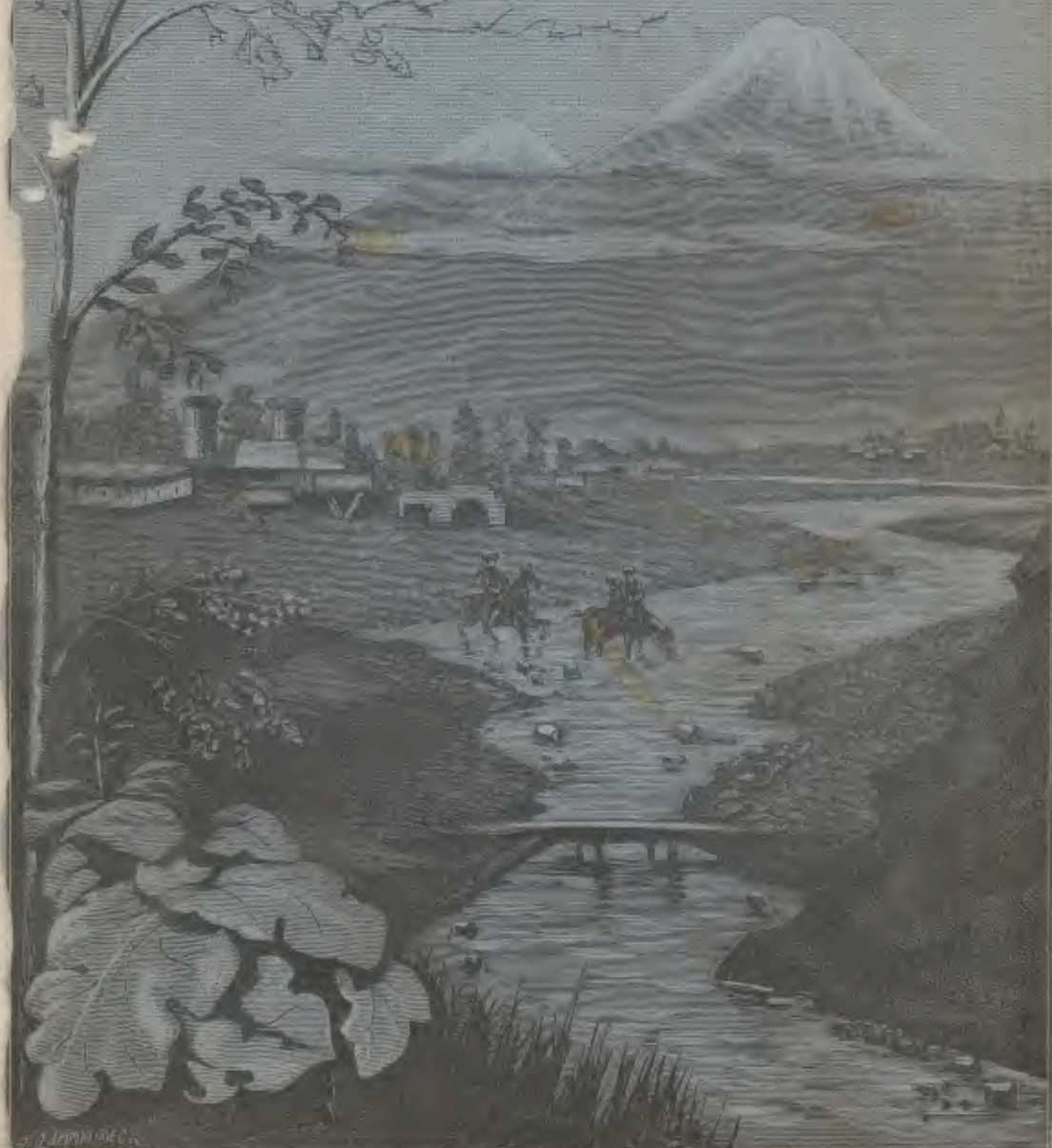

ԱՐԱՐԱՍ

ՊԱՏԻՆԱԶԱՐԻ ԶԱՆԴԵՐ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մի երկու խօսք	Երես.
Պեղարբեւտական բաժնի և «Արաքսի» հրատարակու- թեան մասին.	Ն
Օրհնութիւն օրբաղոյս միւռօնի	3
Ամեն. Խորմեան-Հայրիկի եօթանասնամեայ տարեդարձի առիթով.	4
Հասարակական խնդիրներ	
Հայկական խնդրի առիթով	Ն-ԺԻ
Ազգային-եկեղեցական խորհրդածութիւններ	5
Տեղագրական	
Մուշ. Ալէքեան	17
Տաճկահայաստանի արդի անտեսական վիճակը	30
Կենսագրական	
Ստեփաննոս եպիսկոպոս առաջնորդ 'Նիկոմիդիոյ (շա- րունակելի)... Պէտրոս Տեմապետեանց.	41
Ասպետն Աստուածատուր Ջաւնդ » »	67
Մատենագրական	
Հայր, զրուադ մը թատրոնական կեանքէ. ***.	89
Բանաստեղծութիւններ	
'Նորա արեւմուտ. Աղ. Տապարեան.	104
Մուրացիան. » »	105
Մատաղ կրգիւնը » »	106
Կեանքը. Յովհ. Մալխասեանց.	107
Մատենախօսական	
Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache von D-r Sophus Bugge, Professor an der norvegischen Univer- sität. Christiania, 1889. 'Սոմէն.	108
Մովսէս Խորենացու Հայկական Պատմութիւն. Պրիշտի Խալաթեան.	113
Այլ և այլք	
Հասունեան և հակահասունեան հայերի միութեան պայ- մանադիրը	152
'Ներսէս Պարթիարքի ատենախօսութիւնը	157

(Շարունակութիւնը տես երրորդ երեսում):

Վերջին դէպքերի մասին (Վարդի և Պոլսի յուզումները, Խորէն Պատ-
րիարքի հրաժարականը, Դատապարտութիւններ անունները) . . . 170

Լրագրաց շուրջը . . . 179

Մահացուցակ

Մկրտիչ Սանասարեանց . . . ա-հ

Եղէքսանդր Մելիք Հայկազեանց . . . 4

Յաւելուած.

«Մեր ժամանակի հերոսը» Լեւոնիսի, Պոլսի Բ. Մակսիմ
Մակսիմիչ, Թարգ. Յ. Մալխասեանց . . . 43-84

Երձազանք մի Մշոյ աշխարհէն. Պիլիպար. . . 1-15

Յայտարարութիւններ . . . I-V

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

1. Ս. Լեւոնիսի . . . 3
2. Երարատեան դաշտ . . . 5
3. Մշոյի հայեր . . . 17
4. Քուրդերի խումբ . . . 33
5. Ստեփաննոս եպիսկոպոս, առաջնորդ Նիկովիլիոյ . 41
6. Նապեան Նստուածատուր Ջուշի . . . 67
7. Մկրտիչ Սանասարեան . . . ա (180)
8. Եղէքսան կիրճ . . . յաւելուածում 43
9. Ղարապաղ . . . » » . 59
10. Պիլիպար . . . » » . 84

ԳԵՂԱՐՈՒԷՍՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

Մատառ աշնան ժամանակ, նկար Պրիժիցկու:
Բախիսարայի տեսարանը, նկար
Աովկասեան տեսարան, նկար Լազորիօ:
Սուխում-Ղալէի տեսարանը, նկար Լազորիօ:
Շիկահեր գլուխ, նկար Ռաքցիոնի:
Հայկուն նայող երեխաներ, նկար Լավիւրեցկու:
Պլաննիկար, նկար Մակովսկի:
Ժամագրութիւն, նկար Ռաքցիոնի:
Մատառ նկար, Մակովսկի:
Մուրը (Սիրոյ Նստուածը) Պիլիպարի դռանը:
Մատառային հովուերգութիւն, նկար Բախի:

«ԱՐԱՔՍ» պատկերազարդ վեցամսեայ
հանդիսի բաժանորդագրինն է 3 ռուբլի:

Իւրաքանչիւր գիրքը արժէ 2 ռ. 50 կ.

«ԱՐԱՔՍԻ» բաժանորդագրութիւնը բա-
ցուած է միմիայն երկու զրքի համար:

Ամեն մի գիրքը բաղկանալու է 12 թեր-
թից ութածալ գիրքով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն ամենեւին
չէ ընդունւում:

Առաջին տարուայ գրքերը սպա-
ռուած են:

Շարունակւում է «ԱՐԱՔՍԻ» 1890
թուականի բաժանորդագրութիւնը:

1890 տարուայ ընթացքում կը հրատա-
րակուի, դարձեալ երկու գիրք նոյն ուղղու-
թեամբ և նոյն գիրքով:

Երկրորդ գիրքը կը հրատարակուի դեկ-
տեմբերի վերջին:

Բաժանորդագրինն է երկու զրքի համար
ճանապարհածախսով 3 ռուբլի, իսկ իւրա-
քանչիւր գիրքը արժէ 2 ռուբլի 50 կոպ:

«ԱՐԱՔՍԻ» խմբագրութեան հետ գործ
ունեցողները դիմելու են Սիմէօն Գուլամի-
րեանցին այս հասցեով.

С.-Петербургъ. Симеону Гуламирянцу. Стремянная улица,
домъ № 1, кв. № 15. Կամ St. Pétersbourg. Simeon Goulami-
riantz. Rue Stremiannaja, m. № 1, log. № 15.

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 30 августа 1890 года.

Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43).

ԱՐԱՔՍ

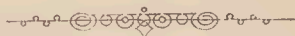
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

1890

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԳԻՐԲ Բ

ԴԵԿՏԵՄԵՐ

Ս. ՊԵՏԵՐՅԱՆԻ
ՏՊԱՐԱՆ Է. Ն. ՍԿՈՐՈՒՄԻՆՈՎԻ
1891.

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 1 іюля 1891 года.

Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, № 43).

S. S. Մակար Ե. Վաթիկանի Ամենայն Հայոց:
 Верховный патриархъ и католикосъ всѣхъ армянъ, Макарій I.

Հրատ. Վրացիա հանդիսի:

ՀԱՆԳԻՍՏ

ՎԵՅԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԺԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏ-
ՐԻԱՐՔԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՅՆԻ.

ԱՊՐԷԼ ԱՄՍԻ 16-ԻՆ ԱՌԵՒՕՏԵՍՆ ԵՕԹՆՈՒԿԷՍ ԺԱՄԻՆ Ս. ԷԶՄԻԱՅՆՈՒՄ
ԱՌ ՏԵՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ԸԶԳԻՍ ՎԵՃԱՓԱՌ ՍՐԲԱԶՆԱՍՈՒՐԲ ՀԱՅՐԱԳԵՏՆ ԱՄԵ-
ՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ՄԵԿՍՐ Ը. ԵՕԹՆԱՍՈՒՆ ԵՒ ՈՒԹԸ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՄԱԿՈՒՄ:

Նորից սգոյ քողով ծածկուեցաւ Հայ ազ-
գի Հայրապետական գահը ու գաւազանը:
Կնքեց իր մահկանացուն Հայաստանեայց
Առաքելական Ս. Եկեղեցու բազմաշխատ և
արթուն հովուապետը՝ Տ. Տ. Մակար Ա-ը.

Մաղթենք առ Ամենաբարձրեալն Աստուած,
որ Սուրբ Լուսաւորչու Թափուր մնացած
նուիրական գահը շուտով ունենայ իր ար-
ժանաւոր և իմաստուն ս.գահակալը ի փառս
Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ և ի սփիւռս
աշխարհի սգացեալ Հայ ազգի:

Ի Տէր հանգուցեալ Սրբազնասուրբ Մակար
Առաջնի կենսազրութիւնը արդէն ղետեղած
ենք «Արաքսի» նախորդ գրքերից մինում:
Ցաւում ենք, որ հանգիսի տալազրութիւնը
վերջացած լինելով, այլ ևս մեր միջոցը չէ

ներում՝ դնել այստեղ Վեհափառ Հայրապետի վերջին երկու տարուայ գործունէութեան նկարագրութիւնը, որով պատկերացրած կ'լինէինք Մակար Ա-ի ներքին աշխարհահայեցողութիւնը: Սակայն պէտք է ասել, որ Մերունի Քահանայապետի գործունէութիւնը, մանաւանդ վերջերս, ամբողջովին նուիրուած էր ի շահ հայ ազգի և եկեղեցու վերաշինութեան սուրբ գործին: Անշուշտ ի Տէր Հանգուցեալ Հայրապետի մահուամբ ազգը զգալի կորուստ ունեցաւ, մանաւանդ այնպիսի մի ժամանակում, երբ Մակար Ա-ը իր հոգեկան ու բարոյական բոլոր ոյժը գործ էր դնում Մայր Աթոռի և ազգային դպրոցի բարգաւաճման և պահպանութեան վերայ:

Նորին Օծութեան թաղման փառաւոր հանդէսին ներկայ էին Առաքարութեան կողմից. Ներգործը Խորհրդական Մ. Ամբարդանեան, Նրեանի նահանգապետ գեներալ մայոր Ֆրեզէ, փոխնահանգ. կոմս Տիգէնդհաուզէն, նահանգական դատարանի դատախազը, զիմնադիրների և ուսուցչական դպրանոցի տեսուչները: Երեզանիափայլ Շահի կողմից՝ Պարսից Հիւպատոս Միրզայ Զարբար-Խանը և Նրեանու մահմետականների աշխարհական ու հոգեւորական ներկայացուցիչները ու մօտաւորապէս 20 հազար հայ բաղմութիւն:

Պատգամաւորներ կային. Պոլսոյ Պատրիարքի և բազմաթիւ ազգային հաստատութիւնների և հայաբնակ քաղաքների հայ հոգեւորականութեան և աշխարհականների կողմից:

Ստացուել են բազմաթիւ պատկեր և ցաւակցական հեռագիրներ զրեթէ ամեն հայ հասարակութիւններից և հաստատութիւններից:

Նոյնպէս ստացուել է հեռագիր և Վրաստանի ուսա էքզարխ Պալլադիայից:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ

Այս գրքով լրանում է «Արաքսի» երրորդ տարեշրջանը: Այս պատճառով կարևոր ենք դանում մի երկու խօսք ասել Հայ ընթերցող հասարակութեանը:

«Արաքսի» կրէք տարուայ հրատարակութիւնը, կարծում ենք, մասամբ մի թոյլ զբաւական կարող է համարուել մեր այն ուղղութեանը, որով առաջնորդուած ձեռնարկեցինք 1887 թուի վերջերին մեր հանդիսի հրատարակութեանը:

Թէ «Արաքսը» ի՞նչ ուղղութեամբ է շարունակում ծառայել Հայ ժողովրդի մտաւոր վերածնութեան գործին, դա պէտք է որ պարզ լինի հանդիսի ընթերցողներին: Թէև այս էլ զիտելու է, որ առայժմ «Արաքսը» նիւթական ձախորդ հանգամանքներում դեռ ևս հարկաւոր պայմանները չէ ունեցել ընդարձակօրէն երևան հանել իր ծրագիրն, որն է հայի անցեալ և ներկայ կեանքի և հայ աշխարհի բազմակողմանի ուսումնասիրութեամբ նպաստել հայ անհատի մտաւորական զարգացման և ինքնաձանադութեան, իբրև հայ ազգայնութեան անդամի:

Համոզուած լինելով, որ գեղարուեստը մի ժողովրդի ճաշակը զարգացնելով հանդերձ՝ նորա բնաւորութեան անտաշ ու յոռի կողմերն է հարթում և աղնուաղնում, ուստի և մենք ամեն խնամք գործ ենք դնում «Արաքսի» և այս կարևոր բաժինն ևս իր բարձրութեան վերայ պահել: Այս ատեւակէտով իսկ, մեծ ուշադրութիւն ենք դարձնում նաև «Արաքսի» տպագրութեան վերայ, որը նոյնպէս ունի իր հրահանգիչ կողմը:

Այս գրքից սկսեալ տպագրում ենք «Արաքսում» և գեղարուեստութեանը վերաբերեալ գրութիւններ, թէ ընդհանուր ուղղութեամբ և թէ գետեղելք նկարների մասին յատկապէս: Գեղարուեստական բաժնում կարևոր տեղ է բռնելու հայկական ճարտարապետութիւնը անցեալում հանդերձ նկարներով:

Ի դէպս աւելորդ չենք համարում յիշել նաև, որ «Արաքսում» մասնակցող անձանց մեծամասնութիւնն առաջին անգամ

Հայոց մամուլում դրում է միմիայն «Արաքսում» և որոնցից շատ շատերը զիտութեան և օտար զրականութեան մէջ յայտնի անձնաւորութիւններ են ներկայանում:

«Արաքսի» ուղղութեանը և արտաքինին այս մի քանի տողերը նուերելուց յետոյ, բնական է, որ այժմ դառնանք Հանդիսի մի այլ կենսական խնդրին. թէ արդեօք նոյն իսկ **Նիւ-Րասի»** գործ դրած մեր ջանքերի փոխարէն, Հանդէսը ունի բաժանորդներից այնքան եկամուտ, որ կարող լինի ծածկել գէթ իր ամենամանհրաժեշտ ծախսերը, անշուշտ, դեռ Հաշուի ներքոյ չառնելով այն կողմնակի միսները, որոնք սերտ կապով կապուած են «Արաքսի» հրատարակութեան հետ:

Այս հարցին պատասխանելու համար նպատակայարմարն է մէջ բերել «Արաքսի» հէնց մի տարուայ հաշիւը, որով մի դադափար էլ կ'տանք Հասարակութեանը տպագրական գործի մասին, մանաւանդ զեղարուեստական մի հրատարակութեան:

Աւելի պարզ լինելու համար վեր առնենք 1890 թ. տարեշրջանի հաշիւը, որը և դնում ենք այստեղ.

«Արաքսը» տպագրած ենք 720 օրինակ, ինչպէս առաջին, այնպէս և երկրորդ գրքից, հաւասար թուով:

Առաջին գիրքը 17¹/₂ թերթից և 21 նկարից բաղկացած աժեցաւ մեզ բոլոր ծախսով. 1.107 ռ. 21 կ.

Երկրորդը, այսինքն այս գիրքը 14¹/₂ թերթից և 19 նկարից բռնեց. . . . 1.002 » 39 »

Ընդ ամենն. . . 2.109 ռ. 60 կ.

1890 տարեշրջանի մէջ «Արաքսը» տարածուած է 617 օրինակ, որոնցից 482 հոգի կանխիկ վճարած են երկու գրքի համար Յական ռուբլի բաժանորդագինը, որ անում է 1446 ֆթ. 71 օր. ապառիկ է, իսկ 64 օրինակն էլ նուէրներ են աշխատակիցներին, լրագրներին, այս և այն անձանց, որով դուրս ցրուած գրքերի գումարն է 617 օր. ուստի դեռ մնում է ևս 103 օր. անվաճառ:

Այսպէս «Արաքսի» երկու գրքի ծախսն է. 2.109 ռ. 60 կ.

Իսկ մինչև այժմ ստացուած է միայն . . 1.446 » — »

Ուստի միայն այս տարի մենք մնաս ունենք. 663 ռ. 60 կ.

Ընդամենը 1890 թ. այս երկրորդ հրդեհի մանրամասն հաշիւը.

Բնակիչ «Արարի» Ժախը.

Հարուածք 14 ¹ / ₂ տպագրական թերթին,	
իւրաքանչիւր թերթը 13 ռուբլիով . . .	188 ռ. 50 Կ.
14 ¹ / ₂ թերթի տպագրութիւնը 2-50-ով .	37 » 50 »
Աւելորդ համարուած շարուածքի գէն ձգե-	
լուն և խմբագրական սրբագրութեան համար.	24 » 75 »
Հապկի շարուածքը և տպագրութիւնը .	6 » — »
Սարգստեանից թուղթ 12 օգմայ, 11 ռ. 80 Կ.	141 » 60 »
12 օգմայի օսլայումն 50 կոպէկով . .	6 » — »
Գունաւոր թուղթ շապկի համար 8 դեստ.	8 » — »
Թղթակցութիւնք, զանազան ծախսեր, վար-	
ձարութիւններ ևն	75 » 25 »
700 «Արարի» փոստի ծախսը, իւրաքան-	
չիւր 100 օրինակին 20 ռուբլի	140 » — »
Արագիւններին յայտարարութեանց համար.	27 » 56 »
Ապագարարին	30 » — »

685 ռ. 16 Կ.

Նկարների Ժախը.

Սեննա՝ Անգերէր և Վէշլ գործարանին 6	
կլիշէի համար և մաքսածախս	89 ռ. 71 Կ.
Պարձեալ, Սեննայի 6 այլ կլիշէի համար.	49 » 40 »
Կրոյս, Պետերբուրգում 4 կլիշէի համար.	37 » 55 »
Բէմէ, գրավեօր, 2 կլիշէի համար . . .	29 » 72 »
Վոպպէ, 1 կլիշէ Սեննա. կաթողիկոսինը.	12 » — »
Սոսանկարին զանազան նկարիչների իւղա-	
ներկ պատկերներից օրինակելու համար . .	19 » 75 »
Նկարներ փորագրութեան համար . . .	9 » 50 »
Նկարների տպագրութեան համար թուղթ.	23 » 60 »
Վոպպէի տպարանում առաջ տպագրութեանը.	50 » — »
Նկարների երեսի համար ալբոմինի թուղթ.	3 » — »

Գումարն է 317 ռ. 23 Կ.

Ընդամենը այս գրքի բնագրի ծախսն է . .	685 » 16 »
Ընդ գրքի նկարների ծախսն է	317 » 23 »

Ուրեմն «Արարի» այս երկրորդ գիրքը 720 օրինակից նկարներով հանգերձ արժենում է . 1.002 ռ. 39 Կ.

Այժմ, այս պարզ հաշիւը ներկայացնելով հայ հասարակութեան ուշադրութեանը, մեզ մնում է միայն յուսալ որ եթէ յիշաւի «Արաքսի» հրատարակութեան յարատեւութիւնը յանկալի է մեր հասարակութեանը՝ այն ժամանակի բնական է, որ հասարակութիւնը մեզ տայ գէթ անհրաժեշտ ծախսի համաձայն այնքան բաժանորդ, որ կարող լինենք զործը կանոնաւոր կերպով առաջ տանելու, առանց ունէ քննանքի ենթարկուելու, որ այսուհետեւ մեզ անտանելի է դառնում:

Չ'նայելով մեր այս ձախորդ պայմաններին, որ միայն այս տարի 663 ռ. 60 կ. փաստ ունենք, մանաւանդ որ մենք նիւթական միջոցի տէր անձը չենք, այնուամենայնիւ, կարծում ենք, որ ամեն մի ընթերցող տեսնում է, որ «Արաքսը» նաեւ արտաքին կողմով շարունակ մշակվում է, մանաւանդ նկարների ընտրութեամբ և հանդիսի շքեղ հրատարակութեամբ*): Մենք խոյս էինք տալու «Արաքսի» հրատարակութեան մասին խօսելու զանազան պատճառներով: Իսկ թէ ինչու փոքր ինչ կանգ առանք այս խնդրի վերայ, այդ էլ սոսկ նորա համար, որ արդէն հակառակ մեր յուսալուն, սախալած եղանք պարզելու հայ հասարակութեանը «Արաքսի» վիճակը ու այնու ազատ կացուցանելը մեզ աւելորդ բացատրութիւններից:

Առհասարակ մեր մամուլի ընդհանուր վիճակին ենթարկուած է և «Արաքսը» բաժանորդ գրուողները փոխանակ օր առաջ կանխիկ վճարմամբ ստորագրուելու, ստորագրվում են կամ բաժանորդագիրը ուղարկում են, ինչպէս ասած, դանակը ոսկորին հասած ժամանակը, որ մի շատ ազդեղ երեւոյթ է: Մենք մեզ թոյլ ենք տալիս յուսալ, որ հասարակութիւնը բարոյական պարտականութիւն ունի իր մամուլի ներկայացուցիչներին աջակցելու, բայց ոչ իր անտարբերութեամբն աւելի ևս անտանելի կացուցանէ նոցա և հետևապէս մամուլի վիճակը:

Ս. Գալստիսեանց

*) Յաջող պատկերներ հրատարակելու գլխաւոր պայմանն է, որ փոխադրութեան համար պատրաստած նկարը, մանաւանդ իւղաներկ պատկերներից, լինի յաջող արտայայտուած. այլպէս կլիշէն դուրս է դալիս անյաջող և հասարակ տպագրչի ձեռքում նկարը աւելի ևս փչանում է: Այս պատճառով է, որ մենք կլիշաները պատուիրում ենք առաջնակարգ գործարաններում և նկարների միայն տպագրութեան թերթին վճարում ենք 50 ռուբլի Գոպպէի տպարանին:

Ս. Էջմիածին և Ներսիսեան լիճ. քանդակար Գ. Վրդե

Эчмиадзинскій прудъ съ видомъ монастыря Св. Эчмиадзина. Съ фотографіи П. Вруйра.

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԻՐԱՆԻԱՐԱՆԻ ԲԱՅ ՆԱԽԱԿԱԿ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԵՂԵՌՆԱԴԱՏ ԱՏԵԱՆԻ

ՆԱԽԱԿԱԿ *** ԷՖԷՆԴՈՒՆ:

Մի դատիք, զի մի դատիցիք.

Զի որով դատաւարանաւ դատիք՝ դատելոց էք.

Եւ որով չափով չափէք՝ չափեսցի ձեզ:

Աւետ. ըստ Մատթէոսի գլ. Ե.

Ողորմած Տէր: Դուք ցանկութիւն էիք յայտնել իմա-
նալու իմ հայեացքը հայկական վերջին քաղաքական դատա-
ւարութեան մասին:

Միտով յանձնեմ առնում կատարելու ձեր ցանկութիւնը,
կանխօրէն ներողութիւն խնդրելով, թէ մի գուցէ ես սախլուած
լինեմ յայտնել այնպիսի բաներ, որոնք անախորժ լինեն ձեր
ազգային ինքնասիրութեան համար և քննել խնդիրը այն տե-
սակէտից, որը զանց է առնվում ձեր պաշտօնական շրջաններում:

Մի ուղերձում, որը վերջերս նուիրուեցաւ Սուլթան Աբ-
դիւլ-Համիդին, ի միջի այլոց ասուած էր.

Gloire à Vous, Grand Sultan! Avec vous sur le trône
Triomphant la Justice et l'auguste Bonté...

Երջանիկ է այն երկիրը, որը կարող է բարձրաձայն ասել
առանց ճշմարտութեան դէմ մեղանշելու, թէ նա ձգտում է
գործով իրականացնել այս ուղերձի մէջ յայտնած վսեմ ճշմար-
տութեան և գլխաւորութեան սկզբունքը: Յանուն նոցա թող
թոյլ տրուի այստեղ և մեղ կատարեալ ազատութեամբ յայտ-
նել այն մաքերը և զգացմունքները, որոնք յառաջ են բերում
վերջին քաղաքական դատաւարութիւնները, որոնց մէջ հանդէս
են եկել և հայերը:

Եթէ դատաւորի համար առհասարակ անհրաժեշտ է ան-
կողմնակալութիւնը, այդ մանաւանդ հարկաւոր է այս տեսակ
դատաւարութիւնների մէջ: Եւ իրօք. բոլոր ոչ քաղաքական,
հասարակ գործերում բարձրագոյն պետական իշխանութիւնը,
որի ներկայացուցիչն է հանդիսանում դատարանը, կարող է և
պէտք է խստիւ չէզոք դրութիւն պահպանէ ամբաստանալի

և ոճիրից տուժողն մէջ. իսկ ներկայ դէպքում այդպէս չէ. այստեղ իշխանութիւնը ինքն է ներկայանում տուժող կողմը: Միւրին է հասկանալ այն վրդովմունքը, որը պէտք է յուզէ ձեր ջերմ հպատակութեան և ազգասիրութեան զգացմունքները, երբ տեսնում էք այս յանդուգն օտարադաւաններին և օտար երկրացիներին, որոնք համարձակութիւն էին ունեցել ձեռք բարձրացնելու ձեր կայսրութեան բազմադարեայ շինութեան վերայ, որը մինչև այժմ հետաքրքրութեան հաւաստիք է ներշնչում թէ բարեկամներին և թէ թշնամիներին: Նոյանից մի քանիսը գիտակցաբար և յօժար կամքով զոհելով իրենց անձը քաջութեամբ, որ պատիւ է բերում նոյա բնաւորութեան ու բարոյական սկզբունքին, պատրաստ են ընդունել ձեր իրաւացի վրդովմունքից և ինքնապաշտպանութեան զրոգւումը զգացմունքից ներշնչուած խստագոյն դատավճիռը:

Բայց, Ողորմած Տէր, վրդովմունքը և հոգու զրոգումը զրութիւնը վատ խորհրդասուներեն. սօքա չունեն հիմնաւոր կապ իսկական արդարադատութեան հետ, որը միշտ անվրդով և յաւերժ ողորմած է: Ի զուր չէ ասել մեր ժամանակուայ ամենամեծ բանաստեղծներից մինը. Nul n'est juste, sil n'est doux. Արդարացի չէ այն, եթէ հեղ ու քաղցր չէ:

Նւ ուրեմն հեռու մեզնից դատի համար անողոքելի և անպառաջած անձնական վրդովմունքը: Ճշմարտութիւնը և միայն լիովին և սուրբ ճշմարտութիւնը, որը երկար ժամանակ և ի զուր որոնում էր ձեր երկրի նշանաւոր իշխողներից մինը՝ Սերլմ Գըր, ահա՛ ի՞նչ է ձեզ հարկաւոր:

Ի՞նչի մէջ է կայանում ճշմարտութիւնը և ի՞նչպէս նորան հասնելու է:

Հնումը, երբ բնագիտական գիտութիւնները դեռ իրենց սկզբնական վեճակի մէջ էին գտնվում, իսկ ընկերավարական (social) գիտութիւնները դեռ նոր էին զարգանում, Ֆիզիկական ցաւերը բժշկելու համար մի հասարակ միջոց կար, նոյնը և ընկերավարական ցաւերի համար, ի միջի այլոց և ոճիրների, որոնք նոյնպէս ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ընկերավարական ցաւերի մի տեսակը: Բուժել և բժշկել հիւանդը, արիւն թողնելով, երկաթակէզ առնելով և կամ հիւանդի փորը անմիտ և անհոգ կերպով դեղեր լցնելով առանց որոշ դադափար

ունենալու նոցա օգտի և յարմար լինելու մասին,— ահա այս էր բժշկութեան սովորական եղանակը։ Նրբ փոքր առ փոքր բնագիտական զիտութիւնները առաջ են ընթանում, աւելի և աւելի բացատրւում է այն պարզ ճշմարտութիւնը, որ բոլոր տեղական հիւանդութիւնները կախում ունին կազմուածքի ընդհանուր վիճակից, իսկ այս դրութիւնը իր հերթում կախում ունի այն պարագաներից, որոնց շրջանում ապրում է կազմուածքը, այսինքն այն մթերքներից, որոնք նորան կերակուր և շունչ են տալիս։ Այժմ անհմուտ բժիշկն անգամ դիտէ, որ անկարելի է կանոնաւորապէս բժշկել հիւանդութեան արտադրութիւնը, օրինակ՝ կազմուածքի այս կամ այն տեղում դուրս եկած ուռույցքը, առանց հետազօտելու նորա ներքին հաղորդակցութիւնները, որոնք զոյացնում են իսկապէս հիւանդութիւնը և արտաքին կողմերը, որոնք առաջ են դալիս նորանից։ Այժմ արդէն պարզ է իւրաքանչիւրի համար, որ առանց լուրջ մաքառման՝ անհասկանալի է երկիւղալի տարափոխիկ այսինքն համաժողովրդային հիւանդութեան առաջն առնել, եթէ կանխօրէն չփոփոխել հասարակական կեանքի վատ և հակառոտըջական պայմանները, որոնք իսկապէս առաջացնում են և հիւանդութիւնը։ Մինչև տեղի չունենայ տասէնիւղացիա, անվարակացումն, օգի մանրագնին մաքրութիւն, որոնք անհետացնում են հասարակ ուղքի համար անտեսանելի, բայց զիտութիւնից ապացուցած հիւանդութեան բէալական, ճշմարիտ պատճառները, մինչև այդ ժամանակ հիւանդութեան դէմ մաքառումը անօգուտ է։

Այսպիսի պայմանների մէջ են դանվում և հասարակական կեանքի երեւոյթները։ Միայն կարճատես հետազօտողները կարող են նոցա մէջ տեսնել այս կամ այն դործողի բացառական մտքի արտադրութիւնը։ Վերջապէս հօ՛ Բոսսօն Միլբօրի հետ չառաջացրին Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը։ Վատեմ դեռ աւելին։ Փիլիսոփայութիւնը կամ Ֆինանսական տագնապը (crise) հօ՛ առաջ չը բերեց 1789 թուականը։ Մի՞թէ ուր և իցէ սահաւ են տեղի ունեցել տագնապներ, որոնք բնաւ չեն առաջացրել այսպիսի հետեանքներ։ Նշանակում է հասարակական հօղի վերայ և օգի մէջ պէտք է լինէին պատրաստի հօղ, յաջողակ նպաստարար շրջան նոցա վերայ թափած սեր-

մերի պողարերու թեան համար: Միայն գործին այսպիսի մանրավորին կերպիւ խորամուխ լինելով միջոց է տրվում հետազօտելու երևոյթի պատճառների խիստ զանազանումը նորա պատահական առիթից և կամ նորա անմիջական սկզբնապատճառից:

Վատարանական դատավարութիւնը ոչ այլ ինչէ, եթէ ոչ նոյն իսկ մի տեսակ գիտնական հետազօտութիւն, sui generis, որը որոշ նպատակ ունի պարզել, բացատրել բազմակողմանի կերպիւ ինչպէս ձեռնարկած գործի բնութիւնը, այնպէս և նրա մէջ ամբաստանեալի դերը: Նթէ ձեզ ցանկալի չէ մէքե-նապէս լինել, իբր՝ machine à sentence, այլ գիտակցական գործիչ այն noble justice-ի, որը շեշտում են Թուրքիոյ և Նւրուզիոյ մէջ կազմած դաշնադրութիւնները (capitulation), այն ժամանակ դուք պէտք չէ բաւականանաք գործի միակ կմախքով, կամ նորա արտաքին կողմովը, այլ պէտք է թափանցէք նորան առաջ բերող պայմանների կամ պատճառների մէջ: Թող ապացուցուի, թէ ամբաստանեալները պատկանում էին յեղափոխական ընկերութեանը, որի նպատակն էր հայերի ազատումը Տաճկաստանի տիրապետութիւնից, բայց ո՞վ և ի՞նչը առաջ բերեց յեղափոխական շարժումը Տաճկաստանի խաղաղ հայ ազգաբնակչութեան մէջ, ահա մի խնդիր, որի բացատրելովը և վճռելովը դուք ոչ միայն ծառայութիւն արած կլինէք արդարադատութեանը, այլ և ձեր սեփական կառավարութեանը, որը արդարացի զարմացած է այնքան անսպասելի կերպիւ բռնկող շարժումից, և այն մի ժողովրդի մէջ, որի միակ յանձանքը Նւրուզյան համարում էր նորա չափազանց խոնարհութիւնը:

Վեց դարուց ի վեր բազմաչարհար հայ ժողովուրդը, պատմութեան և բաղբի այս խորթ որդին, այս՝ ձիշտն ասած, որք ժողովուրդը, հաւատով և ճշմարտութեամբ ծառայել է թուրքաց սուլթաններին տաճկաց տէրութեան հիմնելու օրից սկսած: Թրջելով արիւնսալի քրտինքով այն հողը, որտեղ հանգչում են նորա անթիւ նախորդների ոսկերտիքը, ծառայելով իբր լուսոյ մի թոյլ շաւիղ շրջապատող նոմադեան կիանքի կիսավայրենի կամ բոլորովին վայրենի պայմանների մէջ, հայ ժողովուրդը իր ծանր, բայց ոչ-ապահով աշխատանքի մէջ աղօթում էր միայն մի բանի համար, որ նորան թողնէին հանգիստ ապրել իր ընտանիքի հետ հայրենի մոխրակոյտի վե-

բայ և չգրկել նորան այն փշրանքից, որը ձեռք է բերում իր քրտինքով և որը թրջած է իր արտասունքով: Աւ այս մի չնչին բանը, իսկապէս մի աննշան բանը, առանց որին անկարելի է նոյն իսկ ամենաստորին կեանքը և առանց որին կեանքը դառնում է մի տեղական անկեաց գոյութիւն և մարտիրոսական հեծութիւն,— և ահա այս մի չնչին բանը հայերը չը կարողացան ձեռք բերել Տաճկահայաստանում: Արում էին այս բոլորը լռօրէն՝ ճիշտ քրիստոնէական խոնարհութեամբ և կրկնում էին Պրիգոր Նարեկացու այս խօսքերը. Չայն հասաւանայ, հեծաւ լեւան աբախ, ողբոյ աղաղակի տեղ վերնծայեմ, պետողբ գաղտնէաց: Ճնշվում էին մի դար, երկրորդ, երրորդ, յուսահատութեանը հասած այնպիսի սարսափելի սառնարտութեամբ, որ նոյն իրենք տիրապետողներն էլ ինչպէս և օտարաերկրացիները, իրաւունք ունէին խստօրէն, բայց հասկանալի արհամարհանքով, հայ ժողովուրդին անուանել «առանց խղճի և ինքնաճանաչութեան սարուկ ժողովուրդ»: Աւ ո՞վ դիտէ, շատ կարելի է, հայ ժողովուրդը և իսկապէս կը խրուէր բարոյական սարկութեան աղատութեան մէջ, եթէ եկեղեցու ամբիօնից աւետիք չը հնչէր այս հողազուրկ և անգոյն ազգի ականջին, որը և իսկ զարթեցրեց նորա մէջ նորա մարդկային պատուի գիտակցութիւնը, աղատութեան ձգտումը, առանց որին և անհասկանալի է մարդկային գոյութիւնը:

Բայց և բարոյական ինքնաճանաչութեան այս հազիւ հանգչող կայծը, որ ծածկուած է մոխրի թանձր ծածկոյթով՝ բթացած և անհետեանք համբերութեան նման, շատ կարելի է բոլորովին կհանդէք, եթէ բարեզէպ հանգամանքների և աղբեցութիւնների հոսանքը չզարթեցնէր հայ ժողովուրդի գիտակցութեան մէջ լաւ ապագայի յոյսը և չթեւաւորէր նրան դարեւոր գերութիւնից և թշուառ հեծութիւնից ազատման յոյսով: Եւ հարկէ այս մոլորացող և վայրենացած ժողովուրդը, որը մինչև անգամ վաղուց արգէն կորցրել է իր յիշողութիւնը երբեմն ունեցած իր քաղաքական անցեալի վերայ, չէր կարող մտածել քաղաքական վերածնութեան, այլ միայն բարեկարգուած կեանքի տարրական պայմանների վերայ:

Տաճկահայերի բարոյական դարթմանը կամ աստիճանաբար յեղափոխականութեանը նպաստող պատճառները բաւականին

Հին ծագում ունեն: Առքս մասամբ օտարերկրեայ, մասամբ ներքին՝ տաճկական ծագում ունեն: Աղբի առաջին ճառագայթը խաւար տէրութեան հորիզոնում ծագեց հայոց, ինչպէս և տաճկահպատակ ուրիշ քրիստոնեաների համար, 1774 թ. Վիւչիւկ Վայնարձեան դաշնուկցութեան 7-րդ յօդուածով, որով ուղղափառ քրիստոնեաները տրվում են Ռուսիոյ արծուի հզօր հովանաւորութեան ներքոյ: Թէև Պատեօմկինի ծրագիրը հայկական թաղաւորութիւն հիմնելու մասին հաւանականօրէն չը հասաւ Հայաստանի խուլ անկիւնները, բայց հօ Մոսկովեան քրիստոնեայ մեծ թագուհու յաղթութիւնների համբաւը, որ խնամակալում էր իր հզօր ձեռքի ներքոյ ճշնալ ժողովուրդները, անկասկած կարող չէր առաջ չբերէր նահապետական զութանի վերայ կոնթրոլ հայի ուրախութեան արտասուքը, նորա ջերմեռանդ օրհնութիւնը և լծից թեթեւանալու հոգոյը: Բայց այս դաշնագրութիւնը, որը փայլեց որպէս մի մէտէօր, մթնոլորտական մի երեւոյթ, կամ փայլակ, յիսուն տարուայ ընթացքում տաճկահայերի վիճակի մէջ մի իրական փոփոխութիւն չբերեց: Ռուսաստանի Թուրքիոյ հետ ունեցած ներկայ դարու պատերազմները մի անդամ չեն առաջ բերել հայերի մէջ փոքր ի շատ է փայլուն յոյսեր, որոնք վերջացել են հիասթափութեամբ, թէև իրենց ծանր ճակատադրի բարեօքելու յոյսը տաճկահայերի մէջ երբեք չէ մարել, այլ միայն ժամանակաւորապէս յետաձգուել է: Հայերի բարոյական ինքնաճանաչութեանը և բաղձանքի իրականալու վարդաքմանը դէպի յաջող ապագան և առհասարակ դէպի իրենց վիճակի ապահովութեանը մասնաւորապէս զօրեղ զարկ տուեց Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-երրորդ, իսկ այնուհետև Բերլինի դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածը, որը բարենորոգութիւն մտցնելու խնդիրը Տաճկահայաստանում հայերի կեանքի և դոյքի ապահովութեան անհրաժեշտութեան մասին օրակարգի դրեց և նոցա դորձագրութեան կատարուելուն պարտաւորեցոյցիչ դարձրեց Թուրքիոյ կառավարութեան համար Աւրոպիոյ տէրութիւնների միաձայն հսկողութեան ներքոյ ենթարկելու նպատակով, որոնց և նա պարտաւորվում է իւրաքանչիւր տարի հաշիւ ներկայացնելու:

Այս օտարերկրեայ ազդեցութեան հետ միատեղ, որը

Հայերի մէջ ներմուծել է վճռական համոզմունք նոցա թշուառ վիճակի բարւոքման անհրաժեշտութեան և մերձաւորութեան նկատմամբ, զրգել է նոյն իսկ տաճկական կառավարութեանն ազդու ցոյցեր անելու, որ բացարձակ ընդունում է քրիստոնեաների, ի թիւս նոցա և Հայոց, տեղի ունեցող ճնշեալ վիճակը, բարձրաձայն մեղադրելով զոյութիւն ունեցող դատաւարչական կազմակերպութիւնը և խոստանալով անհրաժեշտ բարենորոգութիւնը: Այս զէպքում մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է հռչակաւոր Խաղդի-Շէրիֆ-Պիւլսանէի կամ 1839 թ. նոյեմբերի 3-ի, Թանգիմատի օրէնքները, որ պէտք է սկիզբ դնէին Տաճկաստանում իրաւանց բէժիմի և փոփոխէին արմատական կերպիւ քրիստոնեաների վիճակը: Արտաքոյ կարգի հանդիսաւոր արարողութեան ներքոյ, ուր տեղի ունեցաւ այս առանձնաշնորհութեան օրէնքի յայտարարումը՝ հրապարակի վերայ բարձրաձայն կարգացուելով ի դիտութիւն ընդհանրութեան, և այդտեղից առօք-փառօք տարուելով պահուելու համար այն դահլիճը, ուր գտնվում է Մահմէդի ծածկոցը,—պէտք է առաջ բերէր և իսկ տուաջ բերեց ճնշեալ ժողովուրդների մտքերի վերայ իսկական յեղափոխութիւն: Այս երեւելի հրովարտակի բնագրի ճիշտ ընթերցումը, որ ուղարկուեցաւ տաճկական պետութեան ամեն կողմերը, պէտք է համոզեցնէր զոյութիւն ունեցող կազմակերպութեան անպէտքութիւնը և նորա անխաւսափելի փոփոխութիւնը:

Եթէ դուք կամենում էք, Պարոն, իմանալ ի՛նչպէս և ի՛նչու ծաղեց Հայերի մէջ ներկայ յեղափոխական շարժումը, այն ժամանակ հարկ չկայ փնտռելու կեղծ ոտնձգութիւն այս կամ այն կողմից, այլ սորա համար բաւական է միայն ուշադրութեամբ կարդալ վերոյիշեալ հրովարտակի պետական իմաստուն կանոնները և նոցա օրինադանցութեան հետեանքը: Յաւով ապացուցանելով ամենուրեք տեղի ունեցող օրինադանցութիւնը և բարեկեցութեան անկումը, Խաղդի-Շէրիֆը խոստանում է ձոր հաստատութիւններով ապահովել տաճկական կառավարութեան ներքոյ գտնուող նահանգները և բարւոք կառավարութեան առաւելութիւնը, այսինքն. 1) ապահովել կեանքի, պատուի և գոյքի անձեռնմխութիւնը, 2) հարկերի կանոնաւոր ժողովումը 3) զինուորագրութեան կանոնաւոր

բաժանումը: Հայերը միւս ազգութիւնների հետ միասին անհամբերութեամբ սպասում էին հանդիսաւորապէս խոստացուած այս ընթերցանների իրադրութեամբ, մտքի մէջ ընդ միշտ տպաւորելով այս հրովարտակով բարձրաձայն արտայայտած ճշմարտութիւնը, որ առանց այս ընթերցանների «անհասկանալի է պետութեան համար յոյժ, հարստութիւն, բազմաւորութիւն և անդորրութիւն»:

Իրականացան արդեօք Աբգիւ-Մէջիդի այս բարի ցանկութիւնները: Աւագ, բնաւ երբէք: Անցնում է 16 տարի և հանդամանքների զօրութեամբ տաճկական կառավարութիւնը ստիպուած է նորից 1856 թ. փետրուարի 18-ի Խաղի-ձիւմայունի նոր հրովարտակով հաստատել ապահովութեանց իրադրութեամբ, որոնք խոստացուած են 1838 թուի Խաղի-Շէրիֆով: Անցնում է դեռ ևս երեսուն տարի և Տաճկաստանը ամբողջ Եւրոպիոյ զիմաց ստիպուած է խոստովանուել, որ հայերով բնակչութեան նորա նահանգներում կանգնել և գոյութիւն համար ապահովութեան չկայ և պարտաւորութեան է մարցելու անհրաժեշտ բարեփոխութիւնները, որոնք և մինչև հիմայ *pium desiderium* — ամենասուրբ իղձ-են ներկայանում: Այսպէս տաճկահայերը յիստուն տարուայ ընթացքում դեռ չկարողացան տեսնելու այս փոքր իշտ է տանելի գոյութեան տարրական պայմանների իրադրութեամբ: Հայերի մէջ անբաւականութեան յուզման գրգռման համար այլ ևս ի՞նչ պայմանների պէտք են: Պէտք է վերջապէս պատուէր դժբաղդ տաճկահայերի մինչև անգամ անսահման համբերութիւնը: Այս դէպքում քարերն անգամ կաղաղակէին:

Հաւատացէք, Ողորմած Տէր, այստեղ չկայ չափազանցութիւն և ես յանձն եմ առնում ձեզ ապացուցել հայկական շարժման արդարութիւնը ձեր սեպհական պաշտօնական հրովարտակներով: Ահա ինչ ենք կարդում Աբգիւ-Մէջիդի վերոյիշեալ Խաղի-Շէրիֆում: «Ի՞նչը կարող է աւելի թանգ լինել, քան պատիւը և կեանքը: Ո՞վ կարողութիւն կունենայ բռնի գործողութիւնների առաջ զսպել իրեն, ինչքան էլ որ նա բնութեամբ խաղաղասէր լինէր, երբ երկիւղին երթարկվում նորա կեանքը և պատիւը: Իսկ եթէ, ընդհակառակը, նա օգտվում է ապահովութիւնով, նա երբէք օրինաւորութեան

շաւղից դուրս չի գայ և իր բոլոր ցոփով կաշիստի աջակցել յօգուտ տէրութեան և իր մերձաւորներին»*):

Ասկէ խօսքեր, որոնք արժանի են զրուելու Ձեր դատաւանների դռների վերայ... Եւ դեռ Պօլք հարցնում էք, թէ ճրագից է խաղաղ հայերի մէջ շարժումը. նորից կարդացէք Ճշմարտութիւնները, որ գտնվում է Աբդուլ-Մէջիդի հրահաւոր օրէնսդրական հրովարտականքի մէջ և նոքա ցոյց կտան ձեզ այս հարցի բանալին:

Եթէ խորասուզուիք այս Ճշմարտութիւնների մէջ և ուշադրութեան ներքոյ առնիք, թէ Հայաստանի բարենորոգութիւնների խնդիրը Ռեւիւնի դաշնագրութեան եզրակացութեան հետ իրական փոփոխութիւն է կրել և տաճկական պետական իրաւունքի շրջանից մտել է նա միջազգային պարտաւորութիւնների շրջանը, այն ժամանակ զիւրութեամբ կհասկանաք, որ հայերի իրաւացի անհամբերութիւնը պէտք է աճէր և նորան համապատասխան զարդանար և նոցա զգուհութիւնը, երբ նոքա տեսան, որ ոչ միայն բարենորոգումներ չեն ներմուծվում, այլ մինչև անգամ աւելի զարգանում է նոցա դէմ հալածանքը, որոնց նպատակն էր արտաքսել նոցա հայրենիքի մոխրակոյտից, որը դարերի ընթացքում ողորդւած է նոցա քրտինքով և արտասուքով ջնջել նոյն իսկ և Հայաստանի անունը և Նւրուպիոյ դիւանագիտութեան ձեռքից հանել նաև այս հարցին միջամտելու առիթը: Պատմութեան մէջ սակաւ է պատահում այսպիսի եղերերդական, յուզող միջոցներ, ինչպէս այս վերջին տարիները վիճակուած էր կրելու տաճկահայերին:

Մի կողմից Նւրուպան ցոյց է տուել լաւ կեանքի յոյսեր, որոնք պէտք է վերջ դնէին նորա բազմադարեայ չարչարանքներին, իսկ միւս կողմից տաճկական կառավարութիւնը ցանկանալով հայերին համոզել, թէ որքան զուր են Նւրուպիոյ վերայ դրած նոցա յոյսերը՝ հայերի նկատմամբ խտրութիւնները աւելի սաստկացրել է. և սկսել է վերաբերուել դէպի նոցա չափազանց կասկածանքով և զրգուելով: Այսպէս, Նւրուպիոյ պատմութեան մէջ զոյութիւն է առել անօրինակ մի երևոյթ.

*) Legislation Ottomane par Aristarchi-Bey II, p. 8—9 p.

իր իրաւունքները պահանջող ժողովուրդը յեղափոխական է համարվում. և եթէ իրաւունքի կռիւը կարելի է յեղափոխութիւն անուանել, այն ժամանակ տաճկահայերը իրօք դարձվում են այս ակամայ յեղափոխութեան մէջ: Այո, այս ակամայ յեղափոխութիւն է, որովհետեւ նա իշխութիւն է առել եւրոպական պատմութեան անցքերից և ոչ մասնաւոր անձանց քմահաճոյքից կամ դատապարտելի յափշտակութիւններից: Ահա ինչի մէջ է կայանում հայերի այժմեան յեղափոխական տրամադրութեան զլխաւոր պատճառը, որի առիթով չեն կարող չտուժել և ամենաբարեմիտ խաղաղ հայերը, որը և տւելու է մինչև որ Ռերլինի յայտնի դաշնադրութիւնից յառաջացած շարժումը իր որոշումը չստանայ: Ռերլինի դաշնադրութիւնը և վերեր փաստերով յիշատակած իրողութիւնները տաճկական պատմութեան մէջ,—ահա՛ որոնք հող և մըթնոլորդ պատրաստեցին հայ յեղափոխականների երեւալու համար, ահա՛ որտեղ է իսկապէս պայծառ հայերի մէջ տեղի ունեցող խաղաղ—կրաւոր յեղափոխութեան հետ միասին և իսկական դործող յեղափոխականների երեւումը: Սակայն սօքա դործում են առանց հայերի զիտութեան և համաձայնութեան և մինչև անգամ յաճախ նոցա ցանկութեան հակառակ, բայց իրենց հասակով և տէմպէրամէնտով ներկայանում են աւելի դիւրադրգիւ և դիւարազգաց դէպի ակներեւ արհամարանք իրենց անվիճելի իրաւունքին և ցոյց են տալիս թոյլ նկատմամբ զօրեղի կոպիտ բռնութիւնը և ճնշումը:

Իսկ ինչ վերաբերում է ամենամերձաւոր առիթին, անմիջական զարկին, որ առաջ բերին Արզրումի և Պալսի վերջին յուզումները, այդ հօ բաւականին պարզ յայտնի է, որ նորից հարկ լինի նոցա մասին ևս խօսել: Մուսա-բէյի հռչակաւոր դատաւարութեան ելքը, որը վըդովեց Աւրապիոյ հասարակական խիղճը, տաճկահայերի նկատմամբ դոյացրեց այն համոզմունքը, որ տաճկական դատարանում արդարութեան ձայնը լսելու կարելիութեան մասին ունեցած բոլոր հաւատը վերջնականապէս օդն է ցնդում: Սօքա լաւ հասկացել էին, որ այնպիսի մի խռոր չարադործին արդարացնելը անպատճառ կրօցատուէր նորա հայրենակիցների կողմից (քուրդերից), որպէս մի բացարձակ հրաման ապագայում ևս անպատիժ մնալու

Հայերի հետ որևէ ընդհարումներ ունենալիս: Այսպիսի մի անհլ վիճակի մէջ անպատճառ սպասելու էր անբաւականութեան յուղումներ: Եթէ այս դէպքում զարմանալու տեղիք կայ, այդ էլ նորանից չէ, որ տեղի են ունեցել այդպիսի յուղումներ, այլ զարմանալու է այն երևոյթի վերայ, որ այդ յուղումները բարեբաղդաբար աւելի մեծ տարածում չստացան:

Dixi!.. Ես ասացի իմս...

Այժմ ձեզնից է կախուած, Պարոն, օրդանիզմի արմատական բժշկութեան եղանակը ընտրելու՝ կամ հռաջնելով տենդային վիճակ և բորբոքումներ առաջացնող պատճառները և կամ թէ բաւականանալ սովորական չնչին ու անօգուտ միջոցներով: Խստութեան և վարչական դատի տեսակէտից ձեզ հռոտն դնալը այլ ևս անկարելի է: Ձեր վարչութիւնը բռնում բանտարկում է բոլորին առանց քննութեան: Ձեր դատաւորները լռելեայն մեղադրում են ամենին, որին միայն վարչութիւնը ուղղում է դատարանի ենթարկել: Ձեր դատարանները հասան մինչև անգամ այն կէտին, որ որեւէ մէկի մօտ արդելեալ թերթ գտնելը հաւատարեցնում են յեղափոխական ընկերութեան մասնակցութեան աստիճանին և առանց շոշափելի ապացոյցներ տեսնելու, միակ լրտեսի ցուցմունքի վերայ, դատապարտում են:—Այս բոլորը փաստեր են, որոնք ապացուցուած են ձեր սեփական պաշտօնական հաշիւներով: Աւելի հեռու դնալ այս ուղղութեամբ անհնար է:

Ժամանակը չէ՞ արդեօք հոգալ բժշկութեան մի այլ եղանակ, խաղաղ և աշխատասէր հայ ժողովրդի մէջ յեղափոխութեան շարժման պատճառները հեռացնելու մասին:

Ներեցէք, եթէ ես ի չարը գործ դրի Ձեր համբերութիւնը իմ խօսակցութեամբ և մանաւանդ բացարձակ խօսելովս: Ասիայում ընդունուած չէ ճշմարտութիւնը ասել, եթէ նա դուրեկան չէ: Բայց դուք, շատ վաղուց է, որ յաւակնութիւն էք ցոյց տալիս Ներոպացի լինելու և ամեն բանի մէջ գործել à la franca. Իսկ Ներոպայում ընդունուած է բարոյապէս հասուն ճանաչել այն ազգը, որն ընդունաւ և արդարութիւնը լսելու:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՍԱՍԻՆ

1888 թուականի վերջերին Բիլզիացի հռչակաւոր հրապարակախօս և միանգամայն յայտնի տնտեսագէտ Պ. Լճիկը Լաւկէէ հրատարակած էր բելլիական «Բէլ Մէլ Գաղէթի» մէջ մի խիստ կարեւոր և հետաքրքրական գրութիւն հայկական խնդրի առիթով, որ մենք նպատակադրմար գտանք առաջ բերել զորա թարգմանութիւնը «Արաքսում»: Ահա այդ յօդուածը.

«Անգղիերէն և Ֆրանսերէն թերթերի մէջ սկսել են պարապել Հայկական խնդրով: Լորա Սալլպրորի Լոնտոնի Հայկական մասնաժողովին թղթատրած է՝ իրեն մի տեղեկագիր ներկայացնել Հայաստանի ներկայ վիճակի վերայ, և խոստացած է միանգամայն՝ այս խնդրի նկատմամբ իրեն ներկայացած բոլոր գրութիւնները Պ. Պոլսոյ անգղիական դեսպանին ուղարկել, և որ աւելին է, անգղիական դեսպանն՝ Պ. Վիլիս Վոյթ այս խնդրի մասին մի ծանուցագիր յղած է Բարձ. Պոննը, որը պէտք եղածին պէս ընդունուած է, սակայն առանց որևէ մի փոփոխութիւն յառաջ բերելու:

Չարմանալի է, որ Եւրոպան և Թուրքիան—նամանաւանդ Թուրքիան—այս խնդրի նկատմամբ իրենց իրական շահն չեն հաւանում: Եւրոպիոյ համար սա մի մարդասիրական և միանգամայն քաղաքական հաւասարալիշուութեան խնդիր է, իսկ Թուրքիոյ համար կենսական մի հարց է: Հայաստան՝ Միջերկրականի, Սև ծովու, Աստղից լճի և Պարսկական ծովածոցի մէջ միջանկեալ ընդարձակ մի լեռնադաշտ է, չորս մեծ գետեր են բղխում այնտեղից. Տիգրիս, Եփրատ, Արաքս և Սուր: Հայ ազգն առ նուազը բաղկանում է հինգ միլիոն ժողովուրդից, որի դաղթականութիւնները գտնվում են Եւրոպիոյ, Բալկանեան թերակղզւոյ, Ռումանիոյ և Թրանսիլվանիոյ մէջ: Ս.

Պոլսոյ մէջ հայերը բազմութիւնն, որտեղ հրէից նման մասնաւորապէս վաճառականութեամբ և սեղանաւորութեամբ են պարապում: Իրենց մեծ հանճարն և արեւելեան լեզուներէ ծանօթութիւնն՝ կառավարական պաշտօններու մատչումն դիւրացնում է, որտեղ հակառակ իրենց օտարակրօնութեան ամենաբարձր վարչական պաշտօններու կը հասնեն. մինչև այժմ՝ Նզդիպատոսի ունեցած ամենաբնօրին խախարարն՝ Նուպար փաշա՝ հայ է:

Հայ ժողովուրդն՝ որ Արեաց ցեղին է վերաբերում, առաջին անգամ քրիստոնէութիւն ընդունող ազգն է եղած: Հարուստ և հին դրականութիւն ունի, յայտնի է փիլիսոփաներով, պատմադրերով և բանաստեղծներով: Խաչակրաց պատերազմի ժամանակ՝ իւր արեւմտեան եղբայրների համար պատերազմած է: Աշխատասէր և անտեսագէտ է. լաւ մշակում է հողն, երբ չի վախում իր վաստակի կեղեքումից: Աւրոպիոյ մեր պրտղատու ծառերի և ծաղկանց մեծամասնութիւնն Հայաստանից եղած են:

Վժբադդաբար իւր պատմութիւնն ծայրէ ի ծայր մարտիրոսաբանութիւն է. արշաւանքների անցքի վրայ դռնուելով՝ զրեթէ միշտ յաղթահարներից հարուածուած, ջարդուած և կեղեքուած է. բայց զրեթէ կրէք այնչափ չէ տանջուած՝ որչափ այս վերջին տարիները, և ճիշտ այն պատճառաւ՝ որ Աւրոպա մասնաւոր երաշխաւորութիւններ սահմանած է նորա նկատմամբ: Իւր քրիստոնէական հաւատքն անարատ պահելու պնդութիւնն միայն ներած է նորան պահել իւր ազգութիւնն մահմետականների մէջ, որոնց լծի տակ է դանկում:

Այսօր Հայաստան երեք մասի է բաժանուած, հիւսիսայինն, որտեղ կրօնի դերագոյն պետն կաթողիկոսն կը գտնուի, հայկական Հռոմում-Նջմիածնում, ոուսաց է վերաբերում, հարաւային արեւելեան մասն՝ որտեղ ամէնից քիչ հայ կայ—պարսից, իսկ հաւային արեւմտեան մասն թուրքիային է վերաբերում: Այժմ խնդիրն միայն թուրք-Հայաստանի վրայ է, և որի մասին Աւրոպա իրաւունք և պարտք ունի զբաղուելու:

Արդէն 1839-ի Սիւլհանէի դաշնագիրն և 1856 Խատտը Հիւմայունն՝ Փարիզի դաշնագրից արձանագրեալ խոստանում էին հայոց՝ որպէս նաև Օսմանեան կայսրութեան այլ քրիստոնեաներին՝ մահմետականների հաւասար իրաւասութիւնն,

միջազգային օրինաց պաշտպանութեան ներքոյ: Ուստաստանը՝ որ մինչև այժմ Արևելքի հարստահարեալ ժողովրդների դատի պաշտպանն է եղած Թուրքիոյ դէմ վերջին պատերազմից յետոյ Սան-Ստէֆանօի դաշնագրի 16-րդ յօդուածովն՝ հայոց պաշտպանութիւնը ստանձնած է:

Անդղիա չափազանց յուզուեցաւ այս դաշնի նկատմամբ, որ Ձարին էր շնորհում իւր կայսրութեան սահմանակին մի թուրք նահանգի վարչութեան մասին միջամտութեան մշտնջենական իրաւասութիւնն. սակայն վերջը, 1878-ի մայիսի 30-ին մի պայմանագրութիւն կնքուեցաւ Ռուսաստանի և Անդղիոյ մէջ, որի հիման վերայ Հայաստանի պաշտպանութիւնն այդ երկու տէրութիւններին էր միանգամայն վերաբերում:

Մի փոքր ժամանակ յետոյ, նոյն տարւոյ յունիսի 4-ին, Անդղիա Թուրքիոյ հետ կնքեց Սիպրոսի պայմանագիրն, որի մէջ խոստանում էր Օսմանեան կայսրութեան Փոքր-Ասիայում ունեցած ստացուածոց ամբողջութեան պահպանումն պաշտպանել, և Հայաստանի մէջ բարենորոգմանց մոից երաշխաւորութիւնն էր ստանում: Բէրլինի դաշնագրոյն 61-րդ յօդուածն՝ յարդերով միանգամայն Սիպրոսի պայմանագիրն, Հայաստանի պաշտպանութիւնն փոխանակ Ռուսաստանի և Անդղիոյ թողնելով յօգուտ իրենց շահերի, մեծ տէրութիւններին յանձնեց: Ահաւասիկ այդ յօդուածն. «Բայ. Ռուս. յանդէս առնո՞ւմ, անյապաղ երադործել Հայաստանի նահանգաց մէջ պեղանան պետոյից պահանջած Բարոտոմեան և Բարենորոգման, և Երաշխաւորո՞ւմ նոցա ապահովութեան արդիւնք և վերելքները դէժ և արդիւնքայն պետութեանց հաղորդելու և առ այս յետ ևս նոսա՞ծ միջոցներն՝ որոնք նոցա հարձակորդութեանը պէտք է հանէ»: Ուրեմն Բէրլինի դաշնագիրն իրաւունք տուեց հայոց, ստորագրող տէրութեանց միջամտութիւնը պահանջել, և նամանականդ Անդղիայի և Ռուսաստանի:

Հայաստանի վիճակն այժմ աւելի վատ է քան երբէք, նոյն իսկ աւելի դէշ է քան Մակեդոնիայինն, որովհետեւ երկիրն աւելի հեռու է եւրոպական քննութիւնից. և թէ՛ բնակիչները բոլորովին անպաշտպան են քրդերի աւարառութիւնների դէմ, որոնք իբրեւ մահմետական՝ անխնայօրէն կարող են կեղեքել քրիստոնեաներին, որի իբրեւ հետևանք՝ սոքա թողնում են

Հողի մշակութիւնն և դաղթում: Վանի մօտակայ երբեմն լաւ մշակեալ բազմաթիւ գաւառներն այժմ բոլորովին անապատի են վերածուած: Երկրագործները չ'կարենալով այլ ևս վճարել իրենց տուրքն՝ որ արքունի դանձուց պաշտօնեայք՝ ապօրինաբար և անգթօրէն պահանջում են, ստիպուած են ծախել իրենց եղներն, երկրագործական գործիները և մուրացկութեան դիմել: Թշուառութիւնն մինչ այն աստիճան հասած է որ բազմաթիւ ընտանիքներ անօթութեամբ են մեռնում:

Եւքն ըստ ինքեան պատուական օրէնքներն, տարաբաղդ հայերն էլ առաւել ճշնշկութեան ծառայեցնում. զօր օրինակ, կրթութեան վերակազմութեան համար մի մասնաւոր տուրք հաստատուած է, բայց նորա հասոյթն միայն մահմետական վարժարանաց յատկացուած է. և ընդհակառակն շատ անգամ հայ վարժարաններն կառավարութեան կողմանէ փակվում են յեղափոխական կեդրոնավայրից պատրուակով:

Պաշտօնեաները և նոյն իսկ կառավարիչները՝ պաքշիչի միջոցաւ ընդունում են իրենց պաշտօններն, որոնք ընդհանրապէս կարծաւ են. իւրեանց կանխավճարն կրկին ձեռք ձգելով՝ և իրենց անպաշտօն ժամանակամիջոցում Վ. Պոլիս կարենալ ապրելու դրամագլուխ պատրաստելու համար՝ անգթօրէն կեղեքում են խեղճ հարկատու ժողովուրդը:

Եւանց դատաւորները կաշառելու արդար դատ վաստակելը անկարելի է: Երեւակայական դաւաճանութեան պատրուակով տուններն են այցելում, զբքելը զրաւում և բազմաթիւ խեղճեր առանց դատաստանի և առանց որևէ պատճառի դարձահոտ բանտերն են նետում: Լորտ Սալըզարիի յանձնուած յիշատակագիրն՝ այսպէս ըստ հաճոյից մի քանի բանտարկեալների անունները կը պարունակէ: Հայ ազգութեան հաւատարիմ միայն ոճիր է համարուած. կեդրոնական կառավարութիւնն անշուշտ անտեղեակ է այս եղելութիւնների մեծամասնութեան, որովհետեւ նա՝ ով յանդգնի բողոքել կամ մի բողոքագիր յղել Վ. Պոլիս, տեղական իշխանութեան կողմանէ կը պատժուի:

Սը կարծուի՝ թէ թուրքերի նպատակն է քրիստոնեայ ժողովուրդն բոլորովին ջնջել, և իրենց երկիրն միայն մահմետականներին յատկացնել:

Այս սոսկալի կացութեան իրից արմատական դարձանք է, Հայաստանին մի վարչական և տեղական ինքնօրինութիւն շնորհել Լիբանանի նման, որ այնչափ ընտիր հետեանք է յառաջ բերում: Հայաստան ասելով պէտք է հասկանալ՝ Վարնոյ, Վանայ և Տիգրանակերտի նահանգներն, հանդերձ Երզնայի և Սղերդի սանձազնեւումն և Ռիզէի նաւահանգստումն՝ որ Սեծովի վրայ է գտնվում:

Բարձ. Ղուռն մեծ շահ ունի իրականացնել այս բարե-նորոգումն: Հայաստան եթէ լաւ վարչութիւն ունենայ, շնորհիւ իւր հարստութեան մեծամեծ աղբիւրներուն՝ քիչ ժամանակից յետոյ անչափ պիտի բարգաւաճի, և ժողովրդի հաճոյթը համեմատաբար պիտի աւելանայ:

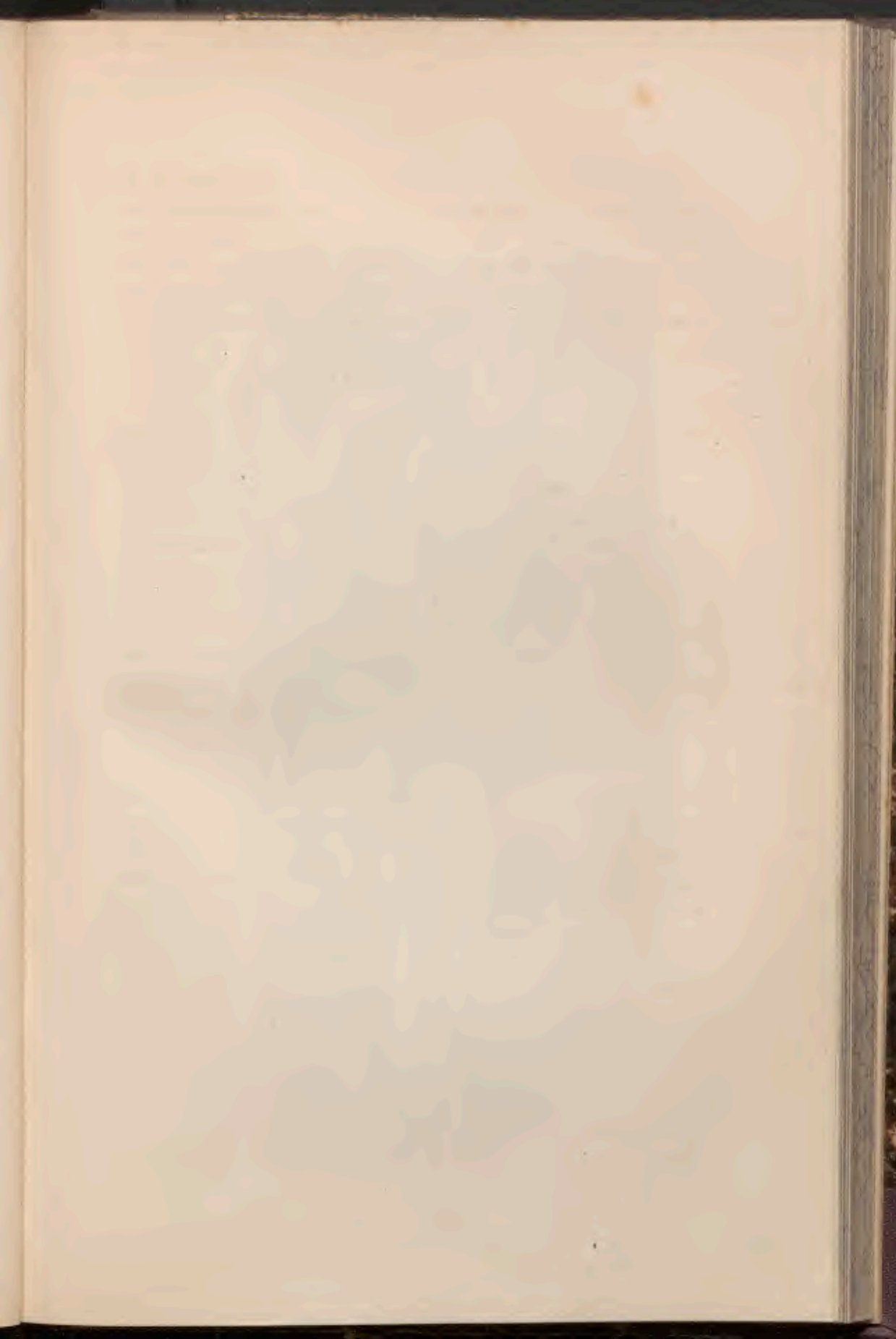
Հայերին այսպէս եթէ չգոհացնի ու հակառակ իր երկրի շահերին շարունակէ չարչարելու, այն ժամանակ նոքա ստիպուած դիմելու են Ռուսիոյ մեծագոր կայսրի հովանաւորութեան: Ռուսիոյ անցած երկիրների մէջ հայ ժողովուրդն՝ օրէյօր զարգանում է բարեկեցութեամբ և քաղաքակրթութեամբ. օրինակը բաւական է այս հաստատելու համար. իրենց դրականութիւնն՝ բաղդատմամբ իրենց թուոյն՝ աւելի զարգացեալ է քան Ռուսիոյ այլ մասին մէջ, բացի Ս. Պետերբուրգ և Մոսկուա:

Միջերկրականի տէրութիւնք մանաւանդ, Անգլիա, Ֆրանսա, Իտալիա և Աւստրիա մեծ շահ ունեն, հայոց շնորհել տալ լաւ կառավարութիւն՝ որ ի նպաստ նոցա սահմանեալ է Բէրլինի դաշնագրով. քանի որ ռսներից առան այն պաշտպանութեան իրաւասութիւնն՝ որ Սան-Սթէֆանօի ընտիր դաշնագիրը նոցա էր յատկացնում, միջամտութեան իրաւասութիւնն այլ տէրութեանց թողնելով:

Եթէ սորա համաձայն զօրաւոր դիմումներ լինեն Սուլթանին, Թուրքիան կ'ազատուի հակառակ թուրքերի մտակութեան:

ԼԵՒ ԴԷ ԼԱՎԷՆ

Սիւսսափից տեսարանը
Городъ Сивась въ Малоѣ Азіи.

Հրատ. «Արար» Հանդիսի:

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ա Մ Ա Ս Ի Ա

Փոքր Ասիոյ հիւսիսային արևելեան կողմը կ'ընայ այս քաղաք, ծովէն դրեթէ 1200 քառք բարձր՝ շրջապատեալ է նեղ և ժայռոտ ձորերով: Ամասիոյ շուրջը կը գտնուին 5000-ի մօտ սյգիներ և պարտէզներ, որոնք մասնաւորապէս կը մատակարարեն խաղող և խնձոր, շրջակայները կը գտնուին 500 տաճիկ գիւղեր և դուռնուրեք յոյն, որոնք մեծաւ մասամբ կ'ապրին երկրագործութեամբ: Ամասիա ունի 6520 տուն բնակիչ, որոց 1210 հայ, 5030 թուրք, 108 յոյն և մնացեալքն հրէայք ու եւրոպացիք: Հայերն ունին 3 եկեղեցի, 3 նախակրթային վարժարաններ, հայ բողոքականք դրեթէ 10 տուն, ունին մի ժողովարան և մի երկսեռ վարժարան, սոքա երբէք քաջալերութիւն գտած չեն աստ: Ղաթաղաքար քաղաքիս հայ երկսեռ մանկտուոյն գաստիարակութիւնը շատ երեսի վրայ է թողուած, վերոյիշեալ երեք նախակրթային վարժարանները շատ հեռի ժողովրդեան պէտքերն գէթ մասամբ հոգալէ և չունին որեւէ կանոնաւոր ընթացք: Հայ հասարակութիւնն աստ երբէք պարտաճանաչութիւն չունի, ժողովներն ամիսներով լուծեալ կը մնան ի չգոյէ անդամոց, քաղաքին մէջ միայն մի հայ, անձնական բոլոր զբաղումներն զոհելով օրինակելի անձնութիւնութեամբ կաշխատի ազգին համար, ինքն ամեն ինչ է միանգամայն, թէ գաստիարակ, թէ տեսուչ, թէ թաղական և թէ ժողովոյ անդամ: Արապետ Արաքսէն է այս աղնիւ հայի անուն: Բոտ սահմանագրութեան, տեղւոյս ազգայիններն ունին մի երեսփոխանական ժողով, մի վարչութիւն և մի ուսումնական խորհուրդ, այս վերջին միայն անուանական: Եկեղեցեաց կալուածներն 200 օսմանեան ոսկիի տարեկան հասոյթ կը մատակարարեն:

Ամասիոյ մէջ թուրքերն ունին երեսուցի չափ մեծ և փոքր մզկիթներ, մէկ բարձրագոյն նախակրթարան, տասնուհինգ թաղային վարժարաններ, յոյնք ունին մի եկեղեցի Ս. Գէորգ անուամբ և մէկ դպրոց, Նիսուսեանք 5 տուն, ունին եկեղեցի և դպրոց, երբէք կարող եղած չ'են հայ-լուսաւորչականաց վրայ որևէ ազդեցութիւն բանեցնել: Գերմանացիք երկու, երեք ընտանիք, ունին հիւպատոս մը, Պ. Վրիւք անուամբ, կան նաև երկու ընտանիք ֆրանսացիք: Թէ Գերմանացիք և թէ ֆրանսացիք ալիւրի մեծ գործարաններ ունին քաղաքին մէջ: Վաղաքիս հայերն մեծաւ մասամբ կը պարապեն վաճառականութեամբ և արհեստիւք, նմանապէս յոյներն, այս վերջինք հոս ալ, Լազոկիայի նման, իրենց մայրենի լեզուն չեն գիտեր, այլ կը խօսին հայերէն և թուրքերէն, թուրքերն կ'ապրին երկրագործութեամբ:

Ամասիա ընդարձակ վաճառականութիւն ունի ցորենի և տեսակ մը տեղական կտաւի, զոր «թերէ» կ'անուանեն: Բացի բազմաթիւ երկրորդական աղօրիքներէ, կան քսան հատ եւրոպական ոճով շինուած ալիւրի գործարաններ, որոց մէջ կ'աշխատին բազմաթիւ հայեր: Ամեն տարի առատ քանակութեամբ ալիւր կը ճամբուի այս գործարաններէ ի Սամսուն: Տ. Լազեան և Թ. Պէկեան կտաւի մեծ գործարան ունին, որոնք օրը 1000 ծրար կրնան մատակարարել: Բացի այս գործարանէն հազար հայոց տանց մէջ, հազար ճախարակ անդուլ կը գործեն, այնպէս որ իւրաքանչիւր հայ կին կամ հայ աղջիկ կրնայ այդ զբաղմամբ օրը 5—6 դշ, շահ ընել, որ Գաւառաց համար մեծ բան ըսել է: Սանիֆաթուրայի վաճառականութիւնն գրեթէ ամբողջովին հայոց ձեռքն է, գլխաւոր վաճառականներն են Խպրիանոսեան և Պարոնեան: Բացի ցորենէ ու տեղական կտաւէն Ամասիա կը մատակարարէ տարեկան 30000 օխա ճէհրի—տեսակ մը գեղին ներկ—աֆիոն 1000 օխա, զանազան բանջարեղէնք 1500 պարկ: Վամանակաւ շերամն ալ կը մշակէին, բայց այժմ քաջալերութիւն չը գտնելուն դատրեցուցած են: Այժմ քաղաքն ամեն տարի կը մտնէ 100,000 ոսկւոյ գումար մը, իսկ գուրս կենէ 70,000 ոսկի, այնպէս որ իւրաքանչիւր տարեգլխոյ 30,000 ոսկիի յաւելում մը կը գոյանայ, կը հետևի ուրեմն թէ քաղաքն օր քան զօր հարստանալու վրայ է: Գլխաւոր ներածութիւնքն են մանիֆաթուրա և ուրիշ ամեն տեսակ եւրոպական ապրանք, շաբաթն հարիւր հակ:

Ա Ր Հ Ն Ս Տ Ք

Երկաթագործութիւն. — Երեսուն խանութ, ամենն հայ.

Ետաղձագործութիւն. — Տասը խանութ, ամենը հայ, որոց մէջ ինքնաբոյս հանճար կրնայ նկատուիլ Յովհաննէս Եփտէրեան որ մեքենագէտ ալ է միանգամայն:

Կոշակարութիւն — 50 խանութ, 35 հայ և 15 յոյն:

Կերթակութիւն — 20 խանութ, որք եւրոպական կարի մեքենայ կը գործածեն, 15 հայ, 5 յոյն:

Թիթեղագործութիւն. 5 խանութ ամբողջն ալ հայ.

Սանիֆաթուրայի կրպակներուն թիւը կը հասնի 300ի, որոց 290ը հայոց են և մնացեալ 10 յունաց:

Սի երկու — եռս և ժողովրդին ընկերական վեճակին վրայ:

Եստ ամեն հասարակութիւն աշխատասէր է, զբօսանաց նախամեծար կը դասէ գործն, բան մը, որ կը պակսի Եւրոպիայ: Հայերն դուն ուրեք կ'երթան իրենց այգիներն, և եթէ երթան, շատ շուտ կը վերադառնան քաղաք. քաղաքին մէջ զբօսարաններ չկան: Հայ կանայք ալ աշխատասէր են, գրեթէ ամենքն ալ կտաւ կը գործեն, սակայն հոս հայութիւնը մարած է, կեանք չկայ, աշխոյժ չկայ, միով բանին «հայ — երիտասարդութիւն» չկայ, չափազանց անձնասէր ժողովուրդ մ'են, միայն իրենց անձնական շահն կը մտածեն, դեռ ցարդ ունեցած չեն աղջկանց վարժարան մը, զի վերոյիշեալ երեք վարժարաններ միայն մանչ տղայոց սահմանեալ են. կրնաք երեւակայել թէ կանայք չափազանց սոգէտ են: Հոս ալ, Եւրոպիոյ նման, քրիստոնէայ կանայք դէմքերնին կը քողածածկեն երբ փողոց ելնեն: Թուրքերն իրենց բարձրագոյն նախակրթարանով և 15 թաղային վարժարաններով հայոցմէ ալ աւելի յետագէմ են քաղաքակրթութեան մէջ, զի նոցա վարժարաններն ալ անուանական են սոսկ. ոչ նուաղ ցաւալի է և յունաց վիճակը, արդէն փոքր-Եսիոյ այս մասերուն մէջ, ամեն տեղ յոյներ շատ ընկած են, և այն տեսակ տարօրինակ դադափարներ կը տածեն կրթութեան և ազգին վրայ, որ դէթ երկար տարիներու պէտք կայ, զանոնք յոյն ազգին քիչ կամ շատ օգտակար ընելու համար: Չեմ գիտեր թէ Եմասիոյ ժողովուրդն ո՞ր աստիճանի բարոյականութեան տէր է, սակայն մեր կարծիքով ուր որ կատարեալ խաւար, կատարեալ սոգիտութիւն կը տիրէ՝ անդ կայ նաև անբարոյականութիւն բառին ընդարձակ նշանակութեամբ:

Լ. Մ. Բ.

*

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա

Ե Ր Գ

Երբ տրտում ես, բարեկամ,
Չախորդութեան օրերըդ,
Թող ամեն ինչ երգարան
Աղբային դու առ ձեռքդ.

Երգէ՛, երգէ՛ դարան աղղիս,
Երգէ՛ ամուր, անդադրում,
Հողով մրտքով կըսփոփուիս,
Հաւատա՛ ինձ, մէկ պահում:

Երբ խնդում ես, բարեկամ,
Յաջողութեան ժամերուն,
Երգէ՛ երգ դու ցնծութեան
Մեր պաշտելի պապերուն:

Քու խնդութեան խնդակից,
Աղնիւ գործիդ քաջալեր
Ալինին հողի խոր տակից
Մեր պանծալի նախորդներ:

Երգէ՛ հարսին քո զրկում,
Երգէ՛ խնջոյքի միջին,
Ե՛ւ սուրբ ահեղ ճակատում,
Ե՛ւ բանդումը խաւարաչին.

Երգով յիշէ՛ մեր նախնեաց,
Երգով թող քնէ քո որդին,
Երգն է մարդուս անդին դանձ,—
Լոկ չար մարդիկ երգ չունին:

Բ

ՍԱՐԳԱՐԻՏ

Գաղտակուրի ծոց մի օր ընկել էլ աւազի հատիկ,
Որ հէզ ժժմակին կըրել էր տալիս չարչարանք սաստիկ.
Եւ աղը օրէ օր մեծանալով, մարդարիտ դարձաւ,
Եւ մարդարիտը արքայի թագի վըրայ փայլեցաւ:

Բանաստեղծ, ի՛նչ փոյթ որ քու սրտի մէջ կան վշտեր հաղար,
Ձէ՞ որ քու վըշտից պիտ ծագի պատգամ քու ազգի համար:

Գ

ՌԱՖՖԻԻ ԴԱԳԱՂԻ ՎԵՐԱՅ

Վանի դու մեր մէջ կեանքով լի էիր,
Դու միշտ հալածուած, ատելի էիր.
Բայց հէնց առ Հարս գնացիր, հեռացար,
Դու մեր ազգային հանճարը դարձար:
Հայքս, որ հողուով վաղուց ենք մեռած,
Միշտ զխակներ ենք մեր կեանքում սիրած.
Սուտ չէր խօսքը մեր ասած պապերէն—
Գնա՛ դու մեռի՛ր, արի՛ քեզ սիրեմ:

Գաճառ— Վախչապա:

ԱՍՏՂԻԿ

Մարգոյ արգէս խոտոյ են աւուրք իւր: Սաղմ:

Աստղիկ, դո՛ւն էիր, մինչ ես երեկայ,
Գեռ նոր օտք կլած, քայլով դող ե դող
Առաջին անգամ տանից դուրս եկայ՝
Գո՛ւն աչքերիս մէջ կաթեցիր քո շող:
Եւ ես ժրպտացի անմեղ ժրպիտով,
Վարդ պտերիս մէջ փոսիկներ ելան,
Եւ փափուկ ձեռներս պարզեցի յուսով,
Որ քեզի բռնեմ, աստղիկ աննրման:

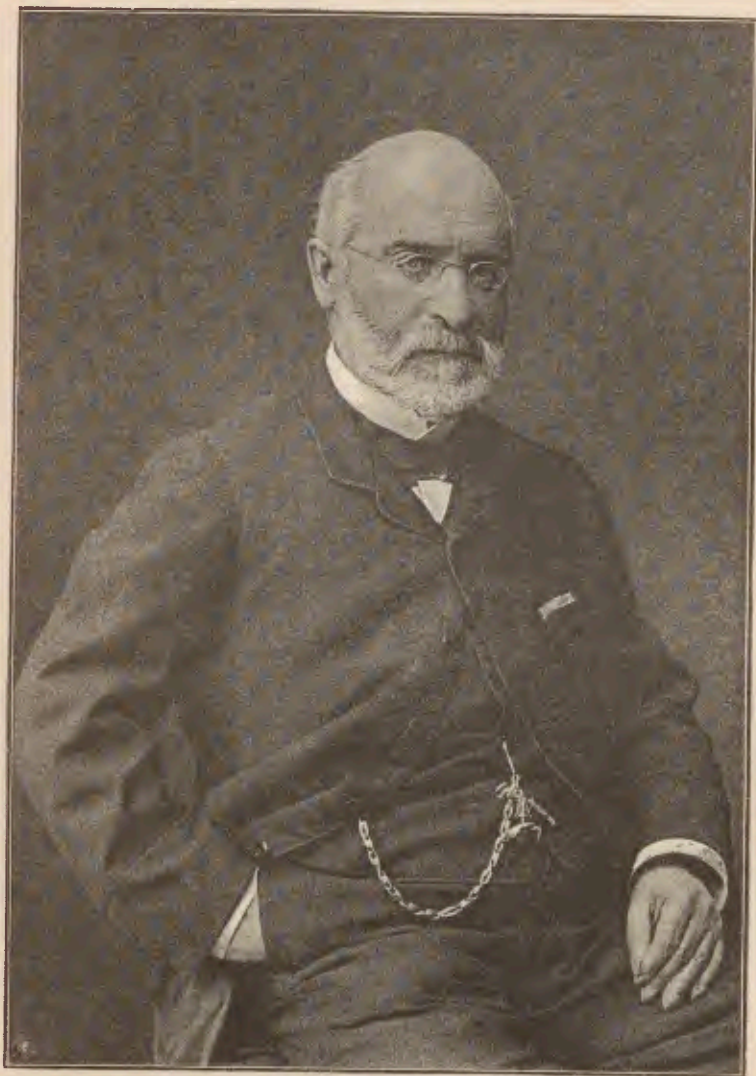
Աստղիկ, դո՛ւն էիր, երբ ես պատանի—
Գեռ նոր դուրս եկած մազեր երեսիս—
Առաջին անգամ ուժգին սիրեցի՝
Գո՛ւ ինձ կարեկից, դու ինձ յոյս տալիս:
Քո եթերական շողերիդ թելն
Իբր հեռագրերի քանի՜ցս եմ գիմել,
Սիրոյ բարեներս, համբոյր կաթոգին
Քեզանով, աստղիկ, սիրեկնիս զըրկել:

Աստղիկ, դո՛ւն էիր, երբ զով զիշերին
Անձկալի սիրով միմեանց փաթաթուած,
Խաղաղ պարտիզում սոխակի տաղին
Լքսում էինք մենք հոգւով ըզմայլած՝
Գո՛ւն ականատես եղար համբոյրին,
Որով զուգուեցանք երկուքս յաւիտեան.
Գո՛ւ եղար վրկայ մեր սուրբ երգումին,
Աստղիկ, մեր աննենգ սիրոյ միութեան:

Ո՛հ աստղիկ անմահ, աստղիկ մըշտափառ,
Գարձեալ պիտի դու լինիս մեզ ընկեր,
Երբ զիշերային ժամերում խաղաղ
Երկու թումբ տեսնես միմեանց աւրնթեր:
Չէ լքսում մի ձայն, չէ շնչում հողմիկ,
Համակ լըռութիւն տիրում է չորս դին—
Երկնային կանթեղդ կրժառես, աստղիկ,
Երկնուց լոյս կըտաս մեր գերեզմանին:

Ս. Կ. Մ.

Մկրտիչ Էմին

Н. О. Эминъ.

Հրատ. «Երաս» հանդիսի:

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ս Կ Ր Տ Ի Զ Է Ս Ի Ն

(Ծ.Ն. 25 ՆՈՅԵՄԲ. 1815. † 13 ԴԵԿՏ. 1890):

Անցեալ ղեկեմքերի 13-ին վախճանուեց Մոսկուայում 76 տարեկան Հասակում Հանրաժանօթ Հայազէս Մկրտիչ Էմին, որ երկար և արդիւնաւէտ ծառայելէ ղիտութեան ասպարիզում՝ Հայազիտութեան դպրոցի ղըւլս Հանդիսանալով Ռուսաստանում և Ներսիսիան ղիտութեան մէջ ևս պատուաւոր անուն վաստակելով իւր ծանրակշիռ և հմտալից գրուածներով Հայ պատմութեան, Հնազիտութեան և պղազրութեան վերաբերեալ:

Էմինը ծնելէ 1815 թ. 25-ին նոյեմբերի Պարսկաստանի Սոլահան քաղաքի տրուարձան՝ Նոր-Ջուղայում: Իննը տարեկան Հասակում, երբ որ նա ղըկուելէր իւր մօրից, նորան ուղարկում են Հնդկաստանի Պալիաթա քաղաքը նորա մօրական տաթի մօտ, որը և տալիս է մանուկ Մկրտչին Մարգասիրական Ղեմարան ուսանելու՝ յայտնի մանկավարժ և մատենադիր Աւգալեանի և Թաղիադեանի մօտ: Աջողութեամբ աւարտելով իւր ուսման ընթացքը այս ուսանարանում, երիտասարդ Էմինը, որ ղեռ առաջ շատ բան լսած և կարգացած էր Մոսկուայի Ղաղարեան Ղեմարանի մասին, ցանկանում է որեւէ միջոցով Մոսկուա ողևորուիլ՝ այնտեղի Հայկական Ղեմարանում շարունակելու իւր ուսումը, չնայելով մեծամեծ դժուարութիւնների անգամ և վտանդների, որ կարող էր առաջացնել ծովային ճանապարհորդութիւնը: Շողեկաւ այն ժամանակ ղեռ չկար: Տառը յայտնի բան է լսել անգամ չէր ուղում երիտասարդ Մկրտչի վտանգաւոր ձեռնարկութեան մասին, բայց վերջապէս մի քանի բարեղէս Հանգամանքներ և մոնաւանդ Աւգալեանի միջամնութիւնը վճռում են խըն-

զիրը յօդուտ երիտասարդի: 1829 թ. դարնանը Լճինը նստում է շուեդական նաւ, որ գնում էր Սաօկհօլմ: Երկար նեղութիւններից և եօթնամսեայ նաւարկութենից յետոյ, որոյ ընթացքում նա ի միջե պլոյ պցեկեց Ս. Հեղինէ կղզին, երբ Մեծ Սայսեր մարմինը տակաւին փոխադրուած չէր Եւրոպա, — հասաւ վերջապէս Շուեդաց մայրաքաղաքը, որտեղից Ֆինլանդիայի և Պետերբուրգի վերայով — Մոսկուա: Նոյն տարում նա մտաւ Լազարեան Ղեմարան, ուր սկսեց մանաւանդ ուսումնասիրել ռուսերէն և ֆրանսերէն. իսկ անգլիերէն և Հնդկաստանի բարբառը նա սովորել էր դեռ Վալկաթա եղածին: Երգէն առաջին տարիներից Լճին զարմանալի ընդունակութիւն ցոյց տուեց. նա մեծ առաջադիմութիւն արաւ ուսման մէջ, իսկ պարապ ժամերում զբաղվում էր զրականութեամբ, թարգմանելով ռուս և եւրոպայի ընտիր բանաստեղծների՝ հայերէն: — Եւարտելով 1834 թ. ուսման ընթացքը Ղեմարանում մեծ աջողութեամբ (նորա անունը արձանագրուած է ոսկէ տախտակի վերայ), նոյն իսկ թուականին նա մտաւ Մոսկուայի համալսարանի բանասիրական բաժինը, ուր նորա ընկերներն էին Սամարին, Սալկելն, Բուսլաեով և այլք:

Լճինի ուսումնական գործունէութիւնը սկսվում է դեռ երիտասարդական հասակից՝ համալսարանական նստարանից — 1836 թ. — նոյն ժամանակի հռչակաւոր Վիլլմէն Ֆրանսիացու Միջին Պարուց զբաղանութեան պատմութեան վերաբերեալ՝ եռահատոր գրուածի թարգմանութեամբ՝ ռուսերէնից հայերէն:

Համալսարանը աւարտելով՝ Լճին հրաւիրուեցաւ 1838 թ. Լազարեան Ղեմարան իբրեւ ուսուցիչ հայոց լեզուի և զրականութեան, ուր կարճ միջոցում՝ կարողացաւ լուրջ, կանոնաւոր և ժամանակի պահանջներին համապատասխան դասաւանդութիւն մտցնել՝ նպաստելով թէ՛ կենդանի բարբառով և թէ՛ մի քանի կարեւոր ձեռնարկների հրատարակութեամբ, որ մինչև այժմ ևս՝ մօտ 50 տարի յետոյ, դեռ կորցրած չեն իրենց նշանակութիւնը: Եւր գործունէութեան յաջորդ շրջաններում իբրեւ Տեսուչ Ղեմարանի, վարժապետ և ուսուցչապետ՝ երկար տարիներ անընդհատ եռանդեան և բազմաքիւրան ջանքի շնորհիւ յաջողեցաւ նորան հայոց հնագոյն դպրոցներից մէկում հիմք դնել այն ուղղութեան, որ հին

գրականութեան կատարեալ ուսումնասիրութիւնը, ակնածու պատկառանքը ընտիր հեղինակների առաջ և Ոսկեղինիկ Վարուհանձարեղ ճարտարապետների ոճին և օրինակներին ընտելանալը և հետեւելը իւր զլխաւոր նպատակներից մէկն էր համարում:

Լճմինի անունը միանգամայն կապուած է Լազարեան Ճեմարանի հետ. մօտ 30 տարի նա տեսչական պաշտօնէր վարում այնտեղ. այդքան միջոց ևս նա ուսուցչապետ էր: Միայն չորս տարով ընդհատուեց նորա գործունէութիւնը Լազարեան Ճեմարանում, երբ որ նա նշանակուեց Վլադիմիրեան նահանգի ուսումնարանների վերատեսուչ 1866—1871 թ.: Վլադիմիրից վերադառնալով՝ նա անմիջապէս նշանակուեց Մոսկուայի Հինդերսլոփ գիմնազիայի վերատեսուչ, որ նոր էր բացուել, վարելով այդ պաշտօնը մինչև 1876 թ., երբ ինքն իւր յատուկ ցանկութեամբ հրաժարական տուեց, պահելով միայն հայոց լեզուի և դրականութեան ամբիոնը Լազարեան Լիկէօնում: 1882 թ. այդ վերջին պարապմունքն ևս նա թողեց, կամենալով բողոքովին նուիրել իրեն ուսումնական զբաղմունքներին: Եւ արդարեւ. այդ միջոցին նա շատ աշխատում էր. նա բաւական զրեց և հրատարակեց՝ մանաւանդ ջերմ մասնակցելով Մոսկուայի Վայսերական Հնագիտական ընկերութեան զբաղմունքներին: Բայց վերջին տարիները նորա առողջութիւնը բաւականին խախտուեցաւ. իսկ ձեռքի գողցող արդեւք էր լինում նորան կանոնաւորապէս պարապելու, թէև նա միշտ և անդադար կարդում էր և հետեւում իրեն հետաքրքրող գիտութեանը: Վերջապէս անցեալ դեկտեմբերի 13-ին առ միշտ հրաժեշտ տուեց բաղմամբաստակ ծերունիին...

Բաղմամբիւ են Լճմինի աշխատութիւնները և բաղմամբասակ: Եռօթնին գրուածներից էր նորա հռչակաւոր քննութիւնը «Վէպք հնոյն Հայաստանի» (1850 թ.), ուր առաջին անգամ յարուցուեց և այնպէս փայլուն կերպով լուծուեց հին հայոց ազգային երգերի խնդիրը և որ անկեան վէմ՝ դարձաւ, որի հիման վերայ լոյս տեսան յետոյ բաղմամբիւ հետազոտութիւններ, թարգմանութիւններ և մեկնութիւններ Ֆրանսերէն, ուստերէն և հայերէն: Այս գործը արդարեւ դարազուլս կարող է համարուել մեր պատմական-քննական գրականութեան մէջ:

Երևուհետև յիշելու է նորա ինքնուրոյն հետազոտութիւն-

ներից ուսերէն լեզուով—Հայ նշանադրերի (1858) մասին, Հայոց հեթանոսական կրօնի (1864), Վահագն Վեշապաքաղի (1873), Աժդահակի աւանդութեան (1881), Մար-Աբասի քննադատութեան (1881), Հայկազունեաց հարստութեան (1884) մասին ևն, ուր առաջին անգամ հաւաքուած էր դոցա յատկացեալ նիւթը, ենթարկուած քննադատութեան բովին և զիտնական կերպով լուսաբանուած: Այս՝ առաջին և աջող փորձերէն մինչ այն ժամանակ դեռ անմշակիլ խնդիրներէ:

Բայց միայն քննական երկասիրութիւնների մէջ չէ, որ տեսնում ենք Էմինի սկզբնաւորութիւնը: Խորին և բազմա-մասն ուսումնասիրած լինելով մայրենի գրականութեան յիշատակարանները, որոց հմտութեան դադանիքին խելամուտ էր նա ինչպէս հազիւ թէ մէկ այլ դք,—նա արժանապէս զնահատեց նոցա կարեւորութիւնը զիտութեան և ազգային ինքնաձանաջութեան համար և գեղեցիկ թարգմանութիւններով ծանօթացրեց մեր ընտիր պատմական և գրականական զրուածները ուսումնական աշխարհին—այն ճշմտութեամբ, այն անհամեմատ թափանցելովը հայկազն մատենադրի խորին խորհուրդների մէջ, այն գեղարուեստ ոճով ու զրութեամբ և վերջապէս այն կարեւոր յաւելուածներով ու լուսաբանութիւններով, որ միշտ նորա բոլոր աշխատութիւնների յատկանիշներն են: Այսպէս՝ օրինակ Վարդան Բարձրբերդեցու (1861) և Ասողկի (1864) պատմական ստուար զրուածները, որ մեծ կարեւորութիւն ունին Ռուբինեանց և Բազրատունեաց հարստութեան պատմութեան համար, Լամբրոնացու հռչակաւոր ատենաբանութիւնը (1864), սղբա ուսերէն, Փաւստոս Բիւղանդի հետաքրքրաշարժ պատմութիւնը՝ Քրանսերէն (1867) և այլն: Սոցա շարքում Խորնոյ Մեծ Օւերունու հանրածանօթ մատենի թարգմանութիւնը (1858) կմնայ միշտ օրինակ գեղարուեստական վերաստեղծութեան:

Բայի թարգմանութիւններից Էմինը մեծ ջանքով և հմտութեամբ հրատարակեց մի շարք հայ պատմագիրների քնադիւնները, որոնցից մեծագոյն մասը առաջին անգամ էին լոյս տեսնում: այսպէս՝ Յովհաննէս Աթոզեկոսից (1853) և Ստեփանոս Օրբէլեանից (1861) զատ՝ մնացեալ—Վաղար Փարպեցու թուղթը (1853), Մ. Աաղանկատուացու Աղուանից

Պատմութիւնը (1860), Միութար Այրիվանցու (1860) և Վարդան Բարձրբերդեցու (1861) պատմութիւնները ասանքն անգամ լոյս տեսան, վաստակելով բազմաշան հրատարակչին այն ամենի երախտադիտութիւնը, որոց համար թանգ է հայադիտութեան առաջադիմութիւնը թէ՛ ներկայումս և թէ՛ ապագայում:

Վերջապէս հայ եկեղեցական զրականութեան մէջ նա ձեռք զարկեց վերին աստիճանի հետաքրքրական մի խնդրի՝ այն է անվաւեր հրո-աքիֆի (апокрифъ) ուսումնասիրութեան, որոց զիտնական կարեւորութեան մասին ոչ ոք մեր ուսումնականներէից չէր կասկածում անգամ: Արձ միջոցում նա ճոխացրեց եկեղեցական-պատմական զրականութիւնը մի շարք այդպիսի յիշատակարանների թարգմանութեամբ հայերէնից ռուսերէն, որոնք մեծ համակրութեամբ ընդունուեցան գիտնական մասնագէտներից: Այսպէս՝ Փոխումն Աստուածածնի, Հայաստանի Թագէտ և Բարդուղիմէոս առաքեալների Պատմութիւնը, Հանդիստ Յովհաննու Աւետարանի և այլն (1874—1880 թթ.): Իւր երկասիրութիւնների շարքը այս մասին Էմին պատկեց հռչակաւոր Շարականի ռուսերէն ընտիր թարգմանութեամբ, այն հրաշակերտ կրօնական երգերի, որոնք իրենց աստուածաբանական նրբութեամբ և մանաւանդ վստ՝ բանաստեղծական ոճով և բովանդակութեամբ չունին իրենց հաւասար հոգեւոր մատենագրութեան մէջ:

Էմինի բոլոր երկասիրութիւնների թիւը 35-ի է հասնում:

Թողնելով յիշել յօգուտ գիտութեան և հասարակութեան վաստակած Էմինի այլ ծառայութիւնները, պէտք է ասել, որ շատ սակաւ գործիչներին այնպիսի նախանձիկ վիճակ է վիճակվում—վայելելու այն ընդհանուր յարգանքը և համակրութիւնը, որ ունէր նա ամեն տեղ: Աւ այս յարգանքը նա ձեռք էր բերել անխոնջ, եռանդուն և անաչառ սպասաւորութեամբ գիտութեան և լուսաւորութեան գործին: Էմինի անունը հաւասարապէս հռչակուած էր թէ՛ Ռուսաստան, թէ՛ արեւելք և թէ՛ արեւմտեան Աւրոպա: Պիո նորերս՝ 1886 թ., երբ որ Ազգարեան Ճեմարանի նախաձեռնութեամբ տօնվում էր նորա զիտնական և մանկավարժական գործունէութեան յիշատակ Յոբելեանը, նորա կարեւորութիւնը արժանի կերպով դնահատուեց թէ՛ Ռուսաստան և թէ՛ օտար երկիրներ: Մոս-

կուսյի համալսարանը և բնադիրտական, մարդաբանական և ազգագրական ընկերութիւնը Լճինի ծառայութիւնների փոխարէն պատուաւոր անդամ ընտրեցին նորան: Եւ որհաւորական ուղիւրձները, նամակներն ու հեռագրերը ուսումնական ընկերութիւններից, նորա բազմութիւ աշակերաններից և յարգողներից ահագին քանակութեամբ ստացուեցան արեւելքից և արեւմուտքից, Վովկասից, Վրիմից, Պարսկաստանից, Տաճկաստանից, Ռուսաստանի և Եւրոպայի բազմութիւ քաղաքներից— Վլենեսկից, Վլեննայից, Փարիզից, Ստրասբուրգից, Մարբուրգից, Լուվէնից ևն: (Տես Մ. Լճինի 50 ամեայ յօբելեանն):

Միայն զիտական երկասիրութիւնները չէին, որով Լճինը ձեռք էր բերել ընդհանուրի յարգանքը, նա արժանացել էր դորան նաև իւր բարձր բարոյական յատկութիւններով— համոզմունքների շիտակութեամբ, հայեացքների ու կարծիքների անկախութեամբ ու լրջմտութեամբ, խիստ և բարեխիղճ վերաբերութեամբ դէպի իւր պարտականութիւնները և իւր ծառայութիւնների գնահատութեան համեստութեամբ: Պատիւ, պարտականութիւն, արդարութիւն— դատարի խօսքեր չէին նորա համար, և այս նա սպառնացեց որքոքով: Նորան արդարև պատահել էր իւր կեանքում զոչ բերել բոլոր նիւթական հաշիւները՝ համոզմունքների անկախութիւնը պաշտպանելու նպատակով: Այս դէպքում նա վարվում էր իւր խղճմանը թերպարութեամբ՝ առանց երբ և իցէ տատանելու կամ փոշմանելու: Այս պատճառով բոլորեքեան, ով որ ճանաչում էր Լճինին ոչ միայն իբրև զիտական, այլ և իբրև բարձր բարոյական անձնաւորութիւն, խորին պատկառանք պիտի յիշեն միշտ նորա անուանը:

Լճինը՝ բացի իւր երկասիրութիւններից, որ մեծ նշանակութիւն ունին մեր ինքնաճանաչութեան համար, թողեց մի այլ՝ նիւթական ժառանգութիւն: Փորձով ծանօթ լինելով թէ՛ որքան զգուարութիւններ կան մեր մէջ դուտ գիտական դրուածների տպագրութեան համար անհրաժեշտ դրամական միջոցներ գտնելու և զիւրին կերպով այդ դրուածները ազգի մէջ տարածելու, նա իւր ուսուցչական չափաւոր ուժից կուպէկ-կուպէկ յետ ձգելով՝ պատահապարհ ըլլալէ կտակել ինչպէս իմանում ենք հաստատ աղբիւրներից, իբրև անձեռնմխելի

մայր-գումար, դորա տոկոսիքով Լազարեան Ճեմարանի Լի-
կեօնի խորհրդի տնօրինութեամբ պէտք է հրատարակուին
տարեցտարի Գլխական գրուածներ (թէ՛ նիւթեր և թէ՛ հե-
տադօտութիւններ) Հայ Պատմութեան, Հին ու նոր դրակա-
նութեան, Հնադիտութեան և ազգազրութեան վերաբերեալ:
Նոյն գումարով երբեմն-երբեմն ազգադրական և հնագիտական
ուղեորութիւններ ևս պէտք է հաղմունեն Ռուսաց, Պարսից
և Տաճկական Հայաստանում: Լսում ենք, որ մի գումար ևս նոյն
նպատակով Լմինը յատկացրել է Վենետիկի Մխիթարեան-
ներին՝ վերաբերութեամբ մանաւանդ Հին գրականութեան:

Եյս յօդուածը փերջացնում ենք մեր հանձարեղ բանաս-
տեղծ՝ Գամառ Քաթիպայի գողտրիկ տողերով, որ նուիրել էր
իւր մեծանուն և բաղմերախտ ուսուցչին՝ նորա Յիսնամեայ
Յոբելինի օրը՝ Նոր-Նախիջևանի Երուեստական Վարդի կող-
մից մասուցած գեղեցիկ արծաթեայ զրչե հետ միասին:

Վըստնութամեայ ժիր երիտասարդ,
Բանիբուն, անխոնջ, և յաւէտ զըւարթ,
Գիտակ շատ լեզուաց, սիրող պատմութեան
Իմաստասիրող հայկաբանութեան,—
Վերծանում էիր միշտ Խորենացի.
«Բարի յոյսերով լի ես»,—ասացի:

* * *

Երբուն տարիքիդ երբոր դու հասար,
Գերդաստանի հօր բաղդը չե տեսար,—
Բայց ի՞նչ փոյթ. մինչ Վու երջանիկ էիր,
Որ հոգեպարար զբաղմունք ունէիր.—
Ձեռքումդ դարձեալ կար Խորենացի.
«Օգտաբեր դիտուն Հայ ես»,—ասացի:

* * *

Գլորուեցան ուղիղ քառսուն Հինդ տարի
Վու զլիկն անցան շատ չար ու բարի,
Եմուր մընացիր Վու քո համոզման
Վու իգէսն էր վեճակ հայկազնեան.—
Ձեռքէդ վայր ընկած չէր Խորենացի.
«Խնկելի հայ-մարդ ես դու»,—ասացի:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԾԵԱՒ 1803, ՎԼԽՃԱՆԵՑԱՒ 1891 Թ. ՄԵՐՏԻ 15-ԻՆ.

Ազգային նեղ և լարուած դրութեան միջոցներում՝ ժամանակ առ ժամանակ երեան են գալիս Հասարակական ասպարէզ պայտիսի անձնաւորութիւններ, որոնք սողորուած ժողովրդեան իղձերով և զրդուած նորա տառապանքներով, իրենց կեանքը մեծ եռանդով ու համակրելի անձնութեամբ նուիրում են ազգի ընկճուած իրաւունքների պաշտպանութեան և նորա գոյութեանը սպառնող խոչընդոտների դէմ մաքառման սուրբ գործին:

Ահա պայտիսի անձնաւորութիւններից մինն է ներկայանում և նորերս Պոլսի Աիւտար արուարձանում իր կեանքը կնքող, երբեմն համբաւաւոր, Խաչատուր Մխաթեանը, որը բաւականին նշանաւոր դեր է խաղացել տաճկահայերի մէջ յիսուն տարուց ի վեր: Նա յայտնի է որպէս հրապարակախօս, դրագէտ և ուսուցիչ: Ժամանակին Տերդեանց Պատուելի տեսչութեան օրով Աիւտարու երբեմն հռչակուած Ճեմարանի փոխ-տնօրէնը մեծ գործունէութիւն է ցոյց տուել ի միջի այլոց կաթողիկոսութեան վարդապետութեան դէմ մարտնչելով, որ այն ժամանակները մանաւանդ՝ հայ ազգի մէջ երկպառակութիւն յարուցանող այդ կրօնական վէճերը ու կռիւնները իրենց դադաթնակէտին հասած՝ օրուայ ամենացուղիչ խնդիրների առաջինն էին հանդիսանում:

Պըտում հայ հասարակական կեանքի զանազան ասպարէզներում մեծ արդիւնաւէտութեամբ և եռանդով գործելուց յետոյ, Մխաթեան դիմում է Փարիզ, ուր այդ ժամանակ Պրանսիայի մայրաքաղաքը հայ լուսաւորութեան կենդրոններից մինն էր ներկայանում, շնորհիւ Մուրատեան և Հայկազնեան ազգային վարժարանների, այդտեղ խմբուած անուանի հայ դրագէտների, գործիչների, մեծատունների և այնպիսի համակ-

րիւի հայագէտների, որպէս էին Վիկթոր-Լանգլուան, Պրիւզօմ
և Դիւլորիէ: Այդ ժամանակ այստեղ էին հրատարակվում
Այվազովսիու և ՊալՖայեանների խմբագրութեամբ «Մասնաց
Աղանի», Ս. Ոսկանեանի «Արեւոտ» կիսամեայ լրագիրը, Ե.
Մուրատեանի խմբագրութեամբ «Փարիզ» կիսամեայ լրագիրը
և վերջապէս այստեղ էր դործում ու հրատարակվում իր «Շար
հայ պատմագրաց» անմոռանալի Սարապետ Շահնազարեան
մեծ վարդապետը:

Պոլսից տեղափոխուելով Փարիզ, սկզբներում նա անձնա-
տուր է լինում Ֆրանսիական դասական գրականութեան և
բաւական գրուածներ է թարգմանում հայերէնի: Միւսոյն ժա-
մանակ նա դասախօսում է հայ մեծատունների երիտայրոյ: Այս
ժամանակ Միսաքեան նորից դիմում է գրականական բանակը-
ռուին Միխիթարեան հարց հետ, որոնց մէջ գրում են ի միջի
այլոց Հայր Բագրատունին և Հիւրմիւզեանը:

Առհասարակ Միսաքեանի դերը բանակովութեան մէջ կա-
թոլիկ ազգայնոց հակաճառութիւնների առիթով բաւականին
նշանաւոր է: Նորա գրուածները տպվում էին Փարիզում հրա-
տարակող «Փարիզ» լրագրի մէջ, որը վաթսուհակն թուա-
կանների սկզբում շատ տարածուած էր: Այս բանակողական
գրուածները թէ ոճի և թէ դատողութեան կողմից այնքան
ազդու են եղած, (մանաւանդ եթէ ի նկատի առնենք, որ Միսա-
քեան ոչ մի դպրոց տեսած չէ), որ և ժամանակին ի միջի
այլոց նա և հանգ. Միքայէլ Նալբանդեանցին մեծ սքան-
չացում են պատճառած:

Իբր կարգադրիչ աշխարհաբար լեզուի, նոյն իսկ Մի-
թարեանց վիպութեամբ, սա միակ գրագէտն է, որ գրական
աշխարհաբարին կազմաւորութեան մեծ մղում տուած է, մա-
նաւանդ ղիտալիտական և բանակողական (պոլեմիկական) տե-
սակէտով: Այնպէս որ մինչև այն ժամանակ Միթարեանք
տատանում էին կոկիկ աշխարհաբար գրել իրենց ամսագրերն
և առհասարակ դպրոցական դասադրքերն, այլ Միսաքեանի
այս ձեռնարկից քաջալերուած այն ժամանակից սկսան աշխար-
հաբար գրել: Թէև նոյն միջոցին Նազարեանց իր «Հայախօ-
սութեան» ձեռնարկով ոռոսոհայոց մէջ յայտնի յեղափոխու-
թիւն հանած էր, սակայն այդ յեղափոխութիւնը ոչ արձագանք

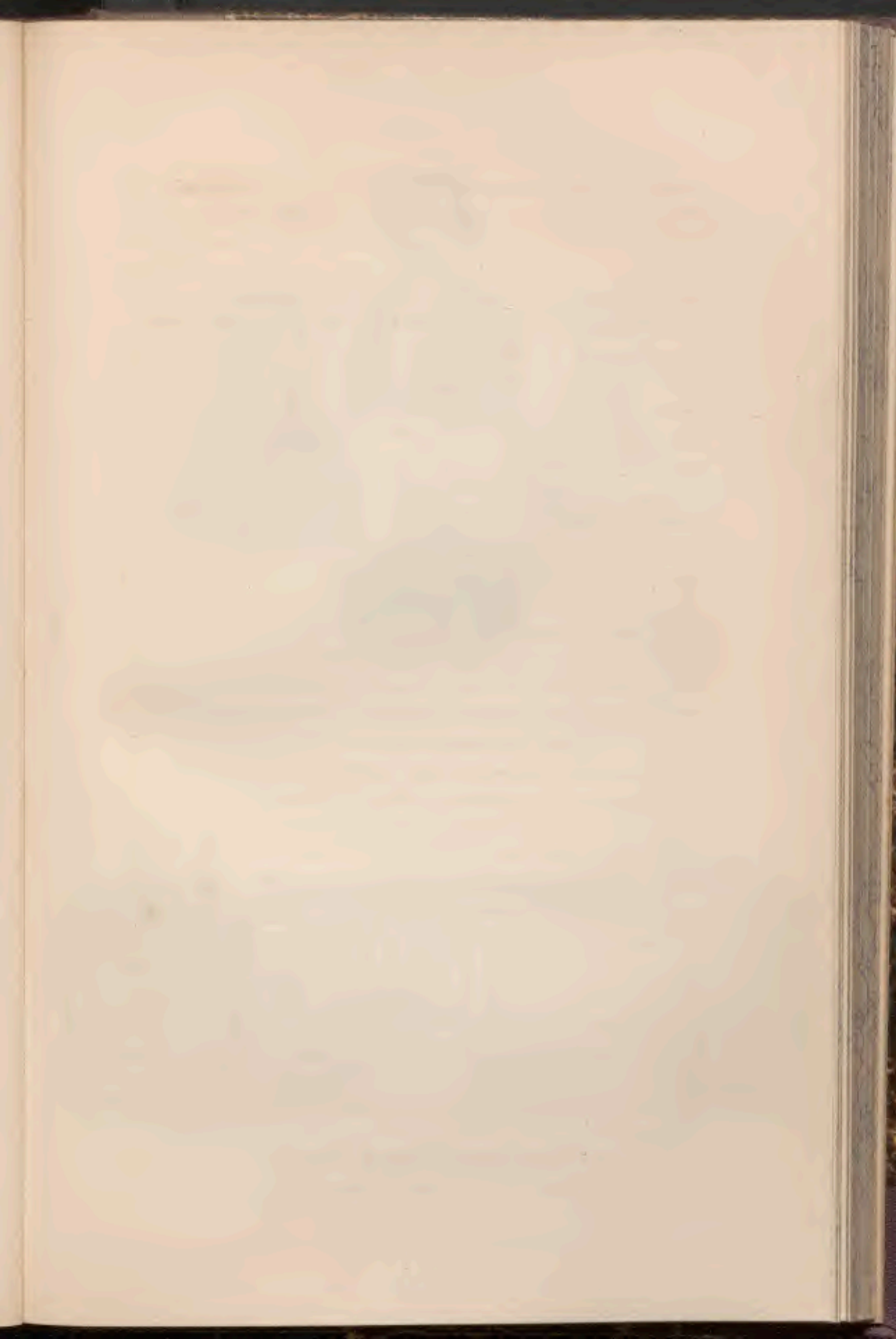
գտած էր և ոչ աղմուկ անգամ հանած տաճկահայերի մէջ։ Բայց պատմութեան առաջ արդար լինելու համար, պէտք է ասել որ շերադաքնակ մեծ հայ վտարանդին՝ անմահ Մեսրոպը Թաղեաղեանց, համարեա երեք քառորդ դար առաջ կարապետ եղած էր այս շարժումներին։

Մեր մանուկ գրականութեան համար շատ ցաւալի եղաւ, որ Խաչատուր Մխաթեան չկարողացաւ իրագործել իր փայփայած ծրագիրն՝ Պաղկապոս անուամբ պարբերական հրատարակութիւնը, որի առաջները—նիւթերը և նմուշները տեսնվում էին Մուրատեանի «Փարիզ» լրագրում, որ մի քանի տարի միայն կեսնք ունեցաւ։

Գալով Խաչատուր Մխաթեանի երկրորդ դերին, որը նա կատարած է հայութեան վերաբերմամբ, այն է, որ խելճ՝ երկտասարդ Մխաթեանը՝ պաշարուած մուսուլմանական թանձր մտաւոր խաւարով և ենիչարական կռակոյ յոժով, ոչ թէ չէ ճնշվում՝ դոցա ծանր լծից, այլ ընդհակառակը՝ ներշնչվում է բնագրական դիտակցութեամբ և անգադար դոցա դէմ մաքառելով այնպիսի հոգեկան զօրութիւն է արտայայտում, որ դուցէ չկարողանային երեւան բերել մինչև անգամ եւրոպական համալսարաններում ուսում առած ընդունակ երիտասարդներ։ Ուրեմն այս հոգեբանական երկեղթին պէտք է վերադրել այն տարօրինակ զեղմունքն, որ արտաթորվում են Մխաթեանի գրչից, երբ նա այլադաւանների յարձակումներին դիմադրելու պատրուակաւ ընդնշմարել է տալիս ճշեղալ հայի տառապանքները։

Եւերորդ չենք համարում յիշել, որ մեր հանդիսի կենսագրական բաժինը մամուլին էր յանձնուած տպագրութեան համար, երբոր մենք արտասահմանի մի լրագրից տեղեկացանք Խաչատուր Մխաթեանի տխուր մահուան մասին։ Ուստի սուրանով վերջացնում ենք շտապով դրուած այս տողերը, ներողութիւն խնդրելով հանդերձ, որ ժամանակի սղութեան պատճառով կարող չեղանք մանրամասնօրէն կանգ առնել այս նշանաւոր հայ դործիչի վերայ, մանաւանդ որ Պետերբուրգում մեր ձեռքի տակ չունենք դորա համար որ և է նիւթեր։

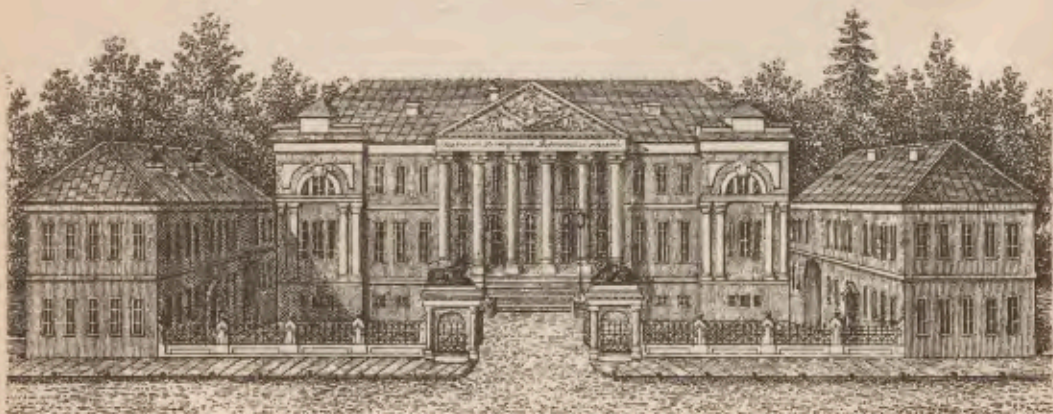

**Լազար, Յովհաննէս, Յովակիմ և Խաչատուր
Լազարեանք**

Лазарь, Иванъ, Иоакимъ и Христофоръ
ЛАЗАРЕВЫ.

Լազարեան Ճեմարանի շէքը
Лазаревскій Институтъ Восточныхъ Языковъ.

Հրատ. «Արար» Հանդիսի:

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՍԱՐԱՆԻ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆՅՈՒՆԳԱՍԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ:

Հոկտեմբերի 24-ը հայ մարդու փառաւոր օրերից մինն է: Սորանից ճիշտ եօթանասուն և հինգ տարի առաջ, Ռուսաստանի կենդրոնում բացվում է գիտութեան մի կաճառ, թէև յառաջագոյն շատ համեստ ծրագրով, ուր կրթուել է և կրթվում է մի ամբողջ լեզէօն հայ մանուկների, որոնք դուրս դալով կեանքի տատասկոտ ասպարէզը, մեծ մասամբ զործել են յօգուտ հայ ժողովրդի բարոյական և մտաւոր վերածնութեան: Որովհետև անցեալ 1890 թ. հոկտեմբերի 24-ին մեծ հանդիսւ լո՛ւսնուհեցաւ այդ բարձրագոյն դպրանոցի եօթանասուն և հինգամեակը, ուստի և մենք կարևոր դտանք դէթ մի քանի տողերով ծանօթացնել մեր ընթերցողներին թէ Ղեմարանի և թէ նորա հիմնադիրների զործունէութեան հետ:

Լազարեան տոհմը, որ այնքան հռչակ ունեցաւ ամենուրեք տարածուած հայերի մէջ, Պարսկաստանի Նոր-Տաղայ քաղաքի ամենապատուաւոր և հարուստ ընտանիքներից է առաջ գալիս: ԺՊ դարում, երբ հայկական թագաւորութիւնը բարբարոս ազդերի յարձակումների պատճառով քայլ առ քայլ մերձնում էր իր անկմանը, մի քանի իշխաններ դեռ ևս պահպանում էին իրենց անկախութիւնը: Մեր մատենագրերից մի քանիսը յիշում են, որ հայոց թագաւորութեան վերջնական անկումից յետոյ, Էմմանուէլ Մանուկ Աղիաղարեան անունով մէկը իշխում էր հայ երկրի մի որոշ մասին և բազմաթիւ պատերազմն էր մղում վերջերը փառասէր Շահ-Աբբասի դէմ: Արկարատե մղած կռիւներից յոգնած՝ Մանուկ Աղիաղարեանը վերջապէս ընդունում է Շահի առաջարկութիւնը և զինաթափ լինելուց յետոյ տեղափոխվում է Պարսկաստան, ուր Երանի իշխողը նորան զանազան պատուաւոր տիտղոսներ է շնորհում:

Երկրորդ Շահ-Աբբասի օրով նշանաւոր էր Մանուկի որդի Ղաղարը, որը արքունի դանձի ոստիկան և միանգամայն փո-

ղերանոցի տեսուչ էր կարգուած: Ղազարի թոռը Ղազար անունով Զուգայի կառավարիչ էր նշանակուած:

1747 թ. Նադր-Շահի մահից յետոյ, ներքին և արտաքին խռովութիւնների պատճառով, շատ նշանաւոր հայեր իրենց կեանքը և կարողութիւնը վտանգի մէջ տեսնելով՝ ստիպուած էին հեռանալ Պարսկաստանից և գաղթել մի այլ երկիր: Այսպէս վարուեցաւ և Ղազար Աղիազարեանը (որ յետոյ այս ազգանունը Ազարեանի փոխուեցաւ), որը 1749 թ. անցաւ Ռուսաստան իր չորս որդիներով, հետը բերելով և մեծ հարստութիւն ու հազուադէպ թանկագին իրեր ու ակներ:

Ազարեան սկզբներում բնակութիւն է հաստատում Աստրախանում, իսկ յետոյ Մոսկուայում: Այստեղ նա կերպասի և կտաւի գործարան է հիմնում և Ասիայից ու արեւմտեան Աւրոպայից ճարտարագէտ արուեստաւորներ բերել տալով, այն տախճան ծաղկեցնում է գործարանը, որ արքունիքի մասնաւոր ուշադրութեանն է արժանանում:

1776 թ. Նկատերինէ թադուհին Ղազար Ազարեանին և նորա որդոց ազնուականութիւն և այլ պատիւներ է շնորհում: Ղազար Ազարեանի մեծ որդին Յովհաննէսը՝ իր խելքով, կրթութեամբ և զանազան ծառայութիւններով օր է օր փառաւորվում է և բարձրագոյն պատիւների արժանանում: Նորա միւս երեք եղբայրները՝ Մինաս, Խաչատուր և Յովակիմ՝ գործակից և օժանդակ են լինում Յովհաննէսին նորա գործունէութեան մէջ թէ յօգուտ ազգի և թէ կառավարութեան:

Բաւական հեռու կտանէր մեզ Ազարեանց տոհմի սրբաւործութիւնների պատմութիւնը, եթէ «Արաքսի» սուղ էջերը ներէին մեզ մանրամասնօրէն կանգ առնել այս պատկառելի տոհմի գործունէութեան վերայ Ռուսաստանում, թէ յօգուտ իրենց փայփայած և սիրեցեալ ազգին և թէ ռուս կառավարութեան: Սակայն յիշելու է, որ Յովհաննէս Ազարեանը իր ընդունակութիւնովը և արդիւնաւոր գործունէութեամբ այնքան սիրելի գարձաւ արքունիքին, որ Պողոս կայսրը յաճախ սեղանակից էր անում նորան արքունեաց մէջ: Պերմանիոյ կայսեր Յովսէփ Բ-ի կողմից Յովհաննէս Ազարեան իր որդոց հետ նախ արժանացաւ բարօնութեան, և յետոյ 1788-ին հռովմէական կայսրութեան կոմսի պատուաւոր

տիտղոսներին, իսկ Պողոս կայսրը մեծ սիրով բարեհաճեցաւ թոյլատրել Լազարեաններին կրել այս բարձր տիտղոսները:

Պործակցութեամբ ի Տէր Հանգ. Յովսէփ Արղունթեան-Արկայնաբազուկ արքեպիսկոպոսի, որը մեծ պատիւ էր վայելում Ռուսիոյ արքունիքում, Յովհաննէս Լազարեան յաջողեցաւ ձեռք բերել զանազան առանձնաշնորհութիւններ Ղլլաւրու, Աստրախանի, Մոզդուի, Ղրիգորուպոլիսի, Ղլիմի, Սոր-Սախիջլանի, Վէրբէնդի և Մորոքուր քաղաքների հայ ազգակիցների բարեկեցութեան համար:

Ղեհանձն Յովհաննէս Լազարեան, որպէս յատուկ է մեծ անձերին, դո՛ւ չմնաց միայն այն մեծամեծ ծառայութիւններով, որ նա անդադար անում էր իր ազգի և ազգակիցների բարօրութեան համար, այլ շարունակ մտածում էր և իր մահուանից յետոյ օգտակար դնուել իր սիրեցեալ ազգակիցներին:

Ուստի ի նշան իր անսահման սիրոյ և հոգատածութեան գէպի իր ազգակիցները, որպէս մի յաւերժ զրաւական, Յովհաննէս Լազարեան 1800 թ. յունուարի 4-ին կտակով թողնում է 200,000 ռուբլի մի դրամար ժամանակին մի օրինաւոր հայկական դպրատուն հիմնելու հայ ազգի չքաւոր երեխաների դաստիարակութեան և կրթութեան համար: Որդի չունենալով, իրեն ժառանգ է նշանակում կրտսեր եղբորը՝ Յովակիմին, որին և անցնում է նորա մեծադրամար հարստութիւնը և որին պատկանում է Լազարեան Ճեմարանի բացման մեծ պատիւը:

Ի մեծ ցաւ իր բազմակարօտ ազգակիցների, այս մեծագործ և յաւերժ յիշատակաց արժանի հայկազն, 1801 թ. հոկտեմբերի 24-ին, Պետերբուրգի մէջ, կնքում է իր մահկանացուն վաթսուն վեց տարեկան հասակում:

Յովակիմ Լազարեանը ցանկանալով օր առաջ բաց անել վարժարանը, սակայն կտակած գումարը բաւարար չդնենլով՝ իր կողմից ևս աւելացնում է մօտաւորապէս մի հարիւր հազար, որով ընդ ամենը դառնում է 300,000 ռուբլի:

1813 թ. դրվում է հայ մանկանց լուսաւորութեան տաճարի շինութեան առաջին քարը: 1814-ի մայիսի 10-ին շինութիւնը և գպրոցական պէտքերի համար կարեւոր մասը արդէն պատրաստ լինելով մեծ հանդիսով և շքով տեղի է

ունենում շինութեան բացումը: Հետեւեալ 1815 թ. մայիսի 12-ին սկսում է ուսման ընթացքը Յովակիմ Ազգարեանի անմիջական հսկողութեան և հովանաւորութեան ներքոյ:

Ազգարեան Ղեմարանը իր պիտեան վիճակին միանգամից չհասաւ: Նա յաջորդաբար այլ և այլ ժամանակներում աճելով ու զարգանալով թէ արտաքին և թէ ներքին կողմից հասած է ներկայ բարեկեցիկ վիճակին, մանաւանդ շնորհիւ այն պատկառելի նուիրաբերութիւններին, որ արած է Ազգարեան տոհմը: Յովակիմ Ազգարեանի ամուսինը և որդին՝ Յարութիւնը, 1816 և 1817 թ. նուիրել են Ղեմարանին յիսնական հազար ուրբի, այնուհետեւ Յովհաննէս և Խաչատուր Ազգարեանները միասին աւելի են նուիրած, քան առաջին հիմնադիրները:

Նւ այսպէս 300,000 ուրբի զրամագլխով բացվում է մի համեստ դպրոց չորս դասարանով, ուր սկզբում կրթվում են ձրիավար Յ0 որբ հայ մանուկներ: Տարրական առարկաների հետ սոցա աւանդում էին հայերէն, ուսերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն և լատիներէն լեզուները: Այս երեսուն աշակերտների մէջ կային մինչև անգամ Հնդկաստանից և այլ հեռու երկրներից ուղարկած երեխաներ: Սարճ ժամանակից յետոյ աշակերտների թիւն աւելանում է և ընդունվում են մինչև անգամ թոշակաւոր և երթեկ աշակերտներ: 1825 թ., այս հայկական գիմնազիէն, որպիսի անուն կրում էր նա այն ժամանակ, մեծ հռչակ ունեցաւ: Այս թուից Ղեմարանը գիմնազիայի աստիճանի հասաւ որ և տեւց մինչև 1837 թիւը. այս ժամանակ ցանկացողների համար աւանդվում էին նաև արաբերէն, պարսկերէն և տաճկերէն լեզուները: 1837 թուից գիմնազիոնական ծրագիրը կրճատվում է, իսկ արեւելեան լեզուները ընդհակառակը պարտագիր են դառնում բոլոր աշակերտների համար: 1848 թ. Ղեմարանի ծրագիրը փոխվում է. գիմնազիոնական վեց դասարանները նորից հաստատվում են, իսկ արեւելեան լեզուների համար բացվում է երկու մասնագիտական դասարաններ: 1871 թուից սրտալ՝ Ղեմարանի ծրագիրը նորից բարեփոխուեց. գիմնազիոնական դասարանների թիւն աւելացաւ երկուսով, որով իրաւունքի և ծրագրի կողմից հաւասարուեցան պետական գիմնազիոններին, իսկ մասնագիտական դասարանները փոխուեցին Լիկէոնի երեք լսարաննե-

րի համալսարանական իրաւունքով: Այժմ Լիկէօնում դասա-
խօսում են հայոց, արաբաց, պարսից և վրաց լեզուները ու
գրականութիւնը, արեւելքի և ուստաց գրականութեան պատ-
մութիւնը, նոյնպէս և Ֆրանսերէն, բայց ոչ պարտադիր:

1823 թ. Լազարեան Ղեմարանում հաստատւում է «Հայ
հնասէրների ընկերութիւնը» որի նպատակն էր Հայաստանի
ուսումնասիրութիւնը: 1829 թ. բացվում է տպարան, որտեղ
բազմաթիւ կարեւոր երկասիրութիւններ են տպուել, սակայն
ցաւօք 1867 թ. Քապսա վերատեսչի օրով փակվում է:

Յովհաննէս կաթողիկոսի առաջարկութեան համաձայն՝
1841 թ. Պետերբուրգի և Մոսկուայի հայ եկեղեցիների ար-
դիւնքից՝ սահմանվում է եկեղեցական կոչուած սաների հա-
մար 20 թոշակ: 1850 թ. Խաչատուր Լազարեան իր միակ
ժառանգ Յովհաննէս որդու մահուան պատճառով, 14 թո-
շակ է հիմնում իր զաւակի յիշատակին:

Երկու թոշակ ևս հիմնվում է Խաչատուր Վեկեանեանցի
յիշատակին. Խաչատուր Լազարեանի ամուսին՝ տիկին Սատա-
րինէ Լազարեանի կտակի համաձայն ևս հիմնվում է 5 թո-
շակ: Այսպէս այժմ Լազարեանցների սաների թիւը հասնում
է 60, առանց եկեղեցական կոչուած 20 սաների:

Լազարեան Ղեմարանում հայոց լեզուի և կրօնի դասա-
ւանդութիւնը միշտ խնամքով է առաջ տարուած: Այս կող-
մից Ղեմարանի նախկին դասախօսներից մանաւանդ յիշելու է՝
Ալամդարեանին, Սալանթեանին, Լճինին, Նազարեանցին և
Մ. Մսերեանցին, որոնք նշանաւոր ծառայութիւններ են ա-
րած Ղեմարանի կրթական գործին:

Քառասնական թուականներից մինչև այժմ եղել են և մաս-
նաւոր նուիրաբերութիւններ, որոնց տոկոսներով մօտաւորա-
պէս 20 սաներ են կրթվում Ղեմարանում: Այդ նուիրաբեր-
ներն են՝ Պասպարեան, Մնացականեան, Իշխ. Արզութեան-
Երկայնաբազուկ, Թամաշեան, Հայրապետեան, Ամիրեան,
Իգլիխանեան, Պաբրիէլ Քանանեան և զորեցի Տէր-Յակոբեան:

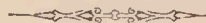
Երեք հարիւր հազարով բացած դպրոցը, որ սկզբում
կրթում էր 30 հայ որբ մանուկներ, այժմ ունի 900,000
ուսւելի դրամազուկ և մօտաւորապէս 300 աշակերտ, որոն-
ցից 200 գիշերօթիկ է, իսկ 100-ը երթւեկի: 75 տարուայ

ընթացքում աւարտել են 1,500 հոգի, որոնց ստուար մեծամասնութիւնը անտարակոյս հայեր են և ոչ միայն Ռուսաստանից, այլ նաև Պարսկաստանի, Տաճկաստանի և Հնդկաստանի սահմաններից։ Սոցանից առաջացել են յայտնի հայ դրագէտներ, մատենադիրներ, եկեղեցականներ, նոյն իսկ այժմ մեր հասարակական և կրթական ասպարիզներում գործողների մէջ պատուաւոր թիւ են կազմում Լազարեան Ղեմարանում ուսումնաւարտները։ Ուստի ինքնին պարզ է, որ Լազարեանց տոհմի առած օգուաները հայ ազգին բաւականին մեծ և պատկառելի են։ Լազարեան Ղեմարանը բաց արեց հայ մատաղ սերունդի առաջ դիտութեան մի ընդարձակ ասպարէզ, ազգի համար պիտանի և օգտակար անդամներ պատրաստելով։ Նա հետաքրքրութիւն զարթեցրեց դէպի հայ լեզուի, հայ պատմութեան և գրականութեան ուսումնասիրութիւնը, մեծապէս նպաստեց ազգային կրթութեան և լուսաւորութեան գործին, և վերջապէս նա բարձրացրեց հայ մարդու արժանի և գովելի յատկութիւնները օտարների առաջ։

Մոսկուայում անցեալ հոկտ. 24-ին կայացաւ մեծ շքով Լազարեան Ղեմարանի եօթանասուն հինգամեակի հանդէսը։

Ղեմարանի այժմեան վերատեսուչ՝ Մեծ. Պ. Գէորգ Բա՛նանանը՝ իր ընդարձակ ճառի մէջ, որը նա կարգաց այդ օրը, նկարագրեց Ղեմարանի 75 ամեայ գործունէութիւնը, յաջող կերպով ցոյց տալով Ղեմարանի այն ահազին բարոյական նշանակութիւնը, որ նա ունեցել է և ունի այժմ։ Սորանից յետոյ խօսեց Ղեմարանի հայ լեզուի ուսուցչապետ Պ. Գր. Խալաթեանը և յայտնեց, ի միջի այլոց որ Լսարանի ուսանողների թիւը յանգում է 27-ի և թէ Ղեմարանի Լիկէօնում տեղի է ունենում երեկոյեանները դասախօսութիւններ, որոնց նպատակն է միջոց տալ անխտիր ամեն մի մասնաւոր մարդու լսել և սովորել արեւելեան լեզուները և գրականութիւնը։

Ղեմարանի 75 ամեակի մասին ստացուել էր զանազան շնորհաւորական ուղերձներ և հեռագիրներ, ամենուրեք գտնուող Ղեմարանի հայ և ռուս սաներից, Պ. Բուրդի համալսարանից, Լճմիաճնի Ղեմարանից, Նոր-Նախիջևանից և այլ հայաբնակ քաղաքներից ու բարձրաստիճան անձերից և հիմնարկութիւններից։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա

ԱՂԸՂԻ ԵՐԳԸ

Բարձր, ձիւնոտ սար կայ դաշտում,
Դաշտի միջին—սիրուն աղջիկ:
Երբ լուսնեակը ծագաւ սարում՝
Քաջը հեծաւ ձին դեղեցիկ:

Ափսոս աչեր՝ ինչպէս երկինք,
Ափսոս հասակ՝ ինչպէս եղնիկ:

Քրջեց եկաւ դաշտին հասաւ,
Հայ աղջկան թամբին առաւ,—
Ատողոտ գիշեր՝ ինչպէս աչեր,
Անուշ հովեր—կուսի մաղեր:

Ափսոս աչեր՝ ինչպէս երկինք,
Ափսոս հասակ՝ ինչպէս եղնիկ:

Բարձր ձիւնոտ սար կայ դաշտում,
Դաշտի միջին—սիրուն աղջիկ,
Առաւօտը մայրն է զարթնում,—
Չկայ իրան սիրուն Ատողիկ...

Ափսոս աչեր՝ ինչպէս երկինք,
Ափսոս հասակ՝ ինչպէս եղնիկ:

1890. Մոսկվա.

Բ

ԳԵՂԶԿՈՒՅՈՒ ԵՐԳԸ

Բարձր սարին հաւ չի հասնում,
Միայն անուշ հով է փչում,
Իսկ այն բարձրում աստղերու հետ
Լուսաւորչայ վառ է կանթեղ *):

*) Ստորագրական աւանդութիւն կայ, որ Արագածի վերայ
միշտ վառ կախուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կանթեղը:

Մատաղ հոգուդ, սրտոտ աղբեր,
 Այն կանթեղը՝ քեզ թուր ու թև
 Սարի կրճքում լիքն է ակներ,
 Այդ ակները—աղբիւրներն են.
 Ակն ու աղբիւր՝ իմ քաղցր աղբեր
 Փափաղ սրտիս շողն ու ցօղն են:
 Լընէ՛կ, աղբեր, քեզ սիրողին,—
 Ե՛րբ կը հասնիս քո մուրաղին:

Հարաւ կողմից ամպ է դալիս,
 Ամպ է դալիս, տերև դողում,
 Խրվուելով է զանգակ—ծաղիկ,
 Աքաղաղն էլ շատ է կանչում *)
 Անձրև կուգայ—ոսկի կուգայ,—
 Իմ աղբերս ուր է չկայ:

Լուսոյ աստղը հէնց դուրս եկաւ—
 Սրտոտ քաջը ալ ձին հեծաւ.
 Օտրկեց քաշեց,—փախաւ տաք ձին,
 Առուի դնաց կէս զիշերին:
 Լընէ՛կ, աղբեր, քեզ սիրողին,—
 Ե՛րբ կը հասնիս քո մուրաղին:

Խապար չկայ հեռու տեղից,—
 Քաջի սրտում դադար չկայ,
 Վաղուց է որ կտրայ քնից,—
 Մեր թշնամուց հանգիստ չկայ.
 Վաղուց է որ կտրայ քնից,
 Խապար չկայ հեռու տեղից:.

Մոսկվա. 1890. հոկտեմբեր.

Յովհաննէս Սարգսնէանց.

*) Այդ բոլոր նշանները ժողովրդի հասկացողութեամբ անձրև են գուշակում:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԼԵԶՈՒ ԿՏՐՈՂ

(ՃՇԴՐԻՏ ԱՆՅՔ ԺԳ ԴԱՐՈՒ)

Մուֆարդինը *) Փոքր Ասիայի մէջ էր, իսկ Փոքր Ասիան տաճիկների Նոյինի **) իշխանութեան ներքոյ էր: Արովհետեւ ինքը Նոյինը անձամբ կարող չէր իւր բաղմաթիւ դաւառները, քաղաքները և աւանները կառավարելու, այդ պատճառաւ ամեն տեղ նա խաներ ***)) էր կարգել: Խաների պարտաւորութիւնն էր ամեն տեղ արթուն հսկել ժողովրդի անդորրութեան և բարի վարքի վրայ, իսկ ժողովրդի բարւի վարքը կայանում էր մի թեթեւ պարտաճանաչութեան մէջ, որ է՝ ճանաչել Նոյինին իբրեւ մի անմեղանշական արարած և քննութեան առարկայ չդարձնել ոչ նորա տուած օրէնքները, ոչ նորա կենցաղը և ոչ դաւանած կրօնը: Հասկանալի է, որ այսպիսի կառավարութեան ներքոյ, ուր սակաւ էր հպատակների պարտաւորութիւնը, շատ դիւրին էր նոցա երջանիկ օրեր վայելելը: Եւ իրաւ ո՞ր որի՞ն ինչ հարկաւորութիւն Նոյինի օրէնքի և կրօնի մէջ խառնուել: Թող իրա համար, սիրտը ուղածի պէս, կենայ իւր հարէմում և օր ու գիշեր ազօթք անէ իւր մղիթութում, միայն թէ հպատակների կեանքը և ապրուստը ապահով լինի ամեն տեսակ վտանգներէ:

Մուֆարդինի խանը Նոյինի հրամանը ճշգիւ կատարելու համար, մի քանի խելօք մարդիկ իւր մօտ հրաւիրեց և կամեցաւ նոցա մէջից ընտրել մի վերակացու, որն ամեն ծակ ու

*) Մուֆարդին չայաստանի բաղմամարդ քաղաքներից միւնն էր, այժմ՝ աւերակ է.

**) Նոյին մուղալների (մօնգօլ) կայսր է նշանակում: Տաճիկ ասելով հայ ժողովուրդը միշտ հասկացել է մահմետականութիւն դաւանող ժողովուրդ:

***)) Խան ասելով մօտաւորապէս պիտի հասկանալ այն, ինչ որ մենք գ ու բ ե ռ ն ա թ ու ե ն ք ճանաչում:

ծուկ մտնելով, արթնութեամբ հսկէ Նոյինի օրէնքի ճիշտ կատարման վրայ: Նկան Ալին, Մուսթաֆան, Նազուքը, Արդիւլահը և նոցա հետ միասին եկաւ նաև Աարապետը: Խանը նայեցաւ նոցա երեսը, աչքերը (երևի մի փոքր հոգեբան էր նա), ի՛նչ տեսն զըոյցներ ու կատակներ արաւ. նոցա հետ և վերջ ի վերջոյ Աարապետին յարմար գտաւ վերակացութեան պաշտօնին, վստահ լինելով, որ նա ճշգիւ կ'կատարէ նորա հրամանը, այսինքն՝ Նոյինի պատուին և դաւանած կրօնին ամրակուռ ասպար կ'լինի երեւելի և աներևոյթ թշնամեաց նետերի դէմ:

Ամենքը ուրախ էին Աարապետի ընտրութեանը, և իրանց մէջ այսպէս էին խորհում՝ «Ի՛նչ կուղէ լինի, Աարապետը մեր ազգակիցն է, մեր հաւատակիցն է, մեր եղբայրն է. ի՛նչպէս կարելի է որ նա մեզ նեղացնէ, մեզ հալածէ և կամ մեր անդիտութեամբ կատարած սխալները երբեմն չվարագուրէ և մեզ փորձանքէ չազատէ»:

Բայց այս պարզամիտների հաշիւները և յոյսերը փշուռեցան այնպէս, ինչպէս որ խարխուլ մակոյկը, ժայռին դիպչելիս, փշովում ու փլատակվում է:

Հէնց պաշտօն ստացած օրից Աարապետը այսպիսի օրէնք հրատարակեց, — «Ով որ ուղղապէս կամ անուղղապէս մեր վեհափառ Նոյինի տուած օրէնքների, դաւանած կրօնի և մասնաւոր կեանքի վրայ բան խօսէ, խորհէ կամ գործէ՝ իսկոյն նորա լեզուն կ'կտրուի»:

Առաջին նուազ հայերի վրայ սարսափ եկաւ այսպիսի խիստ և անդուլթ օրէնքէն: Բայց յետոյ կամայ-կամայ հանգստացան նոքա, ասելով իրանց մէջ՝ «որի՞ս ինչ հարկաւորութիւն Նոյինի օրէնքի և դաւանած կրօնի վրայ խօսելու. մի՞թէ խօսելու ուրիշ բան չունինք»: Ասացին և իրար խօսք տուին Նոյինի մասին ամենեւին խօսք չբանալ, և հանգստացան:

Բայց, աւանդ, նոցա անդորրութիւնը դորանով չապահովուեցաւ. վասն զի Նոյինի հաւատարիմ ծառայ Աարապետը իւր ջերմեռանդութիւնը այն աստիճանի հասցուց, որ 1290 թուին ամբողջ Մուֆարդինում ոչ մի մարդ չի կար, որի բերանի մէջ լեզու լինէր, բոլորինը կտրած էր:

Բանը այսպէս էր պատահել: Նուանդոտ Աարապետը, փողոցներում ու հրապարակներում շրջելիս և կամ ընտանիքների

և եկեղեցիների մէջ մանեղիս, միով բանիւ՝ ո՛ւր և կամեցել է, բռնել է մարդոց օձիկը և այսպէս դատաստան է կատարել:

— Մարկոս, ինչո՞ւ ես ուրախ և ծիծաղում ես, երեւի լսել ես, որ վեհափառ Նոյնի դանձարանը դատարկուել է, և այդ ընդհանուր թշուառութիւնը ուրախութիւնով լցնում է քու սիրտը: Վաճի՛ճ, կարէ՛ Մարկոսի լեզուն:

— Սիրակոս, ինչո՞ւ ես տրամաճ. երեւի լսել ես, որ վեհափառ Նոյնի քաջ զօրքը յաղթել է թշնամիներին, և այդ ընդհանուր ցնծութիւնը քեզ վեշտ է պատճառում: Վաճի՛ճ, կարէ՛ Սիրակոսի լեզուն:

— Սիմէօն, ինչո՞ւ ես տաղեր կրկնրաջնում և բլբուլի կարօտը վարդէն երգում ես, երեւի բլբուլ ասելով դու քու ազգն ես ճանաչում և վարդ ասելով՝ քու հայրենի հողն ես ենթադրում: Վաճի՛ճ, կարէ՛ Սիմէօնի լեզուն:

— Տիրացո՛ւ Ղազար, ինչո՞ւ ձեռքումդ թուղթ ու զրիչ ունիս, երեւի մեր վեհափառ Նոյնի վրայ վատ բաներ պիտի գրես: Վաճի՛ճ, կարէ՛ տիրացո՛ւ Ղազարի լեզուն:

— Չմրուխտ, ինչո՞ւ երեկոյցիդ հայի տաղերով ես քնեցնում երեւի նորա ականջին փսփսում ես վեհափառ Նոյնի դէմ ապստամբական խորհուրդներ: Վաճի՛ճ, կարէ՛ Չմրուխտի լեզուն:

— Պապունիկ (ութը տարեկան մանուկ) ծախ վրայ ինչո՞ւ քար ես ձգում, երեւի այժմէն իսկ վարժվում ես վեհափառ Նոյնի վրայ նետ ու տէգ արձակելու: Վաճի՛ճ, կարէ՛ Պապունիկի լեզուն:

— Պրիգոր, ինչո՞ւ ալաման Միլլէոի և ինգլիզ Սիւալսօնի հետ խօսում ես, երեւի նոցա համակրութիւնն ուղում ես որսալ, որ նոքա քեզ օգնեն Նոյնի դէմ նշկահելու: Վաճի՛ճ, կարէ՛ Պրիգորի լեզուն և այլն, և այլն, և այլն:

Նոյնի ականջին հասաւ Աարապետի ծայրացեղ ջերմեռանդութիւնը: Աարապետի կուրծքը զարդարուեցաւ տեսալի տեսալ նիշաններով և նորա թոշակը շատացաւ:

Լեղու կարող Աարապետի ապրուստը թէ՛ ներկայումս և թէ՛ ապագային ձոխ ու ապահով դարձաւ. նորան ի՞նչ փոյթ, որ Մուֆարդէնի բնակիչներու լեզուն կտրած էր:

Սէ-Լէ-Է.

ԱՆՅԱԾ ԳՆԱՅԱԾԻՑ

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՏՊԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Թիւրքաճայերի կեանքից):

Ի հարկէ, շատ տարիներ չեն անցել այն օրերից, բայց որքան հեռաւոր, Տէր Աստուած, որքան հին է թվում ինձ այն ամենը, և որքան փոքր էի ես այն ժամանակ,—այնքան փոքր, որ հիմայ երեակայել անգամ չեմ կարող...

— «Իմ խեղճ, խեղճ փոքրիկս, կրկնում էր միշտ մայրս, սիրով սեղմելով ինձ իւր կրծքին, և ես զգում էի, որ իսկ որ խեղճ եմ:

Տանեցիք բոլորը, տատս էլ մայրիկս էլ, Վանէս էմին էլ բոլորն էլ սիրում և փայփայում էին ինձ, ամեն մէկը իւր տեսակ: Տատս ամեն օր զրպաններս լիքը լցնում ուռցնում էր ընկուզով և չորացրած տանձ—խնձորով կրկնելով միշտ միևնոյն խրատը.

— Խելօք եղիր, մանչս, մայրիկիդ մի' նեղացնիր:

Իսկ կիրակի օրերը, առաւօտ վաղ, արեգակը չը ծագած, նա վեր էր կացնում տեղեցս, երեսս մի լաւ լուանում, մազերս սանրում, կոկում, նոր («պատարոց», ինչպէս նա ասում էր) շորերս հաղցնում և ձեռիցս բռնած, իւր հետ եկեղեցի էր տանում: Այս էլ, զգալով այգալիսի դէպքերի բոլոր հանդիսաւորութիւնը, աշխատում էի ինձ պահել ամենայն համեստութեամբ. ես հանդիստ դնում էի տատիս կշաից, պինդ բռնած նրա ձեռքը, զրացիների շներին տնազ չէի անում, ճանապարհին պատահած ցեխի լճակների մէջ մաքուր կօշիկներս չէի լուանում, այլ զգուշութիւնով չոր տեղ էի որոնում ոտս դնելու համար և երբ եկեղեցու բակում մեզ պատահում էին մեր բարեկամները ու մի րոպէ կանգնեցնում էին

տատիս, նորան բարի լոյս ցանկալու և առողջութեան ինչ-պէս լինելը խմանալու,—ամենքն էլ, կարծես առաջուց խօսք արած, աւելացնում էին.

— Նազըլու խաթուն, այդ ի՛նչ «աղա» մանչ ունիս դու:

Մայրիկս, երեկոները, երբ պառկեցնում էր ինձ քնելու, ինքն էլ մտնում էր ինձ հետ իմ փոքրիկ վերմակիս տակ, սեղմում էր երեսս իւր երեսին, և մեղմ ձայնով երկնր, շնո երկար, երգում էր հին, տխուր երգեր: Նա ես այնքան հանգիստ, այնքան խաղաղ քնում էի այդ մայրական ջերմ սիրով լի օրօրի տակ:

Իսկ Վանէս էմին ինձ համար փայտից սուրիք և դաշոյններ էր շինում, և խոստանում էր, որ երբ ես մեծանամ, նա կանոնի մի լաւ խէնջար ուստայ Սիմօնի խանութում և այդ խէնջարով ես կ'սպաննեմ թուրքերին: Նա մեծ անհամբերութիւնով սպասում էի այդ ժամանակին և ամեն անգամ հարցնում էի, թէ արդեօք շնո է մնացել ինձ մեծանալու: Վանէս էմին ոչինչ չէր պատասխանում:

Պէտք է ասած, որ Վանէս էմին երկար խօսել չէր սիրում և հարկաւոր եղածին մի երկու բառով յայտնում էր իւր միտքը ու դարձեալ լռում, իսկ շատախօսներին ցաւի պէս ատում էր, ասելով, որ երկար լեզուն խելքի կարծութեան նշան է: Նորա սեփական լեզուն մի քիչ բացվում էր, երբ սկսում էր պատմել «անպիտան» թուրքերի չարագործութիւնների մասին...

Նա շատ լաւ յիշում էր Վանէս էմին, նրա կարճ հասակը, պինդ, կոշտ «քութուկ» կազմուածքը, լայն ուսերը, դուրս ցցուած մազոտ կուրծքը, որ կիսով չափ բաց էր լինում դարուն և ձմեռ, ես յիշում էի նորա քամուց և արեւից այրուած երեսը, նորա խիտ ունքերը, որ կարծես մռայլ ամպերի նման իջել կիտուել էին նորա կրակոտ աչքերի վրայ, յիշում էի նրա պինդ սեղմած շրթունքները, որոնց վերայ ոչ ոք ոչ մի ժամանակ ժպիտ չէր տեսած, յիշում էի ճակատի և հաստ վզի խոր խոր կնճիոները և մի ահազին սպի, որ տարածվում էր լայն ճակատից մինչև ձախ ականջը և կորչում էր «քիւլէհի» ծալքերի տակ: Յիշում էի նոյնպէս նորա կարճ, ծուխից և ժամանակից սեւացած չիբուխը, որ նա երբէք չէր զցում ձեռքից և անդադար լցնում էր կծու թութունով:

Մենք սիրում և յարգում էինք Վանէս էմուն, թէև մի քաղցր խօսք լսած չէինք նորանից, ընդհակառակը, նա ունէր շատ ընտիր հայհոյանքներ և տեղը եկածին ամենևին չէր խնայում և մեծ վարպետութիւնով դործ էր ածում իւր պինդ պինդ խօսքերը: Վանէս էմին ծնուել և մեծացել էր մեր տան մէջ, պապիս ծառան և միւսնոյն ժամանակ առաջին բարեկամն ու խորհրդակիցն էր եղել: Պապիս մահից յետոյ, նա մնացել էր լիակատար տէր մեր այն ժամանակուայ ահագին հարստութեան և տաննամայ հօրս միակ դաստիարակ: Այս վերջին դործը նա կատարել էր ամենայն սրբութեամբ ինչպէս ինքը միշտ կրկնում էր, բեխը ոլորելով. «Նորա խօսքով, իւր փոքրիկ աղայից նա կատարեալ «հայ-քրիստոնեայ» էր շինել: Ասենք, կրօնի մասին ինքն էլ շատ խոր տեղեկութիւններ չունէր և բաւականացել էր նորանով միայն, որ «Հայր մեր»ը առանց կանդ առնելու սկզբից մինչև վերջը կարող էր ասել և հաստատ գիտէր, որ Քրիստոս հայ էր, իսկ նորան հալածողները—«անհաւատ» թուրքերն էին: Արբ ևկեղեցու կոչնակի ձայնը լսում էր, աչքերը երկինք էր բարձրացնում և ջերմեռանդութեամբ խաչակնքում երեսը, տէրտէրին տեսնելուս, վեր էր կենում ոտքի և «օրհնեա՛, տէր» էր ասում, իսկ մահմեդականին պատահելիս, երեսը շուռ էր տալիս և թքում: Ահա նորա բոլոր կրօնը: Իսկ «հայ-քրիստոնեայ» ասելով նա մի քիչ ուրիշ բան էր հասկանում, նորա խորին համոզմունքով—քրիստոնեայ՝ ասել է թուրքին ատող և որքան մի մարդ աւելի է ատում թուրքին, այնքան մեծ է նորա քրիստոնէական ջերմեռանդութիւնը: Այս կողմից, հայրս դուցէ Վանէսից յետոյ միայն իրան էր առաջին քրիստոնեան համարում աշխարհիս երեսին:

— Ի՞նչպէս ես կարծում, Վանէս, մենք դեռ երկա՞ր պիտի ծառայենք այս անհաւատներին, հարցնում էր միշտ հայրս և ոչինչ պատասխան չտանալով, աւելացնում էր՝ թէ ինձ հարցնելու լինիս, ես զգում եմ, որ այլ ևս համբերելու ոյժ չունիմ և մի զեղեցիկ առաւօտ սուրը ձեռիս կերթամ աղատութիւն ծարելու... միտդ պահիր ասածս, մարդ չեմ լինի, եթէ չանեմ: Այ, կը տեսնիս...

Իսկայ Վանէսը դարձեալ ոչինչ չէր պատասխանում և

լուռ ծծումէր չերուխը: Իսկ հայրս միշտ նոյնն էր կրկնում:
Վերջապէս Վանէսը մի անգամ ասում է.

— Սպասենք մինչև գարուն:

Պէտ ձիւնը չէր վերացել դաշտերից, երբ հայրս նստում է ձին և ուր որ է գնում է: Լմբողջ վեց շաբաթ նա չէ երևում: Վերջապէս մի մռլթ զիշեր վերադառնում է տուն և հետը բերում խուրջինի մէջ պահած ամեն տեսակ զէնքեր. միւս առաւօտ վաղ նա դարձեալ գնում է և զիշերը դարձեալ զէնք բերում, այսպէս կրկնվում է շարունակ մի քանի օր: Չէնքերը նա Վանէսի հետ միասին թաքցնում է մեր մեծ մարագում առաջի տարուանից մնացած խոտերի մէջ: Վանէս էմին էլ իւր կողմից լուռ և մունջ պատրաստվում է մի խորհրդաւոր բանի. նորա մօտ գալիս գնում են շրջակայ զիւղերից անծանօթ մարդիկ. Վանէս էմին փակվում է նորանց հետ մի ջոկ սենեակում և ոչ ոք չը դիտէ, թէ ինչեր էին խօսում նորանք այնտեղ երկար ժամերով...

Յանկարծ մի կիրակի առաւօտ քաղաքից գալիս է մի ձիւաւոր, բերում է փաշայից մի թուղթ, որով նա հրամայում է հօրս խիոյն գնալ քաղաք իր մօտ: Հայրս զուրս է գալիս եկեղեցու հրապարակը, հրամայում է տալ կոջնակը և երբ բոլոր զիւղը դուրս է թափվում հրապարակ, նա ճիւղում՝ երկու կէս է անում փաշայի հրամանադիրը, նետում թղթի կտորները բերդի երեսին և ասում է.

— Պհնս և աստ քո փաշային, որ այս օրից սկսած ես չեմ ճանաչում նորա իշխանութիւնը և թքում եմ նորա հրամանների վերայ:

Նոյն իսկ օրը տասն և երկու շրջակայ հայ զիւղերում ապստամբում են թուրք կառավարութեան դէմ: Պիւղացիք չորս կողմից հաւաքվում են մեր զիւղը, ամրանում մեր տան մէջ, զինուորուած՝ ով ինչով կարողացել է: Նրանց մէջ եղել են նոյնպէս և կանայք, մի քանիսը շուրերը փոխած, միւսները իրանց շորերով: Վանէս էմին ամենքին տալիս է զէնք և փառօղ, նա լուռ էր ամբողջ օրը և իր անհրաժեշտ չերուխը առամներում պինդ սեղմած, շրջում էր ապստամբողների շարքերում: Մի անգամ միայն, երբ նա անց է կենում մի մաաղահաս կնոջ մօտով, որ սրում է կղել հասարակ քարի

վերայ իր խէնջարը, նա կանգ է առնում և արտասանում է այդ օրը առաջին և վերջին բառը.

— Ապրիւ:

Իրիկնապահին հասնում է քաղաքից ուղարկուած ձիաւոր զօրքի գունդը և սկսվում է սարսափելի կոտորածը: Ապստամբ բոլոզները կռուել են այնպէս, ինչպէս կարող են կռուել միայն նրանք, որոնք կանքի, պատուի և սեփականութեան իրաւունքները պաշտպանելու համար են դիմում գէնքի: Աստորածը շարունակվում է ամբողջ գիշերը: Վիւղացիք սպանուել են առաջինից մինչև վերջինը: Շօրս, որ արդէն կիսամեռ արիւնի մէջ կորած էր անթիւ վէրքերից, կախում են մեր դարբասի առաջ բռննող բարդիի ճիւղերից: Վանէս էմին մի խումբ տղամարդոց հետ միասին մինչև առաւօտ պաշտպանում է տան գլխաւոր դուռը, լուռ և մունջ, շրթունքները պինդ սեղմած՝ աջ և ձախ հասցնում է նա մահացու հարուածներ և նորա արիւնաշաղաղ սուրի իջած տեղը գետին է դրսւում թուրքի գլուխը և նա աւելի ևս պինդ սեղմում է շրթունքները և նորից բարձրացնում սուրը, որ նորից գետին գլորէ մի անօրէնի գլուխ: Նա տեղից չէ շարժվում մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ դարբասի կողմից հասնում են նորան հօրս կախող թուրքերի վայրենի ազաղակները: Վերջապէս, նա ևս ընկնում է: Թուրքերը կոտորում են գունդը ներս են լցվում տուն, թալանում են, ինչ որ կարողանում են թալանել իսկ մնացածը կրակ են տալիս, վառում:

Ես, որ մի քանի ամսական երեխայ էի, շատ հեռու էի այդ ժամանակ մեր տանից: Ինձ տաախ հետ միասին ուղարկել էին մի հեռու դիւղ մեր բարեկամների մօտ: Մօրս էլ աշխատել էին հեռացնել մեզ հետ, բայց նա անպատճառ ուղեցել էր մնալ տանը, իւր մարդու մօտ, և այդ գիշերուայ բոլոր զարհուրանքներին ականատես էր եղել: Միւս օրն, առաւօտ վաղ, մեր ծեր տէրտէրը, որը ու՛ր գիտէ ինչ հրաշքով ազատ էր մնացել այդ գիշեր թուրքի սրից, որ ոչ տարիք և ոչ կարգի սրբութիւն է ճանաչում, թաղել էր հօրս մարմինը և գլուղացիներին գիւղիներին տակ գտել էր վէրքերով ծածկուած, բայց զեռ կենդանի, Վանէս էմին:

Այս ամենը ինձ յայտնի եղաւ շատ տարիներ անցած:

Վերջը ես իմացայ նոյնպէս, որ Պոլիս զանազան մեր ինչ որ է նշանաւոր բարեկամների օգնութիւնով, մեզ յաջողուել էր իրաւունք ստանալ նորից բնակուելու մեր աւերուած և կողոպտուած պապական տան մէջ առողջացած Վանէս էմու հետ միասին: Իսկ այն ժամանակ, որի մասին պատմում եմ, ես ոչինչ չը գիտէի: Վիտէի միայն, որ մի ժամանակ մենք հարուստ ենք եղել, շատ հարուստ, որ այդ հարստութիւնը թուրքերն են խլել, գիտէի, որ ես հայր եմ ունեցել, որի անունը մայրս առանց արտասուքի չէ կարող յիշել, գիտէի որ թուրքերը «անօրէն» են, և ինչքան որ յոժ ունէր իմ փոքրիկ սիրտս, ատում էի նրանց:

Մեր կեանքը շատ անշուք էր: Մայրս առաւօտները խոհանոցումն էր զբաղուած, իսկ երեկոները մեր շոբերն էր կարկատում: Տատս ամենքիս համար ձմեռուայ տաք գուլբայ էր գործում, Վանէս Լճին աշխատում էր այգում: Նրեկոները նա վեր էր առնում իւր սև մահուտից մաշուած թութունի քիսան, դուրս էր դալիս փողոց, նստում էր քարէ նստարանի վերայ, որ մեր տան առաջ բուսնող մեծ բարդիի տակն էր դրած և լուռ ծխում էր: Նորա մօտ հաւաքվում էին դիւղացիները, զանգատվում էին իրանց հարեաններից, պատմում էին իրանց ցաւերն ու դարդերը, խորհուրդ էին հարցնում: Վանէս էմին կամ լռում էր, կամ կարճ, միավանկ պատասխաններ էր տալիս: Բայց, զարմանալի բան, նորանից ամենքը հեռանում էին հանգստացած, բաւականութիւն առած և երբէք չէին նեղանում ծերունու կոպտութիւնից: Նրբ բոլորովին մթնում էր, Վանէս էմին հաւաքում էր իր թութունը, ներս էր դալիս, կողպում էր դուռը և մենք նստում էինք ընթրիք անելու: Ընթրիքի ժամանակ տատս, որ շատ սիրում էր երկար ու բարակ զրոյցներ անել, պատմում էր իւր անվերջ պատմութիւնները հին բարի ժամանակներից: Բայց Վանէս էմին մեծ մասամբ լուռ էր լինում: Նա ժամանակ առ ժամանակ աչքերը բարձրացնում էր ինձ վերայ և յետոյ կամաց շարժում գլուխը:

— Եյդ ի՞նչ մտքերի ես գու միշտ, Ռուբէն, հարցնում էր նա ինձ:

Եւ ոչինչ չէի կարողանում պատասխանել, որովհետեւ ինքս

էլ չը զիտէի, թէ ինչ մտքերի եմ: Աս մի տարօրինակ տղայ էի: Միշտ լուռ, միշտ լուրջ, մտածկոտ, հիւանդոտ և զգայուն ի բնէ—ես չէի սիրում խաղեր անել ինձ հասակակից երեսնաների հետ, ես աւելի սիրում էի մեծերի խօսակցութիւնները լսել: Այս մեր տունը հիւրեր էին հաւաքւում և անսովոր ազմուկ և շարժում էր բարձրանում մեր միշտ լուռ բնակարանում, ես փախչում էի տանից և աշխատում էի մի տեղ թաք կենալ. իսկ եթէ գտնում ու բերում էին ինձ հիւրերի մօտ, սկսում էի լաց լինել: Աս քիչ էի խօսում և ձայնս մեղմ և խղճալի էր: Աս սիրում էի թափառել մեր ահագին, ժամանակից և հրդէհից քանդուած աւերուած տան անվերջ, անհամար (ինչպէս ինձ այն ժամանակ թւում էր) սենեակներում: Այդ սենեակները զարմանալի կերպով շինուած էին. մինը բարձր, միւսը ցածր, ամեն մի քայլափոխին մի քանի սանդուխտ վերեւ կամ ներքեւ, երկար և նեղ անցքերով, խորհրդաւոր խուցերով, մութ մութ անկիւններով, և այս ամենը այնպէս յարմարեցրած, որ ոչ վերջ կայ, ոչ սկիզբ: Արեւի էր ամբողջ օր անցնել սենեակից սենեակ և չը գտնել ծայրը, որովհետեւ բոլոր սենեակները միմեանց հետ կից էին և մի անվերջ շրջան էին կազմում: Այդ տունը ինձ համար մի հասարակ տուն, մի անշունչ առարկայ չէր, նա կենդանի էակ էր, մտածող, հասկացող, զգացող: Նորա ամեն մի անկիւնը ունէր իւր սեփական դէմքը, իւր առանձին բնաւորութիւնը: Աս նորա հետ խօսակցութիւններ էի անում, ես հասկանում էի նորա լեզուն, ես սիրում էի նորան:

Աս ամբողջ ժամերով մնում էի նստած մի ուրեւ անկիւնում, հետեւելով, թէ ինչպէս ճանճը ընկնում է սարդուկի ոտայնը, ինչպէս յուսահատ բզզում է այնտեղ և ինչպէս յարձակվում է նորա վերայ աւաղակ սարդուկը... Աս սկսում էի մտաբերել այն բազմաթիւ պատմութիւնները, որ լսած էի թուրքերի մասին, որոնք Վանէսի ասելով «մեր արիւնը ջրի տեղ են խմում» և սիրտս ծմբւում էր ցաւից:

Աս հետեւում էի, ինչպէս արեգակի շեղ ճառագայթները ներս են մտնում երկաթէ վանդակով պատած նեղ պատուհանից, պառկում են քարէ յատակի լայն սալերի վերայ և ինչպէս սրայծառ քառակուսին քիչքիչ երկարանալով աւելի և

աւելի մօտենումէ դիմացի պատին և ինչպէս սկսումէ սողալ նորա վերայով: Աս նայում էի թէ ինչպէս լոյսի սիւների մէջ լողում են բիւաւոր, անվերջ փոքր, բայց պիծպծեղ փողիներ, մէկ վեր բարձրանալով մինչև այն ղիծը, որտեղ լոյսը բաժանվում է խաւարից և մէկ էլ նորից սուղուկով լուսաւոր ծովի մէջ, և ինչպէս նրանք յանկարծ խառնվում, տալին և վրայ են լինում ճանճից, որ մի րոպէ պտոյտ է տալիս լոյսի մէջ և իսկոյն անհետանում... Յետոյ ես փակում էի աչքերս: Մածկած աչքերիս առաջ և ծանր սահելով անցնում էին պայծառ, հազար ու մէկ զոյնի՝ կարմիր, կապոյտ, դեղին, վարդագոյն բոլորակներ, շարք-շարք, մինը միւսի ետեւից: Նրանք խառնվում են միմեանց հետ, նորից բաժանվում աւելի ևս փոքրերի, շողշողում, փոփոխվում են մի նուրբ, մի անասելի նուրբ զոյներով... Աւ դարձեալ անցնում են անվերջ կարգերով, մինը միւսից գեղեցիկ, մինը միւսից հրաշալի, անցնում են հարիւրներով, հազարներով են անցնում և կարծես թիւ ու համար չը կայ նրանց...

Պիշերները, երբ ամեն բան ընկղմուած էր լինում խոր քնի մէջ, սեփական երեակայութեանս ծնունդները, խառնուելով տատիցս լսած անթիւ հէքեաթների առասպելական հերոսների և վայրենի մուսուլմանների չարագործութիւնների տեսարանների հետ, մանկական ուղեղիս մէջ ստեղծում էին սարսափելի երազներ: Աս յանկարծ արթնանում էի գիշերուայ միջին, սարսափած վեր էի թռչում տեղիցս, վազում էի տաաիս մօտ, որի հետ միասին մի սենեակում էի քնում և դէս երկար ժամանակ չէի կարողանում հանգստանալ, երկար ժամանակ, սեղմուած բոլոր ուժովս նորա չորացած կրծքին, խուլ, կցկտուր հեկեկում էի:

Բայց երբեմն երազներս բոլորովին ուրիշ բնութիւն էին ստանում: Աս տեսնում էի մի հրաշալի երկիր, արեգակի պարզ ճառագայթներով լցուած, տեսնում էի ամբողջ սարեր մալջանից և բիւրեղից, խոխոջուն աղբիւրների, պարզ և մաքուր, որպէս մանկական առաջին արցունք: Տեսնում էի առասպելական ծառեր, զարդարուած կարմիր ոսկուց և դեղին սաղից ամենանուրբ պտուղներով... Աւ յանկարծ ինձ թվում է, թէ ոտիս տակ բացվում է մի փայլուն, թափանցիկ անդունդ,

որի տակ, խոր, շնա խոր, երևում է կապոյտ մաքուր երկնակամարը իւր անթիւ աստղերով և եւ ընկնում եմ, զլիակոր ընկնում այդ պսպղուն տարածութեան մէջ... Այս ամբողջ մարմնով լցվում եմ մի հարբեցուցիչ զգուանքով, ամեն մի երակս զարկում է մի ինչ որ է երկնային սիրով...

Անցնում էին օրեր, ամիսներ և ես աւելի խոր կլանվում էի այս երազական աշխարհի պէքներով:

Սովորական թմրութիւնիցս կարող էր հանել ինձ միայն Վանէս էմին: Երբ ականջումս հնչում էր նորա խրոխտ, ուժգին ձայնը, երբ ես լսում էի նորա կրակոտ խօսքերը, նորա անվերջ ասելութիւնով լի պատմութիւնները «անօրէններ» մասին, ես կարծես կեանք էի առնում, ես բորբոքվում էի նորա ասելութիւնով, զօրանում էի նորա զօրութիւնով և զգում էի ինչպէս սրտիս մէջ արթնանում և աճում էր վրէժ, արիւնալի վրէժ դէպի հալածողները...

— Նանի, հարցնում էի ես մօրս, ի՞նչու Վանէս էմին միշտ հայհոյում է թուրքերին:

— Որովհետեւ նրանք չար մարդիկ են: Նրանք սպանեցին քո հօրը, երբ դու դեռ բոլորովին փոքր էիր:

— Ի՞նչու ուրեմն Աստուած ստեղծել է թուրքերին, եթէ նրանք այդքան վատ են:

— Աստուած նրանց ստեղծել է մեր մեղքերը պատժելու համար:

Մի փոքր ժամանակ ես լուռ եմ մնում: Երեխայական զլխումս վառվում են ծանր հարցեր: Այս չեմ կարող ըմբռնել, որ Աստուած, բարի, ողորմած Աստուած կամեցել է մեզ այդպէս ծանր պատժել:

— Նանի, ասում եմ ես յանկարծ և պինդ սեղմում նորա ձեռքը, երբ ես մեծանամ և ուժեղ շատ ուժեղ դառնամ, ես կսպանեմ բոլոր թուրքերին:

— Այո, այո, երբ մեծանաս... ուժեղ դառնաս, ասում է մայրս սաստիկ յուզուած ձայնով և սեղմում է ինձ իւր կրծքին:

— Ղու լա՞ց ես լինում, նանի, հարցնում եմ ես, զգալով երեսիս վերայ արտասուքի ջերմ կաթիլներ, և աշխատում եմ բարձրացնել նորա երեսը, որ տեսնեմ աչքերը:

Բայց նա աւելի խոր թաղում է երեսը շորերիս մէջ և այլ ևս չէ կարող զսպել արտասուքները, այն արտասուքները, որ երկար ու դառն տարիներով, կաթիլ կաթիլ հաւաքուելով զիզուել էին նորա սրտում:

— Նանի՛, խեղճ՝ նանի, բացականչում եմ ես, դարդից և յուսահատութիւնից չը զիտենալով ինչ ասեմ,—ի՞նչու ես լալիս... մի՛ լար...

Նւ ևս հազար համբոյրներով ծածկում եմ նորա թաց երեսը, նորա չորացած ձեռքերը, ես խառնում եմ իմ արտասուքները նորա արտասուքների հետ...

Բայց որտեղ գտնել այնքան արտասուք, որ միանգամից թափելով, կարելի լինէր հիշտացնել, հանգստացնել բազմամիլիոն ժողովուրդի դարևոր վիշտը.

.

Նս մօտ տասը տարեկան էի երբ մի նոր անբաղդութիւն պատահեց մեզ: Խօսքս Վանէս էմու մահի մասին է: Նորա մահը կարծես կայծակի հարուած էր մեր ընտանիքի համար: Թէպէտ նա վաղուց անցէր կացրել Խթանասունը, բայց ժիր և առողջ էր: Մահից միայն մի երկու շաբաթ առաջ մենք սկսեցինք նկատել մի փոքր փոփոխութիւն նորա սովորութիւնների մէջ: Նա ամենայն առաւօտ և ամենայն երեկոյ զնում էր եկեղեցի և ծունկ չոքած աղօթում էր այնտեղ: Երեկոները դուրս չէր դալիս փողոց, այլ տանը նստած տխուր արտում քաշում էր իւր չիբուխը, ոչ-ոքի չէր հայհոյում, չէր բարկանում և սովորականից աւելի լուռ էր: Այս ամենը մեզ շատ զարմացնում ու վախեցնում էր: Մենք զգում էինք, որ մօտենում է մի մեծ, հանդիսաւոր ժամ:

Վերջապէս, մի տաք, խաղաղ երեկոյ—աշուն էր,—Վանէս էմին բռնեց ձեռիցս, դուրս բերեց զիւղից և մենք միասին գնացինք դաշտով:

— Ուրբէն, ասաց նա, երբ բաւականին արդէն հեռացել էինք զիւղից, լաւ լսիր և աշխատիր միտք պահել այն, ինչ որ ես քեզ ասելու եմ այսօր: Դու փոքր չես: Քո տարոցդ՝ ես ինձ բոլորովին տղամարդ էի զգում: Ուղիղ է՝ ես քեզանից երկու անգամ հաստ և տասն անգամ ուժեղ էի, բայց այն ժա-

մանակ ես դեռ ոչինչ չէի հասկանում, իսկ դու արդէն մեծ մարդու խելք ունիս:

Նա լռեց և սկսեց լցնել չիբուխը:

— Նս շուտով կը մեռնիս, շարունակեց նա մի քիչ յետոյ, նրանք ինձ այդ ասացին, իսկ նրանք երբէք սուտ չեն ասում: Մահից ես չեմ վախենում: Յաւում եմ միայն, որ չը կարողացայ այս աշխարհում մի կտոր ազատ հող ձեռք բերել, որտեղ թաղուէր մեղաւոր մարմինս և որտեղ թուրքի պիղծոտը չը կարողանար խանդարել յաւիտեական քունս: Վուդեռ քիչ ես ապրել, քիչ ես տեսել, չեմ կարող լաւ հասկանալ ասածս: Նս չը զիտեմ, քանի տարեկան եմ: Մեր տէրը տեսնէ, որ ութսունի մօտ եմ, և ես էլ կարծում եմ, որ այդ այդպէս պիտի լինի: Ութսուն տարուայ կեանքումս ես մի բան միայն սովորեցայ՝ ատել թուրքին: Նս ցանկանում էի ապրել դարձեալ ութսուն տարի, որ աւելի ևս ատէի նորան: Եթէ ինձ կարելի լինէր ճղել կուրծքդ և դնել քո սիրտը բոլոր ատելութիւնս,—ես այդ կանէի, թէպէտ և դուս համար ինձ հարկաւոր լինէր հրաժարուիլ իմ տեղեցի երկնաւոր թագաւորութիւնում:

Նա պինդ խփեց պողպատը կայծաքարին, կրակ արեց և վառեց չիբուխը:

— Լաւ լսիր, Ռուբէն, սկսեց նա նորից, և նորա ձայնը պղնձեայ փողի պէս հնչում էր ականջումս. այս երկիրը մի ժամանակ մեղ էր պատկանում: Չը կար այն ժամանակ ոչ սուլթան, ոչ փաշայ, ոչ նիզամ, ոչ զափաթայ և ոչ քուրդ: Ազատ մարդիկը վարում էին երկիրը և ազատ վայելում էին իրանց աշխատանքը: Միշտ առողջ, միշտ ազատ, երգերով դուրս էին գալիս նրանք դաշտը աշխատելու, երգերով տուն էին դառնում: Պապերը ասում են, որ այն ժամանակ մարդիկ չը զիտէին, թէ ինչ է դարդը: Նրանց տէրտէրները առանց երկիւղի բացարձակ աղօթում էին տաճարներում ճշմարիտ Աստծուն և անհաւատների բերանը չէր պղծում այն ժամանակ նորա սուրբ անունը: Իսկ եթէ անհանգիստ գրացիները միտք էին անում խիլ նրանց ազատութիւնը, այն ժամանակ տղամարդիկ հեծնում էին ձիերը, դուրս էին գալիս դաշտ և իրանց կուրծքերով պաշտպանում էին ժողովուրդի իրաւունքը:

ները: Եւ մեծ երջանկութիւն տիրում էր մեր երկրում... Բայց ուրիշ ժամանակներ եկան, սատանան նախանձեց մեր բարեբախտութեանը, իսկ Աստուծոյ սուրբ աջը վերցունց մեր վրայից: Մուսուլմանների կատաղի խումբերը սրով և կրակով անցան մեր երկիրը, մի ծայրից մինչև միւսը: Նրանք այրում էին, կոտորում, թալանում... Վանաչ դաշտերը անապատ դարձան, շէն քաղաքների և դիւղերի տեղ աւերակներ մնացին: Վաջրի սեյունը արդէն անցել, անհետացել էր: Ահից և սարսափից ցնորուած մարդիկ մոռացան Հայրերի ազատ կեանքը և անօրէն թուրքին ծառայ դարձան:

Վանէս էմին կտրեց խօսքը և սկսեց այնպէս սոստիկ քաշել չեբուխը, որ կծու ծուխը ամպի պէս դուրս գալով բերանից պատեց նորա դուռը:

— Ինքը Աստուած, շարունակեց նա, օրհնել է մեր երկիրը: Արեն էլ մեզ տաքացնում է, հողն էլ մեզ տալիս է այնքան, ինչքան ոչ մի տեղ, ոչ ոքին նա չի տալիս: Մենք ամբողջ կեանքերս լծու եզի պէս աշխատում ենք, և միևնոյն ժամանակ մենք մեռնում ենք սովից, մեր երեխաները և կնիկները շոր չունին, որ մարմինները ծածկեն, նոքա փթում են աշխատանքի և հիւանդութեան մէջ:— Ահա տեսնում ես այս արտը, նա արդէն հասած է, ժամանակ է վերցնելու: Այս արտի վերայ է դիւղացու բոլոր յոյսը: Արտը չը լինի և նա կորած է: Եւ ահա վաղը սարից կը դայ քուրդը, կը վառէ նորա արտը, կը քշէ նորա եզն ու ոչխարը, կը փախցնէ նորա աղջիկը և մի քանի ոսկիով իւր փաշային կը ծախէ:...

Վանէս էմին նորից լռեց: Նորա խիտ ունքերը աւելի ևս ցած իջան, քաշուեցան խոր աչքերի վերայ, նրա քարի պէս պինդ ձեռքը սաստիկ սեղմեց իմը:...

Մենք այդ ժամանակ բարձրանում էինք մի փոքրիկ բլուրի վերայ: Նրբ հասանք դագաթը, Վանէս էմին կանգնեց, դարձաւ պիտի արեւմուտ, որտեղ արիւնաշաղաղ արեգակը ծանր իջնում էր ծիրանի ամպերի տակ և շարունակեց մի առանձին մարդարէական ձայնով:

— Բայց վրէժխնդրութեան ժամը կը դայ, և զգում է հողիս, որ այդ ժամը հեռու չէ... և վայ այն ժամանակ յաղթուողին, վայ ձեզ, զոգեր և թալանիչներ:...

Եւ նա սպառնալիքով մեկնեց բռունցքը:

— Յաւուում եմ միայն, որ ես չ'արժանացայ այդ մեծ օրուան. բայց դու, Ռուբէն, դու պիտի աղատ մեռնիս, եթէ ոչ, իմ հին ոսկորները երբէք չ'են հանգստանայ գերեզմանում: Մենք նստեցինք և նա նորից սկսեց լցնել չիբուխը:

— Վո հայրը և ուրիշ շատերը նորա հետ սպանուեցան, որովհետեւ ուզում էին աղատ լինել, բայց վայ մեղ, որ մնացինք ապրելու, որովհետեւ լաւ է մեռնել, քան թէ ապրել այնպէս, ինչպէս մենք ենք ապրում...

Նա յանկարծ բռնեց ուսերիցս և մօտեցրեց իրեն.

— Ղու գիտե՞ս արդեօք, բաղականչեց նա և նորա ձայնը գողաց, գիտե՞ս արդեօք, խեղճ տղայ, թէ ինչպէս ենք մենք ապրում... Մենք ապրում ենք ու գիտենք, որ ամեն բոլոր, ամեն մի աւազակ փաշայ կարող է ցցի հանել մեզ: Մենք քրնում ենք երեկոյեան, և չը գիտենք, թէ միւս գիշեր պիտի ունենանք մեր գլխին մեր կտուրը: Մենք անիծում ենք մեր բաղդը, եթէ Աստուած մեզ գեղեցիկ կ'ին կամ աղջիկ է տուել, որովհետեւ գիտենք, որ վաղ թէ ուշ թուրքի աչքը կը նկատէ նորան: Մենք հաւատում ենք ճշմարիտ Աստծուն և չ'ենք համարձակվում նորա անունը յիշել, մենք ժպտում ենք, երբ թքում են մեր երեսին, մեզ ապտակում են և մենք լզում ենք ապտակող ձեռքը... Տղայ, տղայ, աւելի լաւ էր քեզ համար ոչնչանալ, ջուր կտրել մօրդ փորում, քան թէ տեսնել այս ամենը...

Վանէս էմին դուցէ առաջին անգամ իւր կեանքում խօսում էր այսպէս երկար: Նա գողգոջուն ձեռքերով բռնեց զլուսս, մօտեցրուց իրան, սեղմեց մազոտ կուրծքին.

— Աստուած մի նոր, երջանիկ կեանք տայ քեզ, տղայ, ասաց նա կցկտուր ձայնով, իսկ ես այլ ևս բնակիչ չեմ այս աշխարհում:

Եւ նա երկար, անձայն համբոյրով համբուրեց զլուսս:

Եյս առաջին համբոյրն էր, որ ես տեսայ նորանից: Նա այլ ևս չը կարողացայ զսպել արտասուքներս, որ վաղուց եկել հաւաքուել էին բողազումս և խեղդում էին ինձ: Նա հեկեկալով ընկայ նորա գիրկը և փոքրիկ թւերովս պինդ փաթաթուեցայ նորա զօրեղ վզով:

— Վանէս էմի, ասում էի ես հեկեկալով, մեր լաւ, բարի, սիրելի Վանէս էմի, դու ի՞նչու մեռնում ես:

— Պէտք է, իմ տղաս, պէտք է, բալաս, մի մեղմ, մի նասելի մեղմ ձայնով կրկնում էր այդ կոպիտ ծերունին,—ես բաւականին ապրեցի, ինձ էլ ժամանակ է հանգստանալու: Ահա մի քանի զիշերներ է, որ հոգիները զալիս են ինձ մօտ, նրանք ինձ կանչում են, նրանք անդադար կրկնում են, ժամանակը հասել է... Նւ ես պատրաստ եմ... Թող ինքը Աստուած պաշտպան լինի ձեզ ամենքիդ, աւելացրեց նա արդէն բոլորովին ցածր ձայնով և երբ ես բարձրացրի աչքերս, ես տեսայ, հաստատ կարող եմ ասել, որ տեսայ, ինչպէս արտասուքի պայծառ կաթիլը դողաց մի վայրկեան նորա թերթւունքի վերայ, գլորուեց երեսին և կամաց կամաց տարածուեց խոր սպիի մէջ.

Նրկու օրից յետոյ Վանէս էմին մեռաւ: Նորան առաւօտ մեռած դտան իւր անկողնի մէջ: Յիշում եմ, երբ ես մօտեցայ նայելու նորա երեսին, ինձ թուեց, թէ նա մեռել է, այլ միայն քնած է և ահա կը բանայ աչքերը. այնքան հանգիստ էր նորա երեսը:

Նորան թաղեցին մեր հին գերեզմանում: Ծերունիները կամաց շարժում էին ալիսառն դուլները:

— Հէյ գիտի ժամանակ, ասում էին նրանք և աշխատանքի մէջ կոշտացած ձեռներով սրբում էին պղտորած աչքերը:

Յովհաննէս Քելլէջէ:

Ս. Պետրբուրգ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ե Ր Գ Ե Ր

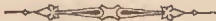
Ա

Աստղերն զիշերում ինձ երգ ասացին,
Անյայտ սրտերից — անհաս տեղերից.
Նոցա երգի մէջ չըկար երկրային —
Նոցա երգածն էր սրբբաղան կեանքից:
Միայն մի աստղիկ մըռայլ ու օխուր
Ներդաշնակ երգին ձայնը չէր խառնում —
Նա մըտածում էր ու լալիս էր լուռ.
Զլինի՞ երկիրն էր նա միտը բերում...:

Բ

Ն'կ սըրտիս միջից հանէ՛ վարդերը՝
Նոքա պէտք չեն ինձ,
Ն'կ հանէ ու տար — նոցա վառ սէրը
Թառամաւ նորից.
Մընացին տփզոյն, թալուկ թերթիկներ
Առանց բուրմունքի,
Մընացին նոցա լացող աչիկներ
Առանց հրապուրքի:
Նւ անպատում փրշրաւ բիւրեղը
Մօտազայ յոյսիս, —
Հանէ՛ վարդերը — նոր նոր կնճիռներ
Բարդուան ճակատիս...:

Յովհաննէս Ասատրեանց.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՊԱՏԱՀՈՂ

„ԿՈՒՆԴ ԱՐԱՄԱՋԴ“ ԲԱՌԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Նորերս ինչ բառի վերաբերմամբ «Արարատ»ի մէջ հրատարակուած (1890, № 10) Միաբանի սրամիտ փորձը կարգալիս՝ մեր զիտումը ծագեց մի նոր կարծիք, որը և մտադիր ենք հաղորդելու Մովսէս Խորենացու պատմութիւնով զբաղուող անձանց:

Հայկական Հին մատենագրութեան մէջ ինչ բառը պատահում է միայն մի տեղ. Մովսէս Խորենացու պատմութեան Ա զրքում, զլ. ԼԱ: Այժմ ցանկութիւն ունենալով ինչպէս ասացինք, բացատրել այդ նշանաւոր բառի իմաստը, մենք մեր այս յօդուածում կաշխատենք առաջ բերել այն մեկնութիւնները, որոնք, մեր համեստ կարծիքով, պէտք է որ պարզեն այդ բառի բուն իմաստը. սակայն պէտք է նաև յիշենք որ մենք այստեղ հարկաւոր էլ չենք գտնում առաջ բերելու զանազան ժամանակներում զանազան հայագէտներից արած այլ և այլ փորձերը և յայտնած կարծիքները այս բառի իմաստը բացատրելու խնդրում, քանի որ մինչև օրս հեղինակի բառին անկարող լինելով մի որևէ ճիշտ բացատրութիւն տալու, նոցա յայտնած բոլոր մեկնութիւնները անօգուտ են եղել:

Վժուար չէ գտնել ինչ բառի նշանակութիւնը հայերէն կամ մի այլ լեզուի մէջ. բայց միայն սրանից զոհ մնալ անկարելի է. անհրաժեշտ է որ գտնուած նշանակութիւնը բաւականութիւն տայ զոնէ երկու պայմանների, նախ ինչ բառը կարողանայ Արամազդ անունի մօտ մականունի դեր կատարել և յետոյ կարեւոր է, որ նրա օգնութեամբ Մովսէս Խորենացու անհարկած խօսքերը (Ա, գիրք, զլուի ԼԱ) ստա-

նան Հասկանալի, մի որոշ միտք: Արեւոր ենք դանում առաջ բերել այստեղ երեւելի պատմահօր նոյն Հատուածը:

«Ոչ Արամապր ու, այլ է համեցողան լինել Արամապր, շրջի ևս այլաց անոանել(ցե)լաց Արամապր, յորոյ մէկ և Սոնդր ոմն Արամապր. այսպէս և Բազմոմ անոանելալ Տեգրանի, մէկ և միայնալ է հայհապանցո, որ ևն»:

Նկատելով որ յառաջ բերած Հատուածը ներկայացնում է մի Համեմատութիւն, որը իսկ և իսկ Համեմատում է Հոչակաւոր Հայկազն Տիգրանի և Տիգրան անուն կրողների առնչութիւնը Արամազդ աստուծոյ և Արամազդ անուն կրողների առնչութեան հետ, և այս Համեմատութիւնը բաղկանում է երկու բաղադրող մասից, որոնցից երկրորդը սկսում է այսպէս մասնիկովի ուստի և մենք լրացնում ենք առաջին մասը՝ աւելացնելով սկզբից այսպէս մասնիկին զուգընթացաբար ինչպէս մասնիկը և ամբողջ դասաւորութիւնը փոխադրում ենք աշխարհաբար այս օրինակ.

«Ինչպէս, Բայի Արամապր մեծ աստուծոյ իան և այլ շորս Արամապր անոան կրողներ, որոնց մէջ յայտնի է մէկ Սոնդր Արամապր՝ սակայն ոչ ու (նրանցից) Արամապր (խակեան աստուած) չէ, այլ (երեւոյ անոանով էն ցոյց արալիս, որ նրանի) միայն ուղմ էն Արամապր դասաւոր նայն նայնալ Բազմալն լինելով Տեգրանի անոան կրողներ, մէկ և միայնալ (խակեան Տիգրան) Հայկազն, որ ևն»:

Այսպէս Մ. Խորենացու խօսքերից ակներե երևում է, որ և ոչ մէկը չորսից, որոնք Արամազդ էին կոչվում, և ոչ մինչև անդամ Սոնդր Արամազդ՝ Հաւասար չէ Արամազդ մեծ աստուծուն: Բայց ի՞նչ էական պէտք է լինին այս չորս Արամազդները, որոնցից մէկը Սոնդր մականունով է որոշուած: Մինչև այժմ մեկնիչները կամենում էին նրանց մէջ տեսնել Հիթանոսութեան երկրորդական չաստուածներ, սակայն մենք առաջարկում ենք ենթադրել, որ նրանք սոսկ մարդկային էակներ են, պարզապէս յայտնի դիւցազն մարդիկ կամ իշխաններ: Իրաւ մենք ճանաչում ենք պարսիկների Հինդ Սասանեան թագաւորները, որոնք երեւի կամենալով Արամազդ աստուծոյ փառակից դառնալ կամ, ինչպէս ինքն պատմադիրն է ասում, ուղղակի Արամապր լինել Արամազդի անունն էին կրում: Արամապր, Որմիպր կամ Հրմիպր: Ի Հարկէ, Հինգերորդ դարի

Հեղինակը չէր կարող ճանաչել բոլոր Հինդ Սասանեան Արամազդներին, որոնցից Հինդերորդը թագաւորում էր Եօթներորդ դարում, իսկ չորրորդ վեցերորդում, բայց Արամազդ կոչուողների թիւ պարունակող դասաւորութիւնը չէր ևս այլ անանեցեայ Արամազդ—երևի, ենթարկուել է փոփոխութեան. գոնեա անանեցեայ ձևը անտեղի է Ն դարի գրուածներին մէջ, դա մեր կարծիքով իմաստակ գրիչների ուղղագրութիւնն է և նորից ուղղագրելու է. անանեցեայ. ընդ սմին ներկի է կարծել որ և չէր թիւր յետին ժամանակի լրացումն է. իսկ և իսկ ոչ վեցերորդ դարուց առաջ, երբ Չորրորդ Արամազդ Սասանեան երևան է դալիս. սակայն դիցուք, պատմագիրն ինքն է գրել «որից»*) բառը. նրա ժամանակը կարող էին յայտնի լինել իրեն անուանակից Արամազդ անունով ոչ միայն Սասանեան Հարսաութեան անդամները, այլ և ուրիշ ներկայումս անծանօթ իշխաններ. երկու դէպքում ևս թէ ակնարկելով զանազան ցեղից Արամազդ Աստուծոյ անուանակից չորս իշխանները, թէ ի նկատի ունենալով միայն երեք կամ երկու Սասանեան Արամազդները, Մ. Խորենացին իրաւունք ունէր ասել, որ այս Արամազդները Արամազդ Աստուածը չեն, այլ ի կառչողան Արամազդ լինել, այսինքն գտնվում են Արամազդ դասույն ցանկացողների խումբ:

Մեր առաջարկեալ մեկնութեան մի այլ նեցուկը ևս այն է, որ պատմաճոր ծանօթ Արամազդ կոչուած Սասանեան թագաւորներից մէկը կարող էր կրել Առնա մականունը: Արամազդ Ա (Գ դ.) յայտնի է պարսկական պատմութեան մէջ իւր թագաւորութեամբ. արեւելեան պատմագիրներին ասում են նրան արաբերէն ալջաբի կամ ալթաթալ և պարսկերէն ղեյլէր կամ ճադրանա (Shu Th. Nöldeke, Geschichte der Persen und Araber zur Zeit der Sasaniden Լն, Leyden 1879, էր. 43, ծան. 2), սակայն վերջներս, այսինքն ղեյլէր և ճադրանա, պարսկական բառեր լինելով, արաբական ալջաբի և ալթաթալի յետին թարգմանութիւններն են համարուելու և ոչ Հին ազգային աւանդու-

*) Ըսելով չենք համարում ենթադրել և այն, որ թերևս չէր թուի փոխարէն գրուած լինէր երեց, բայց գիր-թուանշանով նշանակուած, այսինքն Գ-ով, որ յետոյ, ինչպէս սովորական է, շփոթած լինեն Գ-ի հետ:

Թիւնից պահուած խօսքեր, մինչդեռ մեր Կռնդ բառը մեր կարծիքով պէտք է լինի Սասանեան Թաղաւորի իսկական Հին պարսկական տիտղոսն, քանի որ այս բառը պարսկերէն նշանակում է *թագ* *), իսկ Հինգերորդ դարի Հայոց պատմութեան մէջ, մենք տեսնում ենք, զործածուած է ինչպէս Արամազդ Թաղաւորի մականունը:

Առնդ Արամազդի առիթով ասածներս ամփոփում ենք այսպէս. Արամազդ (մեծ աստուած) լինել կամեցողների անունն ներքոյ Հասկանում ենք լոկ իշխաններ կամ Սասանեան Թաղաւորները, որոնք զրադաշտական բարի աստուծոյ անուանակից էին, իսկ Կռնդ Արամազդ մեկնում ենք պարսկերէնի միջոցով *թագ* Արամազդ և վերջապէս մատնանիշ ենք անում այն պատմական փաստին վրայ, որ Պրդ դարում կար իսկապէս Սասանեան Թաղաւոր Արամազդ *թագ* (Կռնդ) մականունով:

Керопэ Петровичъ Паткановъ. Біографическій очеркъ. Составилъ П. Веселовскій. С.-Петербургъ, 1890, кр. 21 (Отдѣльный оттискъ изъ Записокъ Восточн. Отдѣл. Имп. Русск. Археолог. Общ. Томъ V, кр. 243—263).

Պ. Ն. Վեսելովսկի, որ Պետերբուրգի Համալսարանի արեւելեան բաժնում «Արեւելքի» պատմութեան ուսուցչական է, զրկ է Հանդուցեալ Քերովբէ Պատկանեանի կենսագրութիւնը, որի մէջ առանձին ուշադրութիւն է դարձրել նորա արտաքին կեանքի վրայ. ուստի և բաւական Հարուստ է Հանդուցեալ Հայագետի թէ նախնիքի և թէ նորա անձի վերաբերեալ Հետաքրքրական տեղեկութիւններով:

Պատկանեանների սկիզբը սկսում է Տէր Պետրոս Մինասիբից, որը ծնունդ է 1678-ին և քահանայ է եղել Պոլսի Ղալաթի կոչուած Թաղում: Տէր Պետրոս Մինասիբ Օղլու Համանուն որդին մեծ ծառայութիւն է մատուցած ազգային գործին, եռանդուն օժանդակ Հանդիսանալով Ներսէս վարդապետին,

*) Միաբան (Հրատ. 1890 յ, երես 572) կասկածում է Կռնդի պիմ մեկնութեանը, բայց ի զուր. Կռնդ բառը գործ է ածում քաջի իմաստով, օրինակի Համար. Պարսից յայտնի բանաստեղծ Նակիմ Սուլէյման (Vullers, Lex Pers.-lat.).

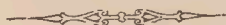
յետոյ անուանի կաթողիկոսին, երբ սա 1800 թուականին Լճ-
միածնից Պոլիս է գնացել կաթողիկոսի ընտրութեան հակա-
ռակ կուսակցութիւններին հաշտեցնելու: Տէր Պետրոս ունե-
ցել է երեք որդի՝ Միքայէլ, Գաբրիէլ և Սերովբէ, որոնք ու-
սում են առել Վենետիկում Մխիթարեանների մօտ, որոնք և
հայացրել են նրանց ազգանունը, արաբական Մանսէֆ (Ման-
նասէֆ) օգուտ բառը հայերէն թարգմանելով՝ Պապիանէան: Մի-
քայէլ Պատկանեան Բժշկարան Ռեպէնի (երեք հատոր, Վե-
նետիկ 1832) հեղինակն է, Ռեստէն՝ իտալացի հարուստ վա-
ճառական՝ Միքայէլին պաշտպան և մեկնասէ եղել: Նոյն ա-
նունն է, որ հանգուցեալ Վ. Պատկանեանը կրեմն գործ է
ածել իբրև կեղծանուն:

Սերովբէ Պետրոսեան Պատկանեանը, մեր ուսուցչապետին
պապը, հաստատել է Տփլիսիսում հայոց առաջին դպրոցը և
ժողովրդից ստացել է լաւթապէս մականունը: Սա իր ժամա-
նակը հռչակուել է, որպէս երգիչ, յայտնի է Մոսկուայում լոյս
տեսած (1857) նորա Երգք Սերովբէ լաւթապէսի Պապիանէան
վերնագրով գիրքը: Պետրոս Սերովբէան Պատկանեան, Վե-
րովբէի հայրն, (1808—1879) գործունեայ քահանայ է եղել
Ստավրոպոլում:

Հանգուցեալ Վերովբէ Պատկանեանի կենսագրութիւնը
բաւականին մանրամասն է կազմուած. անշուշտ մոռացուած
չէ նրա կեանքի և այն փաստը, որ հանգուցեալ հայադէտը մէկ
ժամանակ բանաստեղծութիւններ էր գրում: Եիշուած է թէ
Վերովբէի գլուխն ինչ արկածներ են եկել, երբ դեռ մանուկ
լինելով ծննդավայրից ճանապարհորդել է գէպի Մոսկուա Լա-
զարեան Ճեմարանը մտնելու նպատակաւ: Եյս և սորա նման
բաւականին հետաքրքրական տեղեկութիւններ է պարունա-
կում կենսագրութիւնը, որի վերջը (եր. 17—21) զրած է
Վ. Պ. Պատկանեանի աշխատասիրութիւնների ցուցակը ժա-
մանակագրական կարգով, իսկ սկզբում նորա պատկերը:

Պէտք է նկատենք, որ կենսագրութեան կազմողը գովելով
ընդհանրապէս Վ. Պատկանեանի գիտնական գործունէութիւնը,
ի մասնաւորի չէ քննադատում և չէ դնահատում նրա աշ-
խատութիւնների արժէքը և ձեռնամուխ չէ լինում պարզելու
հանգուցեալ հայադէտի գիտնական մեթօդը:

Մանսէֆ.

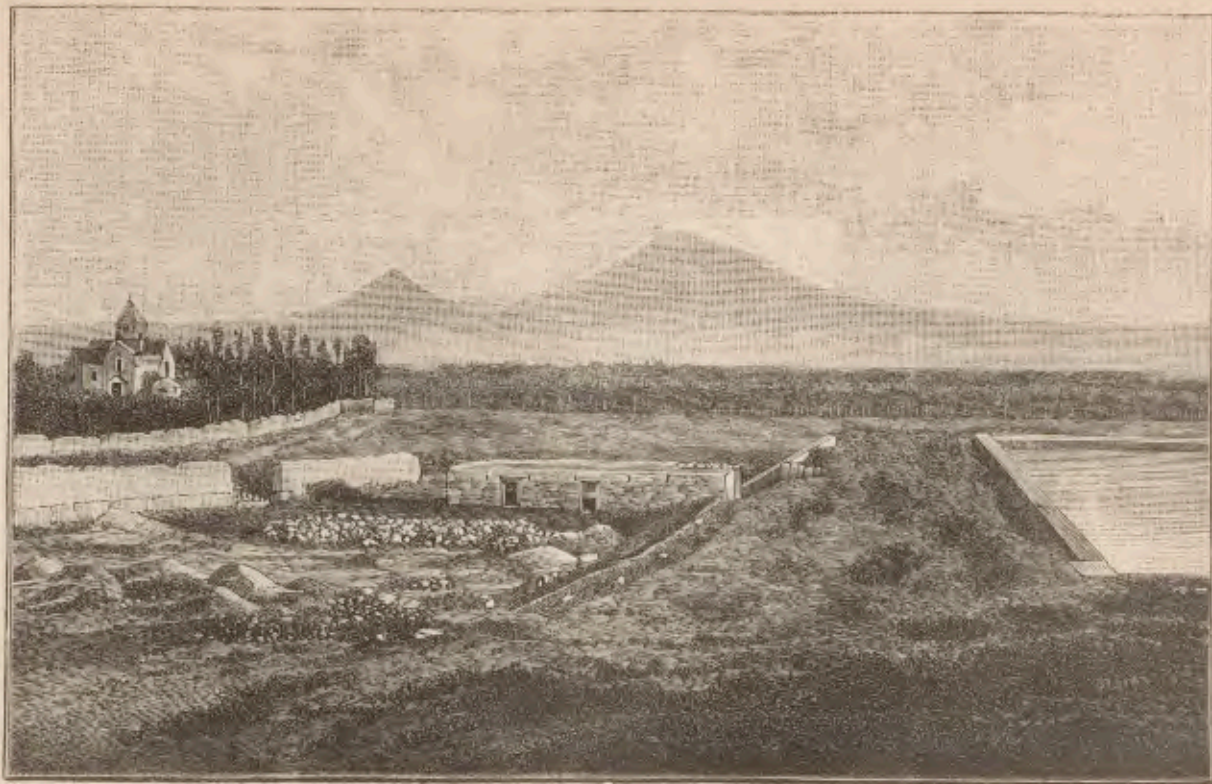

ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Սիրելի բարեկամ:

Ներեցէք քիչ մը պարապել այստեղի հայոց պանդխտութեան պատմութեան մի խնդրոյն վրայ, որ «Լրաքսի» մէջ հրատարակուած «Հայոց մեծ գաղթականութիւն յԻր դարում» յօդուածին հետ յարաբերութիւն ունի:

Րօմանիոյ համալսարանի պրոֆեսոր պ. B. C. Hajden, «Նոր հանդէս» անուանեալ հրատարակութեան մէջ, անցած օգոստոս ամսի 4-5 թիւերուն մէջ, «Հայք ի Րօմանիոյ» վերնագրով երկասիրութիւն մը ունի: Իր կարծիքով կը հաստատուի, որ Րօմանիա հայեր կային նաև յԻր դարում մէջ, արքեպիսկոպոսութիւն և գեղեցիկ եկեղեցի ունենալով Լրմնէշ կոչուած գաւառի մէջ: Լրս եկեղեցին, որ հեղինակը «հրաշալի» կ'անուանէ, այժմ Րօման եկեղեցի դարձած է:—Ուրիշ հայ եկեղեցիներ ալ կան Պօթօշան (Botoşan), Եաշ (Jassy) ևն, քաղաքներուն մէջ յԻր դարում շինուած, որոնց համար պատմութիւնը աւելի ստոյգ է: Բայտ արձանագրութեանց՝ առաջինը շինուած է 1395 թուականին, իսկ երկրորդը 1350 թուականին: Րօմանիոյ գիտուն խուզարկուներուն համաձայնութիւնը այն արձանագրութեանց մէջ հայոց թուոյն գործածուելուն կամ չգործածուելուն վրայ է: Կը հաղորդեմ ձեզ այս անհամաձայնութիւններ, որ կարելի է կուղէք յիշեալ եկեղեցիներուն քահանաներէն այն արձանագրութիւններուն facsimile-ն, և կը նետէք ձեր գաղափարն ալ կշիռին մէկ կողմը կամ մէկ ալ կողմը: Պ. պրոֆեսոր Hajden հայոց թուոյն այն արձանագրութեանց մէջ չգործածուելուն կը հաւատայ:—Եթէ կը հաստատուի այս կարծիք, հետեանքը այն է որ, Րօմանիոյ հայերը՝ եթէ ոչ Րօմաններէն աւելի հին, առնուազն մի և նոյն ժամանակի բնակիչներն են:—Լրս պրոֆեսորը՝ որ կարելի է կը ճանաչէք Լրեւելագիտաց ժողովոյն անգամ ըլլալովն, ուրիշ երկասիրութիւններ ալ ունի գրուած Րօմանիոյ հին հայ գաղթականութեան մասին: Եթէ կարևոր կը համարիք մի առ մի կը հաղորդեմ ձեզ զանոնք:

Մասիս, Մեղրիսեան տնտես և Ս. Գայանէի վանքը: Հին Հիմարտի նկարից

Видъ Арарата, Эчмиадзинской рощи и монастыря во имя Св. Гаянэ.

Съ литографированнаго оригинала пятидесятихъ годовъ.

Հրատ. «Արարի» հանդիսի:

ԼՐԱԳՐԱՑ ԾՈՒՐՁԸ

«Արաքսի» նախորդ զրքում մենք զրաժէինք մանրամասնօրէն Տաճկահայաստանում տեղի ունեցած Հայկական յայտնի դէպքերի մասին: Այն ժամանակուանից մինչև այսօր Համեմատաբար խիստ մեծ ժամանակամիջոց է անցել, որ մենք կարող լինէինք, ինչպէս որ պարտ էր, բոլորը արձանագրել «Արաքսի» սուղ էջերում: Այս երկար ամիսների ընթացքում Հայոց յուզումները մերթ ընդ մերթ այն աստիճան հետաքրքրական նորանոր կերպարանքներ առան և մեծ կարևորութիւն ստացան, որ թէ եւրոպական մամուլում և հասարակական կարծիքի առաջ և թէ զանազան պետութիւնների ղեւանագիտական ջրջաններում, օրուան ամենադրձօրիչ և յուզիչ խնդիրներից զխառըր, եթէ չասենք առաջինը, դարձաւ Հայկական խնդիրը: Եւրոպական բազմալեզու մամուլին առատ նիւթ մատակարարող Հայկական յուզումների առիթով անցած դարձածները, մենք ցանկութիւն ունէինք արձանագրել «Արաքսում» ժամանակագրական կարգով, սակայն բարոյական պարտականութիւն ենք համարում յայտնել մեր ընթերցողներին, որ մեր սահմանափակ նիւթական միջոցների պատճառով, քանի որ «Արաքսը» դեռ շարունակվում է մնասնեկով հրատարակուել, որի միակ պատճառն է և անկանոն լոյս տեսնելը, մենք այդ անկարող ենք դանվում անել, նոյն իսկ և հէնց ոռւս մամուլի նկատմամբ. ըստ որում եթէ փոքր ի շատ է բարեխղճօրէն արձանագրէինք Հայկական շարժման առիթով ոռւս մամուլի մէջ գրածները, այն ժամանակ ստիպուած կ'լինէինք «Արաքսի» այս զրքի ծաւալը ընդարձակել կրեք անգամ: Այսպէս մենք «Արաքսում» առայժմ քաղուած կանենք միայն մի լրագրից:

«Русскія Вѣдомости» առաջնակարգ ոռւս աղատամիտ լուրջ թերթը, որ ոռւս մամուլի մէջ նշանաւոր դիրք ունի բռնած, անցեալ աշնան տպագրում էր իր տաղանդաւոր և յայտնի գրագէտ աշխատակցի պոլսական թղթակցութիւնները, որոնք իրենց հետաքրքրութեամբ և նուրբ նկարագրութեամբ ժամանակին կարգացվում էին մեծ ազահուլութեամբ: Մենք մեր

այս գրքից սկսած կաշխատենք մէջ բերել այն բոլոր թղթակցութիւնները, որոնք գլխաւորապէս նուիրուած են տաճկահայոց վերջին անցքերին և որոնք այժմ էլ և միշտ կարող են հետաքրքրական լինել:

Յ. Պօլիս, հոկտ. 18.

Շնորհաբար, անշուշտ, ձեզ հաղորդել է արդէն տեղիս եղեւ՝ նազատ ատենի վճիռը, որով ամբաստանեալներից չորսը Սուքիաս քահանայի վրայ ատրճանակ պարպելու և յեղափոխական վարդապետութիւնը հայերի մէջ տարածելու գործի պատճառով մահուան են դատապարտուած, իսկ միւսներն ենթարկուած են կարճ ու երկար ժամանակներով բանտարկութեան: Տաճկաց բոլոր լրագիրները այս դատաւարութիւնը հեղինակ են անուանում են ոչ այլ կերպ, եթէ ոչ «Շայաստանի անկախութեան վերականգման» գործը—և այս վերնագիրը նոքա միշտ տպում են խոշոր տառերով... Բաւական դժուար է հասկանալ այս խիստ շեշտման միտքը: Մի կողմից թուրք կառավարութիւնը, ինչպէս ևս լսեցի ոստիկանութեան նախարար Նազիմ բէյից, ընդունում է ու բացարձակ յայտնում թէ յեղափոխական վարդապետութիւնը ոչինչ կապ չունի հայ ժողովրդի հետ, իսկ միւս կողմից, ըստ երևոյթին, նա շատ ուրախ կը լինէր այդ դէպքը բաց չթողնել, այլ կարելոյն չափ օգտուիլ դորանով, ինչպէս մի շահաւէտ հնարք՝ ուրիշ տէրութիւնների պահանջներին դէմ՝ հայկական դաւաճներում բարենորոգումներ մտցնելու մասին... Ի հարկէ շատ դժուար է այսպիսի նախնական միջոցներով խաբել եւրոպական հասարակական կարծիքը: Աւելորդ եմ համարում այս քաղաքական դատաւարութեան մանրամասնութիւնները հաղորդել, քանի որ լրագիրներում ըյս տեսածները պաշտօնական ղեկուցումներից են քաղուած և մշակուած են կառավարական շահերի համաձայն. Շաղորդեմ միայն դատարանի արտաքին ձեւակերպութիւնը. բայց նախ և առաջ ասեմ, թէ ինչպէս ևս կարողացայ դատարանը գնալ:

Իմ մի բարեկամի շնորհիւ ևս կարողացայ ծանօթանալ տաճկաց բիւրօկրատիայի մի նոր ծագող աստղի—պաշտօնական շրջանի, persona grata, Նազիմ բէյի հետ: Եթէ դա parvenu-ստոր վիճակ է յանկարծ բարձրացած չէ, բայց յամենայն դէպս (նա դեռ փաշա էլ չէ) homo novus-նորեկ մարդ է, որ շնորհիւ իր ընդունակութեան բարձր աստիճանների է հասել:

Վերկայումս Վաղիմբէյը վարում է տաճկաց համար այժմեան գոռար ժամանակներում ոստիկանութեան նախարարի յայտնի բայց շատ ծանր պատասխանատուութիւն ունեցող պաշտօնը։ Այս պաշտօնը անցաւ նորան նորա նախորդին Վոլմագափուի հայոց ցոյցի առիթով փոխելուց յետոյ, որը այնպէս սարսափեցրեց թուրքերին իր անսպասելիութեամբ։ Արեւի պալատական շրջաններում Վաղիմբէյի գործունէութիւնը մեծ համակրութիւն է վայելում, որովհետեւ նա շարունակ արժանանում է շնորհակալութիւնների և պատիւների և կարծեօք հէնց այցելութեան օրս նա արժանացած էր ոսկեայ «Խմթիյազ» շքանշանի, որ այստեղ խիստ մեծ յարկի է։

Այս շատ էի լսել թուրք նախարարների զարմանալի ճարպիկութեան և քնքոյշ քաղաքավարութեան մասին, թէ ինչպէս նոքրա ձգտում են և յաճախ մեծ յաջողութեամբ—իրենց ձեռքը ձգել արեւելեան քաղաքավարութիւնների միջոցով եւրոպական թղթակիցներին, բայց այն, ինչ որ ես ինքս տեսայ, այդ իմ լսածներիցս ամենիցը անցաւ։

Խիստ սիրելի նախարարը ամենազգայուն խօսքերով հաւատացրեց ինձ ֆրանսերէն լեզուով, որ նա ամբողջովին (և այդ րոպէին շնորհալի կերպով ձեռքը շարժեց ոտից ցգլուխ) իրեն իմ կարգադրութեանն է յանձնում և թէ պատրաստ է հաղորդել այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ նա գիտէ և այլն և այլն։

Վեռ ես կարող չեղայ ոչ մի բան արտասանել, ինչ Վաղիմբէյի նշանով ներս բերին մի երիտասարդ, որը հէնց նոր էր բռնուած, մեղադրուելով փաստաբան Վաչիկի սպանութեան մէջ։ Սորա վերայ իմ խօսակիցս բացատրեց և այն միջոցը, որով յաջողուել էր բաց անել այս սպանութիւնը։ Սոսիկանական պաշտօնեան երեխային շքեցրեց այս հարցմունքով. «Ո՛ր է այն դանակը, որով դու սպանեցիր Վաչիկին», և նա անմիջապէս խոստովանուեց։ Արեւիային հարցրին իմ ներկայութեամբ, և ինձ հաճոյք ցոյց տալու նպատակով, նախարարը թոյլ տուեց և ինձ հարցեր առաջարկել։ Ինչպէս երեւաց, երեխան շատ պարզ, բայց դրականապէս պատասխանեց, որ նա է սպանել «գաւաճանին»։ Հարցմունքից յետոյ սուրճ պատրաստուեցաւ և այնուհետեւ բաւականին սիրալիւր խօսքեր ու շնորհներ շոյալելուց յետոյ, նախարարը ինձ մի առաջնորդ կարգեց արգարադատութեան նախարարութիւնը առաջնորդելու համար որտեղ գտնվում է եղեռնական ատեանը։

Երբ ես պատրաստ էի արդէն դուրս գալու, նախարարը սեղմելով ձեռքս և վերցնելով իմ այցեւորմանը, սաստիկ յուզուած ձայնով ասաց. «Je garderai bien ce cher souvenir!» (Ալա պիտի յիշեմ այս թանկագին յիշատակը):

Եւսն անձինք, որոնք շատ լաւ գիտեն այստեղի պաշտօնական հաճոյականութեանց արժէքը, հաւատացնում էին ինձ, որ նախարարը թերեւս, միջոցներ է ձեռք առել, որ յամենայն դէպս «նենգամիտ մոսկովից» աչք չը հեռացնեն: Խղճով խօսելով, ես մինչև անգամ մի թոյլ յաւակնութիւն էլ չէի կարող ունենալ նախարարի կողմից ցոյց տուած այս նոր ուշադրութեան վերայ և աւելի շուտ հակուած կլինէի տեսնելու նորա կարգադրութեան մէջ նախազգուշութեան նորա ապացոյցներ, և իսկապէս երեկոյեան 10 ժամից յետոյ, ինչպէս ասում են, այնքան էլ աներկիւղալի չէ մինչև անգամ Բերայի մօտի թաղերում:

Նաղիր-Նէյի պաշտօնեայից առաջնորդուելով, ես մտայ արդարադատութեան նախարարութեան շէնքը: Վժուար է ասել, որ տեղ աւելի գարշահոտութիւն և աղտոտութիւն կայ, ոստիկանական թէ արդարադատութեան նախարարութեան շինութեան մէջ: Նոյն գարշահոտ սանդուխտները, նոյն անաւել յատակները: Եւսն ունեց քաջուելու, հասարակութեանը այս և այն կողմը յարելով, անուշադիր թողնելով մինչև անգամ պահապան ղինուորների նկատողութիւնը, որոնք պահպանում էին ատենանի դռները, իմ առաջ նորդս ոստիկանական նշանազգեստի հագուստով բաց արաւ ինձ համար տեղ դատաւորների բազկաթոռների յետեր:

Վատարանի կահաւորութիւնը նոյնն է, ինչ որ է և մեր եղեռնադատ դատարաններում, ի հարկէ առանց մասնակցութեան երգուեալ անդամների, բայց չքաւորութիւնը և աղտոտութիւնը այստեղ աչքի է ընկնում: Վիսակոլով սեղանի յետեր, որը ծածկուած է մաշուած կանաչ մահուտով, գրուած են հինգ ճենճոտած թէև փափուկ ցած բազկաթոռներ ճղուած մէջքերով: Նմբողը դահլիճի միջով ձգուած է կեղտոտ աղիքի նման վառարանի երկաթէ ծխնելոյղը: Սուայլ, աղտոտ, մութ և անգրաւիչ է այս հեղձուցիչ դահլիճում, ուր ժամանակ առ ժամանակ ամենասուր գարշահոտութեան ալիքներն են թափանցում: Եւսն հասարակ, թրքական զանազան գոյնի, ռամիկ խառնաճճիչ ամբոխը այստեղ մի տեսակ տխուր կերպարանք է ընդունում: Որ կողմը չես նայում, զանազան գոյնի ֆասեր ես միայն տեսնում,

սկսած խիստ կարմիր գոյնից մինչև մուգ պալի գոյնը, ոչ մի արտաքին զանազանութիւն: Այսպէս զատաւորներից, դատախազից և փաստաբաններից վերջանալով հասարակութիւնով և դատապարտեալներով, բոլորն էլ հագնուած են միատեսակ ֆասերը, գլխներին: Վատաւորները դեռ սե հագուստէին հագած, փաստաբանները գունաւոր սերմուկներով էին, իսկ նոցանից մէկը մինչև անգամ խալատով և չալմէն գլխին: Այլ սովորութիւն թուրքացի չլինէր, որը փոխարինում է պետական զինադրոշմը, ճշմարիտ, կարելի էր կարծել, որ դատարանում չէք գտնուում, այլ հրապարակում:

Վատաւորի սեղանի մօտ նստած էին նախագահը և դատարանի հինգ անդամները, 1 յոյն, 1 հայ, այնպէս որ երեք թուրքին գալիս էր 2 քրիստոնեայ: Փայտէ մհալարքի յետեւ կանգնած էին 10 ամբաստանեալները, որոնք բոլորն էլ հայ արհեստաւորներ էին. նոցանից մեծը մեղադրական արձանագրութեանը նայելով 28 տարեկան էր, փոքր 21. իսկայէս տարիքը գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար մեծացրած էին: Ամբաստանեալներից չորսը բոլորովին երեսայ էին և հազիւ 16—17 տարեկան հասակից մեծ լինէին:

Այս հասայ դատաւարութեան այն ժամանակը, երբ հարցաքննում էին ամբաստանեալներին: Նախագահը կարճառոտ հարցեր էր առաջարկում, ամբաստանեալները բոլորովին հանգիստ և ազատ պատմում էին գործի հանգամանքները: Վատաւորների բովանդակութիւնը ինձ յայտնի եղաւ միայն մասամբ, շնորհիւ հարեանիս թարգմանութեանը: Այսպէս հօ ես կարող եղայ բաւականաչափ մտիկ տալ հասարակութեանը և ամբաստանեալներին. նոցա անխռովութիւնը և իրենց զսպելը ճշմարիտն ասած դարմանալի էր: Տաճկական մոլեռանգութիւնը արդեօք այս անգամ անցաւ քրիստոնեաներին, թէ՞ մոլեռանգական համոզմունքը դէպի իրենց վեհանձն զոհաբերութիւնը, միայն թէ ոչ ոք կողմնակի մարդկանցից չէր կարծի, թէ այս շնորքով հագնուած կիսակիրթ արհեստաւորները իրենց գլուխը զոհում են յեղափոխական վարդապետութեանը Հայաստանի վերակենդանութեան համար... Արդեք կեանքից զրկուելու սարսափելի հաւանականութիւնը չպէտք է թուէր այնքան ծանր, որքան այս դահլիճում, որտեղից բացվում էր Աստուծոյ գեղածիծաղ տեսարանը և այստեղ հէնց կողմը գոռոզութեամբ ամբառնում է Ար. Սոփիայի մզկիթի օդային գմբէթը կապոյտ երկնքի բարձրութեան մէջ: Օգնում էին արդեօք և մահուան

սպասող ամբաստանեալները և մահ դատապարտող դատաւորները այս պատկերի հրաշալիաւ վեհութիւնը, չգիտեմ, միայն արտաքին անդորրութեան ներքոյ դժուար էր իմանալ իսկական զգացմունքը: Բայց նախագահի և դատաւորների հանգստութիւնը աւելի շուտ նմանում էր թեթեւ վերաբերութիւն անտարբերութեան քան գիտակցական գթասրտութեան և անկեղծ ցաւակցութեան ամբաստանեալների վիճակին: Ս'ի անգամ գոնէ այս լուրջ և սպիտակահեր, առերես բարեհոգի նախագահը, ցոյց տուեց իր իսկական բնութիւնը, համարեա ամբողջ դահլիճը իր ձայնով դղրդեցնելով, այն ինչ բոլոր յանձանքը նորանում էր, որ փաստաբանները փոքր ինչ ուշացել էին: Պէտք էր տեսնել այն ցածր և շողքորթ խոնարհութիւնը, որով նոքա շտապեցին բռնել իրենց տեղերը:

Հեղութեամբ ձեռքները դնելով սրտի վերայ, գլուխը ներքեւ խոնարհելով, փաստաբանները լռելեայն թողութիւն էին խնդրում: Նախագահը, նոցա վերայ ահեղ, արհամարելի հայեացք ձգելով, լռօրէն իրեն ճպում տալով նայեց բոլորի վերայ և այս անգամ ներեց, երբէք չէի ցանկանալ ընկնել այսպիսի դատաւորի ձեռք: Ս'իջարարի ժամանակ նախագահը շատ փափուկ սրութիւն արեց հայ յեղափոխականների նկատմամբ, և երբ հայ դատաւորը հեռացաւ, այն ժամանակ բաւական նա խնդաց նորա յուզմունքի վերայ, բացատրելով այդ հայերի կողմից վրիժառութեան երկիւղով:

Եւստի 3-ի և 4-ի մէջ, երբ ժամ դատելուց յետոյ, նիստը յետաձգուեցաւ մինչև հետեւեալ օրը տաճկական նախարանի համաձայն—եւաւաշ, եւաւաշ, կամաց կամաց:

Վատաւարութիւնը շարունակուեցաւ չորս օր, բայց ես այլ ևս դատարան չգնացի և հետեւում էի դատին («ստենօգրաֆիական») հաշուից: Բայց պէտք է յիշեմ, որ դահլիճումը ես սղաքորդի չտեսայ և եթէ թրքական սղաքորութիւնը գաղտնիքով չէ թափանցուած դատաւարութիւնը մտքով ի գիր առնելու նպատակով, այն ժամանակ այս հաշիւների ստուգութիւնը խիստ կասկածելի է, արդէն էլ չիօսելով խմբագրական «ուղղադրութիւնների» վերայ: Արքան կարելի է ենթադրել, Սիւքիաս քահանային սպանել ուղեցող ամբաստանեալ Յակովբի յանձաւորութիւնը ապացուցուած է, թէ և ինքը Յակովբը բացատրեց, որ նա ատրճանակը օդի մէջ արձակեց, միւս ամբաստանեալները քիչ թէ շատ մեղադրվում են Յակովբին ծածկելու մէջ:

Ինչ վերաբերում է յեղափոխական ընկերակցութեան մասնակցութեանը, որի նպատակն էր բաժանել Հայաստանը (Թուրքիայից, որպիսի մասնակցութեան մէջ մեղադրուած են բոլոր ամբաստանեալները, հաշիւը այս մասին ոչ մի փաստեր առաջ չէ բերում խորհելու համար, թէ արդեօք ճիշտ գոյութիւն ունէ՞ր այսպիսի մի ընկերութիւն, ի՞նչ էր նորա նպատակները և ամբաստանեալները գիտութեամբ այդ ընկերութեան անդամների թվումն էին (թէ ոչ*):

Որ ցոյց տամ ձեզ, թէ մեղադրութիւնը ինչ ծուռ միջոցների էր դիմում այս գործում, մէջ կբերեմ մի կտոր ամբաստանիչ տետրի տեղեկագրից և դատարանում դատախազի արած վերջաբանից: Միջաստանեալ Հովակիմ և Վարդանի դէմ, որպէս ապացոյց նոցա մասնակցութեան յեղափոխական ընկերութեան մէջ, մէջ էր բերուած այն հանգամանքը, որ նոցա մօտ գտնուել են արտասահմանում հրատարակուող և (Թուրքիայ արգելեալ «Արմենակ») ***) և այլն լրագրների համարները, և մէկի կրպակում գտնուելէ անստորագրի մի նամակ որի մէջ խնդրում են բաժանորդ գրուել այս լրագրին: Միջաստանեալները՝ խեղճ արհեստաւորներ, մերժում էին այս փաստը, առարկելով որ նոցա նիւթական միջոցը չէր ներիւ բաժանորդ գրուելու: Բայց եթէ մինչև անգամ ապացուցուած լինէր արգելեալ թերթերի ստանալը ամբաստանեալների կողմից, այդ դէպքում ևս ի՞նչ խեղացի դատաւոր այդ փաստի վերայ հիմնուելով պետական դաւաճանութեան կամ յեղափոխական ընկերութեան մասնակցութեան մէջ կ'ամբաստանէր: Բայց, ի հարկէ, ոչ այստեղի ընկած փաստաբանութիւնը կարող էր երևան հանել մե-

*) Դատարանական բոլոր հարցաքննութիւնը պարփակվում էր ամբաստանեալներին քննելով, գովումներին ընթերցանութիւնով, որոնք բովանդակութիւնը հաշում մէջ չէ բերվում և երկու ոստիկանականների հարցաքննութիւնով, որոնք խուզարկութեան ժամանակ գտել էին այս գովումները: Խուզարկութեան ոչ մի արձանագրութիւն չկայ, կողմնակի վկաների մասին գաղափար անգամ չունին: Թէ մինչև որ աստիճանի պարզութեանն է հասցրած այստեղ քաղաքական խնդիրների մասին հարցաքննութիւնները, որոնք առաջ են բերում մահուան պատիժ, երևում է վերոյիշեալ ոստիկանականների քննութիւնից: Նոքա միմեանց հակառակում էին ամեն մի քայլում և ոչ մի կերպ չէին կարողանում պարզ և ճիշտ հաղորդել, թէ ի՞նչ է իսկապէս վտանգուել խուզարկութեան ժամանակ: Չնայելով նախագահի զիմադրութեանը, Վասիլլակի էֆէնտիյոյն փաստաբանը փորձ ինչ կարողացաւ բարձրացնել այս մութ գործի վարազը:

**) Թըքական դատարանների սովորական անհոգութեան պատճառով թերևս, լրագրի անունը շփոթուած է: Մեզ յայտնի է, որ գոյութիւն ունի «Արմենիայ» անունով լրագիր, բայց ոչ «Արմենակ»: Այստեղի հայոց լրագրերը հաշուի թարգմանութեան մէջ յիշում են միայն «Արմենիա»:

զաղապանքի յայտնի կերպիւ քաշքշելը և չափազանցութիւնը: Պաշտպան փաստաբաններից մինը, Իզգէթ Էֆենտին, աւելի շատ իրեն էր արդարացնում և աշխատում էր հասարակական կարծիքի առաջ բացատրել այսպիսի «ոչ մաքուր» գործ յանձն առնելու շարժառիթը):

Թէ որքան անհիմն էր մեղադրանքը, կարելի է դատել նորանով, որ չորս ամբաստանեալների մահաւճիւրը և մնացեալների ծանր աքսորումը կայացաւ միայն ձայների մեծամասնութեամբ*):

Եթէ մինչև անգամ տաճկաց դատաւորները, որոնք աւելի շատ իրենց գլուխը փորձանքի տակ չգցելու համար են դողդողում, նոյնքան անգթութիւն չունեցան մեղադրելու ամբաստանեալներին մեղադրանքի բոլոր փաստերի հիման վերայ, այդ էլ ինքն ըստ ինքնին պարզում է շատ բան: Իսկ թրքական փաստաբանները, որոնք պատրաստ են մի փարայի ծախել իրենց հոգին, ամաչկոտութեամբ ներողութիւն էին խնդրում, որ համարձակուել են անպատուել հասարակական բարոյականութիւնը յանձն առնելով այն անօրինակ չարագործների պաշտպանութիւնը, որոնք կարգացել են ամեն ուրեք ազատ մուտք գտնող, բացի թուրքիայից, Մարմալա լրագիրը:

Եւ սա կոչվում է դատաստան, պաշտպանութիւն, հրապարակական դատ. ի՞նչի համար է այս բոլոր կատակերգութիւնը: Ո՞րին նա կարող է խաբել և ո՞վ կընդունի եւրոպական դատաստանի այս կեղծ նմանութիւնը իսկական դատաստանի փոխարէն, որը գործը պարզում է բազմակողմանի կերպիւ շնորհիւ անկախ պաշտպանութեան և հրապարակօրէն կատարուելուն, բայց ոչ միայն դատարանի կնիքով ծառայօրէն գրոշմում է մեղադրական վճիռները:

Ենգութ դատավճիռը բոլորին ապշեցրեց, մինչև անգամ իրենց թուրքերին: Պատավճիռը, երևի, Սուլթանը կմեղմացնէ, բայց և այնպէս նա վերջին օրերի բազմութիւ բանտարկութիւնների հետ միատեղ ամենածանր ազդեցութիւն թողեց այստեղի հայ հասարակութեան վերայ: Բաւական է փոքր ինչ չարախօսութիւն չարակամի կողմից, ինչ առանց քննութեան բռնում բանտարկում են, և որ գլխաւորն է գիշերով: Երբեք բանտարկել են յայտնի հայ վարչական պաշտօնեայի-արտաքին գործոց նախարարի օգնական

*) Պաշտօնական զեկուցումից երևում է որ մեղադրողները կազմում էին մեծամասնութիւն՝ ²/₃, թէև դժուար է հասկանալ, թէ ինչպէս 5 անդամներից կարելի է այսպիսի ²/₃ մեծամասնութիւն ստանալ:

Արթին Ղատեանի աղգականներից մինին, որը մեղադրուի է այն յանցանքի մէջ, որ նա է տուել փաստաբան Խաչիկի սպանութեան համար դանակ: Ինչպէս ասուի են, այս մեղադրանքը ոչ մի բանով ապացուցուած չէ և յօրինուած է այս բարձրաստիճան անձի թշնամիներից, որին վաղուց է որ պալատումը ուղղում են պաշտօնից ձգել տալը:

Ի դէպս նկատելու է, որ հէնց նոր վերջացած դատավարութիւնը պարզ ցոյց տուեց, թէ որքան քիչ է հաւատում թրքական կառավարութիւնը այն հետաքրքրական բացատրութեանը, որը մէջ է բերուած նորա «պաշտօնական ղեկուցման մէջ» և որով հայկական յեղափոխութեան վարդապետութեան բոլոր գործը հաւասարուեցաւ... զրպարտութեան:

(Շարունակելի):

Գ.բ.

Միւս կրեսում տպագրուի ենք հայկական յուլումների առիթով Պոլսում բանտարկուած հայ արհեստաւորների դատավարութեան պաշտօնական հաշիւը, որը մենք արտատպեցինք «Արեւիք» լրագրից:

Խօսք չկայ, որ այս արձանագրական հաշիւը կազմուած է պետական շահերի համաձայն. ուստի ամբաստանեալների ասածները կամ առհասարակ դատավարութեան մէջ անցած դարձածները, որոնք այլ տեսակէտից պարզաբանելու էին խնդիրը, դուրս է ձգուած. բայց և այնպէս այս կերպ հրատարակուած հաշիւը ևս իր հետաքրքրութիւնը ունենալով, մենք նպատակադարմար գտանք ղետեղելու «Արաքսում»:

Այս դատավարութիւնից յետոյ տեղի ունեցան և երկու դատավարութիւններ. Վանեցի Պաղպասարի դատը առանձին և Աբրահամ, Մելքոն և Համբարձում խոհարարների դատը առանձին, որոնք նոյնպէս հինգամեայ բերդարգելութեան դատապարտուեցան: Յետոյ կայանալու էր Պ. Վարդ-Պատրիկեանի դատը, որը սակայն տեղի չունեցաւ: Այժմ լրագրներից տեղեկանում ենք որ նորերս Ռուսիոյ դեսպան, Պ. Նելիդովը, ետ պահանջեց Թուրքիոյ կառավարութիւնից Պ. Վարդ Պատրիկեանին, որը և դեսպանատան կարգադրութեամբ ուղարկուեցաւ Ռուսաստան:

**ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ Տ. ՍՈՒՔԻԱՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՎՐԱՅ ԱՏՐՃԱՆԱԿ
ՊԱՐՊՈՂ ՅԱԿՈԲԻ ԵՒ ԻՒՐ 9 ԸՆԿԵՐԱՅ**

1890 ՀՈԿՏ. 8|20 ԲՇ. ՆԻՍՏ Ա.

Երէկ, եղեռնադատ ատենին առջև տեղի ունեցաւ մայր եկեղեցւոյ աւագերէց Տ. Սուքիաս քահանայն սպանել փորձող Յակոբի և իւր ընկերաց դատավարութիւնը: Ղատարանի դրան առջև 400 հոգւոյ մօտ բազմութիւն մը խռնուած՝ դրան բացուելուն կը սպասէր անհամբեր: Եւ յիշեալ բացուեցաւ դատարանն և ժողովուրդը ներս խուժելով՝ բազմեցաւ ունկնդրաց յատուկ նստարաններուն վրայ: Լմբաստանելոց յատուկ նստարանին վրայ շարուած էին 20-25 տարեկան երիտասարդներ իրենց յանցանաց աստիճանին կարգով. ամենուն գլուխը կը գտնուէր պարտիզակցի կառապան Յակոբ, որ եկեղեցւոյ մէջ՝ Տ. Սուքիաս քահանայի վրայ ատրճանակ պարպած էր: Սորա քովը կեցած էր ակնցի Փիլիպպոս փերեզակ, 22 ամեայ անձ մը, որ Յակոբին զէնք, դրամ և այլն հայթայթած էր. ապա կուգար Սինաս թեփաւածառ, 22 տարեկան, սա ալ ոճրագործը պահած էր. վանցի Սարգան 22 տարեկան պատանին ևս Սինասի մեղսակից էր. իսկ սերաստացի ատաղձագործ Լամբարձում 22 տարեկան, տիվրիկցի հացագործ Նշան 25 տարեկան, սերաստացի դարբին Յովակիմ 22 տարեկան, ճաշարանի սպասաւոր գարահիսարցի Լըթին 24 տարեկան, այնթապցի ջուլհակ Լևոն 27-28 տարեկան և պարտիզակցի ձիւպան 21 տարեկան Պետրոս, ուղղակի կամ անուղղակի քիչ թէ շատ գործակցութիւն ունեցած էին Յակոբի և Փիլիպպոսի հետ և վրանին փեսայակար ու գրգռիչ թղթեր գտնուած էին: Ոճրագործին զէնքը շատ տոգոյն էր և վտիտ, յայտնի է որ դեռ հիւանդ էր. միւսներն առանց բացառութեան զրեթէ կայտառ և առողջ, հազիւ տխուր մեղամաղձոտութիւն մը կը նշմարուէր նոցա դիմաց վրայ:

Ունկնդրաց մէջ կը նշմարուէին ռուսական զեսպանատան առաջին թարգման Պ. Մակսիմով և այլք, որք նախագահական աթոռին ետին մասնաւոր տեղ մը նստած էին:

յամբ 8-ին քառորդ մնալով դատասրահի խորի դռները բացուելով երևեցան նախագահ Սարգիսի և անդամք Լյմին էֆենտի, Հագգը էֆենտի, Լանքո և Սոստիչեան Յարութիւն էֆենտիք, արգէն իրենց տեղերը գրաւած էին ընդհանուր դատասաղ Սեմտուհ պէյ և քարտուղար Լըմի պէյ: Փաստաբանաց շարքը կը կազմէին Շէհրի էֆենտի, Լըղէթ պէյ, Համտի, Հասան Բիզա և Ղաֆոր Լըիքսանեան էֆենտիներն:

Լուսին անգամ խօսք առաւ վսեմ. նախագահն և ամբաստանելոց կարգաւ անուներ, տարիքն և արհեստն հարցունելէ վերջ հետեւեալ կերպով աւարտեց. «Ինչք, ()սմանեան երկրէն մաս մը զատելով Հայաստան անուամբ զատ և անկախ կառավարութիւն մը կազմելու նպատակաւ ուզած էք հայ հաւատարիմ հպատակներ ապստամբեցնել, որու համար ալ ընկերութիւն մը կազմուած է և դուք ալ անոր անդամակիցներէն գտնուած էք: Եւս ընկերութիւնը տեղոյս մէջ ղինուորագրութեան կաշխատի և իւր նպատակին խոչընդոտ եղողները սպանել կը փորձէ, ինչպէս ասոր մէկ օրինակն ալ արուած է անցեալներն ի Ղումգաբու եկեղեցւոյն մէջ Տ. Սուքիաս անուն աւագ քահանային վրայ հրադէն պարպուելով, (բարեբաղդապէս ոչ մէկ վնաս պատճառելով գընդակը վրիպեր է): Սուքա իրենց այս գործին արգելք եղողները վախցնելու համար միջոցներ ի գործ դրած են: Եւրոպէս Հայաստան մը կազմելու գաղափարով սոյն խռովարար ընկերութեան անդամներէն մի քանին, ի Սէրճան խանի մը մէջ ատենաբանութիւն ըրած ատենին, ձեզմէ մէկ քանին հոն ներկայ գտնուած են, մէկ քանիներնուդ վրայ ալ դրդուիչ թուղթ և լրագիրներ գտնուած են, ահա այս բաներուն համար ամբաստանուած և հոս բերուած էք, և այժմ թղթերնիդ պիտի կարդացուին, մտիկ ըրէք»: Ղատարանի քարտուղար Լըմի պէյ կըսկսի կարգաւ ամբաստանիչ ատենի տեղեկագիրն որ է հետեւեալն.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ

Կառապան պարտիզակցի Յակոբ Կաղարեան, փերեզակ Փիլիպոս, երիզացի թեփալաճառ Սինաս, Լպուտ էֆենտի խանի սրճադործ վանցի Սարգան, ատաղճագործ սերաստացի Համբարձում, տիվրիկցի հացագործ Կշան, սերաստացի զարբին Յովակիմ, դարահիսարցի ջուլհակ խոհարար Յարութիւն, այնթապցի

Ջուլհակ Լւեօիս մուճակարար Պետրոս Գէորգեան, ամբաստանեալ են իբրեւ անդամ խուլարար ընկերութեան մը, որ կազմուած է ()սմանեան Տէրութեան մէկ մասն ամբողջէն բաժնելով Հայաստան անուամբ անկախ կառավարութիւն մը կազմելու չարանիւթ նպատակաւ հայ ժողովուրդը կայսերական կառավարութեան դէմ ապստամբեցնելու, և այն հաւատարիմ հպատակներ, որոնք իրենց խօսքերէն չխաբուին՝ սպանելու և անհետացունելու համար: Եւս մարդիկ ամբաստանեալ են նաև իբրեւ մեղսակից Տ. Սուքիաս քահանային վրայ ատրճանակաձգութեամբ սպանութեան փորձին, որ սեպտ. 14-ին շաբաթ օրը Գումգաբուի հայոց եկեղեցւոյն մէջ տեղի ունեցաւ կրօնական արարողութեանց միջոցին:

Կ. Պոլսոյ նախնական դատարանի հարցաքննիչ դատաւորին կողմէ կատարուած քննութեանց և օրինական գործողութեանց վրայ, ամբաստանիչ ատենին կողմէ հոկտ. 2 թուով հաղորդուած տեղեկագրոյն համեմատ, Յակոբի, Փիլիպպոսի, Սինասի, Յարութիւնի, Լւեօիսի և Պետրոսի խոստովանութեամբ ապացուցուած է թէ Յակոբ, Փիլիպպոս, Սինաս, Սարգան, Համբարձում, Նշան, Յովակիմ, Յարութիւն, Լւեօիս և Պետրոս անդամ են զՀայաստան կազմակերպելու երեակայական նպատակաւ կազմուած խուլարար ընկերութեան, որ հայ ժողովուրդեան միաբն զրգուելով, զօրք գրելով, մարդ սպանելով և այլ կարգ մը հանրային բարեկարգութեան խանգարիչ արարքներով յեղափոխական ընթացքի մէջ գտնուած է:

Սարգանի ձերբակալման պահուն իւր վրայէն բռնուած են հայ ժողովուրդը յապստամբութիւն յորդորելու նպատակաւ ի Սարսիլիա և ի Ննտոն հրատարակուող «Լրմէնիա» և «Հնչակ» լրագրաց թիւեր, որոց ի թիւրքիա մուտք արգիլեալ է, ինչպէս նաև ուրիշ փնասակար թուղթեր:

Գարբին Յովակիմի խանութին մէջ ալ խուղարկութիւն կատարուելով, գտնուած են «Լրմէնիա» լրագրոյն բաժանորդ գրուելու համար յիշեալ լրագրոյն խմբագրութեանն ուղղուած նամակ մը՝ որոյ ստորագրութիւնը անծանօթ է, նաև Գումգաբուի դէպքերուն մասնակցող խուլարարներէ միոյն՝ Կազարէթի՝ վիճակին վերաբերեալ թղթակցութեան սեւագրութիւնք, որ սպարապետի Գրան զինուորական ատենին առջև դատապարտուած էր:

Հացագործ Նշան և Համբարձում միջնորդած էին Սաճառ թա-

ղը բնակող Տիգրանին տունը զրկելու և պահելու զՅակոբ, որ Տ. Սուքիաս քահանային վրայ հրադէն պարպած է: 'Նշան' յիշեալ Յակոբին պահուըտած տունը մտնելով գիշերն հոն անցուցած է, ըստ խոստովանութեան 'Նշանի և Համբարձումի:

'Նոյն տան մէջ Տ. Սուքիաս քահանային վրայ հրադէն պարպուելուն վրայ խօսուելով, 'Նշան ըսած է թէ «Տաճատ վարդապետը վիրաւորող Սահակն ալ երեք օր պահելէն յետոյ Պուլկարիա զրկեցինք», ինչպէս իմաց տուած է Յակոբ:

Ամբաստանութիւնն այս ամեն ապացոյցներով հաստատուած լինելով, յիշեալ անձինք ի դատ կը քաշուին, իբրեւ հեղինակ վերոնշանակեալ ոճրին:

Այս պաշտօնագրոյ ընթերցումէն յետոյ, վսեմ. նախագահը դարձեալ խօսքն ամբաստանելոց ուղղելով ըսաւ. «Լսեցի՞ք ինչ որ կարգացուեցաւ. կարծեմ կրկնելու պէտք չկայ, ամենքդ ալ հասկցաք», ամբաստանեալք իրենց հաւանութիւնը յայտնեցին. այժմ կարգն եկած էր ընդհանուր դատախազին, ոտք ելաւ Սէմ տուհ պէյ և զրաւոր պատրաստած իւր հակիրճ տեսութիւնը պարզեց հետեւեալ կերպով.

«Տէր նախագահ. Ամբաստանելոց աթոռներու վրայ նստող այս անձինք ամբաստանագրոյ մէջ ըսուածին պէս Հայաստան կազմելու նպատակաւ հայ ժողովուրդը օսմանեան կայսերական կառավարութեան դէմ գրգռած և հաւատարիմ հպատակներն որ իրենց սուտ և պատիր խօսքերէն չեն խաբուած, զանոնք ևս սպանելու համար կազմուած խռովարար ընկերութեան մը անհատներէն են. առ սոնքէն որ անցեալ սեպտ. ամսոյ 14-րդ ուրբաթ օրը ի Գուժ գաբու, հայոց եկեղեցւոյն մէջ եկեղեցական արարողութեան միջոցին Տ. Սուքիաս քահանային վրայ սպանելու նպատակաւ ստորձանակ արձակելու ոճրին մէջ գործակցութիւն ունեցած են, որոյ համար պէտք եղած քննութիւնները կատարուելով ամբաստանուած և դատաստանին տեսնուելու համար հոս զրկուած են. սոցա ամբաստանութեանց պատճառներն հետեւեալ կերպով կը բացատրուին:

Յակոբ խոստովանած է թիֆլիս երթալու համար զինուոր գրուած ըլլալը, լուսանկարը հանել տալու համար մի քանի ընկերներու հետ 'Նարըդգափուի եկեղեցին երթալը, փիլիպպոսին տուած ատրճանակն ու տասն և վեց կտոր յայտարարութիւնն առնելով՝ նորա հրահանգին համեմատ Սուքիաս քահանայի վրայ

ատրճանակ պարպելը, թէպէտ դնդակը չէ հանդիպած, և յայտարարութիւնները մէկ կողմ նետելն. ոճիրը գործելէ վերջը Փիլիպպոս զայն ամբաստանեալներէն Մինասին յետ-Մէյտանի տունը տարած է և վերջէն ալ Փիլիպպոս, Մինաս և Վարդան զինքը Բերայի կողմը տարած են, խոստովանած է նաև թէ Փիլիպպոս տասնապետ էր և ինքը պարզ զինուոր:

1890 ՀՈԿՏ. 8|20 ԲՇ. ՆԻՍՏ. Ս.

Փիլիպպոս ըսած է թէ Տ. Սուքիասը սպանելու համար արթինին զրկած Յակոբ անուն անձին զէնք, դրամ տուեր է և ցրուելու համար ալ «(Ըստ պատժական օրինաց, սուրբ գործին արգելք եղողներուն վարձատրութիւնը մահ է)» տողերը նշանակուած և ի ստորև «Պոլսոյ հայ ապստամբական ժողովը» բառերով ստորագրուած հայ տառերով, և լեզուով 16 կտոր յայտարարութիւն յանձնած է և թէ Յակոբ Տ. Սուքիաս քահանային ձեռք մը ատրճանակ պարպելէ վերջ իւր խանութը եկեր ապաստաներ, ինքն ալ զայն առնելով Մինասին յանձնէր, վերջը, Մինաս և Վարդան Յակոբն ալ միասին Բերայի իմաքսիմի կողմերը տարեր են:

Փիլիպպոսի մէկ ուրիշ յայտարարութեանը համեմատ, Տ. Սուքիասի խնդրէն մէկ երկու շաբաթ առաջ, Լորթին, Մինաս և զեռ չի ձերբակալուածներէն Պաղտասար, հովանոցավաճառ Գրիգոր, միասին, Սեդրակին և դպրոցական Գրիգորին քով գնացեր են, հոն դպրոցական Գրիգոր իրենց ըսեր է թէ «եթէ կուզէք ընկերութեան մէջ մտնել և գործ մը տեսնել, մէջերնէ՞ք մէկն ընտրեցէք, ես անոր հետ կը տեսնուիմ և եթէ ընկերութեան մէկ հրամանը կըլլայ կամ լրագիրը կուգայ, ձեզ կը զրկեմ». ասոր վրայ Փիլիպպոսի ընկերները զինք կընտրեն և դպրոցական Գրիգորն ալ կըսէ. «Ընկերութեանս կանոնագիրը կը տրամադրէ որ լրտեսներն սպանուին. Տ. Սուքիասն ալ պիտի մեղցունենք, մարդ մը գտէք այս գործը գլուխ հանենք: Օգուիցերիոյ մէջ եղածին պէս ամեն մարդ մէկ պիտի ըլլայ, հարուստ, աղքատ, գիւղացի ամենքն ալ հաւասար պիտի ըլլան», այն ատեն իրենք կը հարցունեն թէ «Խաչիկ Էֆէնտին ալ լրտես է, ա՞յն ալ պէտք է սպանել»: Գրիգորը կը պատասխանէ թէ «Գուք անոր մի խառնուիք, Տ. Սուքիասը զարնելու աշխատեցէք».

Եսոր վրայ Փիլիպպոս Լորթինը կը գտնէ և զայն Յակոբին

կը ներկայացունէ, ան ալ Տ. Սուքիասը սպանելու համար իւր ատրճանակը Յակոբին կուտայ, Սեդրակէն առած մէկ ուրիշ ատրճանակն ալ կուտայ որպէս զի Աւետիսին տայ:

Սինաս ալ կը խոստովանի թէ երբ Փիլիպպոս, զՅակոբ իւր խանութը բերելով «այս մարդը Տ. Սուքիասը սպանեց, ասիկա տեղ մը պահէ» կըսէ, զայն կառնէ տունը կը տանի. վերջէն, Փիլիպպոս և Սարգան, զայն պահելու համար անկէ առնելով ի Ներա Թաքսիմի մօտերը կը տանին. Սարգանի համար Փիլիպպոսի և Յակոբի ըսածներէն զատ, ձերբակալուած միջոցին վրան, խնտոն և Սարսիլիա հրատարակուող և հայ ժողովուրդը գրգռող և արգելեալ հայատառ «Արմէնիա» և «Հնչակ» լրագիրները գտնուած են որոց երկուքին վրայ «Հնչակեան հայ ընկերութեան ժողով ի Պոլիս» բառերով և զինանշանով կնիք մը դարձուած է. նաև ուրիշ խել մը գրգռիչ թուղթեր գտնուած են, որոնք իրեն խռովարար մէկը ըլլալը կապացուցանեն:

Համբարձում և Նշան ոճրագործ Յակոբը ի Սաճառ Տիգրանին տունը տանելով պահուելուն օգնած են: Նշան գիշեր մ'ալ Յակոբին հետ Տիգրանին տունը պառկեր է և հոն Տէր Սուքիասի խնդրոյն վրայ խօսք եղած ժամանակ նշան ըսեր է թէ Տ. Տաճատն Արթինը և վիրաւորող Սահակն 3 օր պահէլէն վերջ Պուլէ կարիա ղրկած են: Ասոնք Յակոբի խոստովանութեամբ հաստատուած են:

Վալով Յովակիմին, ասոր խանութին մէջ «Արմէնիա» լրագրոյն բաժանորդագրուելու նպատակաւ, անընթեռնի ստորագրութեամբ լրագրոյն խմբագրին ուղղեալ նամակ մը գտնուած է, և Վումպաբուլի գէպքին առթիւ զինուորական ատենին առջև դատաւարտուող Նազարէթին վիճակը տեղեկացնող թղթակցութեանց ընդօրինակութիւն մը, որով իրեն ալ միւսներուն ընկեր եղած ըլլալը ապացուցուած է:

Նաև Արթին, գեռ չձերբակալուող քանի մը խռովարարներուն անունները իմացուցեր և Վ. Պոլսէն Լճիթիին ղրկելէ և հոն զինելէ վերջ, Սանայ կողմերը ապահովութիւնը խախտելու նպատակաւ հայ ժողովուրդէն մի քանիները գրգռել և ասոնք ղրկելու համար խռովարար ընկերութեան անդամներուն հետ քանի մ'անդամ տեսակցեր է: Նաև ընկերութեան կողմէ խմաց տրուած անձերը սպանելու համար մարդիկ պատրաստեր է և Սէր-

Ճանի մէջ ներկայ գտնուած և մտիկ ըրած է անկախ Հայաստան մը հաստատելու նպատակաւ ատենաքանուութեան մը, զոր խռովարարներուն գլխաւորներէն մին ի ներկայութեան Փիլիպպոսի, Մինասի և այլոց արտասաններ է։ Լւետիս ալ յայտարարած է թէ Լւրթինի առաջարկութեամբ զինուոր գրուելով, Տէր Սուքիասը սպանելու պաշտօն ունեցող Յակոբի հետ շրջելու համար պարտաւորութիւն ստանձներ է։ Յակոբ իրեն դաշոյն մը տուեր է, և նորա հետ Փիլիպպոսի խանութը գացած ժամանակ, Փիլիպպոս ալ ատրոճանակ մը յանձներ ու պատուիրեր է որ Տ. Սուքիասը սպանելու համար Յակոբին օգնէ. սակայն ինք կրօն թէ քահանային վրայ ատրճանակ պարպուած միջոցին ներկայ գտնուած չէ։

Պետրոս ալ կըսէ թէ Լւրիստակէս անուն անձ մը, որ գեռ չէ ձերբակալուած, զինք համոզեր է որ Լւրթինի քով երթայ, նա զինք Պաթում երթալու համար զինուոր պիտի գրէ, ի վերջոյ ինքն ալ անունը արձանագրել տալու համար, Լւրթինի հետ Վարլըգաբուի եկեղեցին գնացեր և հոն գեռ մի քանի հոգի ևս գտեր են որոնք յայտներ են թէ Պաթում երթալին յետաձգուած է։

Լնկէ ելնելով Ղալաթիա եկեր են և հոն քիչ պետերով պատանի մը զոր Լւրիստակէս ճանչցուցած էր իրեն, կըսէ թէ «այսօր քուէ քաշեցինք, քահանան սպանելու քուէն ինձ ելաւ, դուն ալ միասին պիտի դաս» և ատրճանակ մը կը յանձնէ. կելնեն այդ պատանին հետ Պոլսոյ կողմը կանցնին և երբ օր Սամաթիա, Գումգաբուի կողմերը շրջելէ վերջ, պատանին «քահանան ուրիշը պիտի զարնէ եղեր» կըսէ և ատրճանակն ետ կառնէ։

Հետեւեալ, Տէր Վախագահ, կը պահանջեմ որ սոքա հարցաքնուին և դատաւարութիւններին տեղի ունենայ)։

Ընդհ. դատախազի այս տեսութեան վրայ կարգն եկած էր ամբաստանելոց հանցաքննութեանց, ուստի Ս. Վախագահն առաջին ամբաստանեալէն սկսելով հետեւեալ կերպիւ հարցաքննեց.

Վախագահ.— Յակոբ, պատմէ ատեններ, ինչպէ՞ս եղաւ։

Յակոբ.— Լտեն մը հիւանդութիւն մը եկաւ վրաս, չէի կրնար աշխատիլ, տեղս մարդ մը դնելով դործ է դարեցայ, օր մը Սիրքէճիի սրճարաններէն մին նստած ատենս, Լւրիստակէս ա՛նուն անձը եկաւ և զիս գաղտնաբար դուրս կանչելով ըսաւ թէ ասանկ կ'օմիթէ մը կայ, զինուոր պիտի զրկեն, շատ զրկեցին. և դեռ պիտի զրկեն, դուն ալ կը գրուի՞ս։ Ես ալ «եթէ իրօք այդպէս

բան մը կայ, շատ աղէկ» ըսի և անունս գրեց. նաև Համիտիյէս
ալ ուզեց առաւ և միասին Լըթինի քով գնացինք: Լըթին ըսաւ
թէ երեքշաբթի օր քեզի պիտի զրկենք. երեքշաբթի եղաւ գացի,
միւս շաբթուան յետաձգեցին. օր մ'ալ ըսին թէ քեզ տեղ մը
պիտի տանինք հոն մեր մեծերը պիտի տեսնեն և պատկերդ պի-
տի հանենք: Աւստի Լըթինի հետ որոշեալ տեղը գացինք. Վուս-
գարու սրճարան մը նստեցանք, սպասեցինք, ոչ եկող կար, ոչ
գացող. մէկ մ'ալ Լհարօն անունով մէկը եկաւ, կէս ժամ վերջ
ուրիշ մ'ալ, ժամէ մը վերջ Պետրոսը եկաւ. ժամանակը կանցնէր,
երեկոյ եղած էր, մենք պիտի երթայինք, մեզ ըսին որ քանի որ
այսչափ սպասեցիք, քիչ մ'ալ համբերեցէք, կարելի է սպասած
անձերնիդ կուգան. վերջապէս քիչ մ'ալ սպասեցինք մարդ չե-
կաւ և ահա ոտք ելանք երթալու, ես, Լըթին, Պետրոս և Յա-
կոբ (Լհարօն իր գործին գացած էր). սոքա մեզ գինետուն մ'ա-
ռաջնորդեցին, ես չէի խմեր, իրենք սկսան խմել, անկէ ելանք ու-
րիշ գինետուն մը մտանք, հոն ալ խմեցինք, իրարու հետ խել
մը խօսակցեցան. վերջապէս ես գործ ունիմ պիտի երթամ ըսի.
Լըթին ալ երթամ էֆէնտիին հարցնեմ քու գործիդ համոր, ը-
սաւ, և անկէ իրարմէ զատուեցան. հետեւեալ օրը Լըթին երեցաւ
և «գործը փոխուեցաւ, դուն տեղ մը չպիտի կրնաս երթալ» ը-
սաւ. իրեն հարցուցի, ինչո՞ւ այդպէս, պատասխանեց թէ այսպէս
որոշուած է, մինչև որ հրաման չի գայ տեղէդ չի պիտի շարժիս,
և վերջապէս... դուն Վումգաբուի եկեղեցւոյն քահանայն՝ Տ.
Սուքիասը պիտի զարնես, այսպէս որոշուած է. որչափ որ այս
գաղափարին հակառակեցայ, անկարելի եղաւ զիրենք համոզել.
որոշուած է պէտք է ընես, ապա թէ ոչ քեզ կըսպաննենք, ըսին.
ի՞նչ կրնայի ըսել, համակերպեցայ: Լըթին զիս փերեզակ Փիլիպ-
պոսին քով տարաւ, Փիլիպպոս ըսաւ թէ քեզի ստակ կուտանք
կը փախցնենք, մի՛ վախնար, պէտք է այս գործը ընես, վաղը ե-
կուր դէնք տամ, ըսաւ. հետեւեալ օրը գացի, վեցհարուածեան
ատրճանակ մը և 16 հատ ալ գրուած թղթեր տուաւ, կերևայ թէ
ինքը գրեր է, քահանան զարնելէդ վերջ այս թղթերն ալ հոն
ցրուէ, ըսաւ. 4-5 օր թափառեցայ առանց համարձակելու քա-
հանան զարնել, թէպէտ մէկ երկու անգամ իրեն պատահեցայ. ի-
րիկուն մը նստած կը մտածէի, հայրս տեսայ և իրեն ըսի թէ
«հայր, եկեղեցին թուղթ փակցուցեր են, քահանան պիտի զար-

նեն, իմացա՞ր»): Հայրս բարկացաւ և ըսաւ թէ չըլլայ որ այդ տեսակ գործերու մէջ գտնուիս, քու գլուխդ կը կտրեմ: Արթին դարձեալ զիս եկաւ գըտաւ և եթէ քահանան չզարնես, մենք քեզ կ'սպաննենք ըսաւ: Աւետիսն ալ ինձ ընկեր տուաւ, հետը միասին մէկ երկու օր պտըտեցանք. մտածեցի թէ անկարելի պիտի ըլլայ օձիքս ազատել, չէի ուզեր ալ մարդասպանութիւն ընել. քանի անգամ քահանայն տեսած էի բայց բան մը չէի ըրած. մտածեցի կեղծ բան մ'ընել. գացի եկեղեցի և ատրճանակը բարձրէն օդին մէջ պարպեցի, այնպիսի ձևով մը որ մէկու մը չպատահի:

Նախ.—Նկեղեցին մարդ չկա՞ր:

Յակոբ.—Այո, բայց ես այնպէս մը ըրի որ պարապը գնաց:

Նախ.—Պո՛ւն ըսէ տեսնենք, Փիլիպպոս, ի՞նչպէս եղաւ:

Փիլիպպոս.—Մէկը եկաւ ինձ ըսաւ թէ դուն Տաճկաց թաղը ընակելուդ համար կը կասկածին թէ մի՛ գուցէ լըտես ըլլաս. գնա՛ ()դ—Մէյտանը Արթին մը կայ գտիւ, իրեն ըսէ որ դրամ, թուղթ և զէնք պիտի բերեմ քահանան սպաննելու համար և այս պիտոյքները քու քովդ պիտի ձգեմ, ես չեմ կրնար երթալ ըսի, զիս վախցուցին քեզ կըսպաննենք ըսելով. անկարելի եղաւ ինձ դիմադրել, գացի Արթինը գտայ, պէտք եղածը ըսի. Արթինը ըսաւ. քահանան սպաննելու մարդ կայ, դրամ, զէնք և թղթերը իմ խանութս բերին և ինձ յայտարարեցին որ Յակոբ անունով սա պէս մարդ մը պիտի գայ այս զէնքը անոր տուր, ես զէնք չտուի, առաւօտ մը կանուխ Յակոբ եկաւ և զէնք ուղեց, ես ալ ըսի թէ քահանան Նրուսաղէմ փախեր է. ո՛չ, պատասխանեց Յակոբ: Այն անոր տեղը գիտեմ, ան տեղ մը գացած չէ՛, դուն դրամ ու զէնք տուր ես անոր Գործը կը շինեմ: Այնքապէս ուրբաթ առաւօտ մ'էր տեսայ որ Յակոբ հեւալով եկաւ. «քահանան զարկի, ե՛լ ինչ պիտի ընես ըրէ զիս պահէ» ըսաւ, ելանք ճարահատեալ, գահվէճի Այարդանը կը ճանչնայի, անոր տարի, հայրենիքէն նոր եկած է քանի մ'օր պահէ ըսի. շատ աղէկ, բայց մեր խանը գիշերը մարդ չպառկիր, բայց ատոր տեղ մը կը գտնամ, ըսաւ և առաւ մեզ Նշանին տարաւ. Նշան պահելու համար դրամ ուղեց, մենք հաւանեցանք տալու. 40 մէճիտ ձգած էին ծախքի համար, 120 զըրուշը ասոր ծախք ըրի. հետեւեալ օրը զիս ձերբակալեցին. եղածը այս է, միայն թէ ամբաստանագրի մէջ գրուածին պէս իմ մօտ խռովիչ թուղթեր չկան, ես խռովութիւն չեմ ընդունիր,

զիս այնչափ համոզեցին քահանան զարնելու, չընդունեցի, վերջը սպառնացան իրենց ըսածը ընելու և ակամայ խոնարհեցայ:

Վասիլաքի էֆ.—Ո՞վ էր որ զինքը համոզած էր, արդեօք կը ճանչէ:

Յակոբ.—Ո՛չ, չեմ ճանչնար, եթէ գիտնայի առաջուրնէ իմաց կուտայի:

Նախ.—Վո՛ւն ըսէ տեսնենք, Սի՛նաս, դուն ի՞նչ ըրիր:

Սի՛նաս.—()ր մը Փիլիպպոս ինձ եկաւ, ըսաւ որ մէկը կայ որ առանց նաւուն վարձքը վճարելու փախեր եկեր է, աղքատ է, պէտք է քանի մ'օր պահենք մինչև գործ մը գտնայ, ասիկա թող հոս կենայ քիչ մը, ես ալ հաւանութիւն տուի, օր մը կեցաւ, հետեւեալ օր միասին կերակուր կերած ատեննիս, այս մարդը, Փիլիպպոսը ինձի կանչէ ըսաւ, ես ալ գացի կանչեցի, դրամ ուզեց և առաւ, նոյն միջոցին Փիլիպպոսին հարցուցի թէ այս մարդ մինչև ե՞րբ քովս պիտի կենայ, հիմա պիտի տանիմ ըսաւ և նոյն միջոցին ես, Փիլիպպոս, Վարդան դէպի Թագսիմ գացինք, վերջը եկան զիս բռնեցին, ուրիշ բան մը չեմ գիտեր:

Նախ.—Վո՛ւն պատմէ տեսնենք, Վարդան:

Վարդան.—Ե՛միս մ'առաջ Փիլիպպոս ինձմէ սենեակ մ'ուզեց, ըսի թէ մեր խանը մարդ չի պառկիր, բայց ես ուրիշ տեղ սենեակ մը կը գտնամ, միասին դուրս ելան, վերջը Փիլիպպոս եկաւ ինձ իմացուց թէ սենեակ գտած է, ալ պէտք չկայ: ()ր մը Յակոբ եկաւ, եկուր միասին տեղ մը երթանք ըսաւ, ելանք, զիս փողոցի մը մէջ տարաւ, «հիմա ետեւէս մարդ մը պիտի գայ և մեզ տանի» ըսաւ, իրօք ալ մէկը եկաւ և մեզ պահականոց տարաւ, ուրիշ բան մը չեմ գիտեր, բանէ մ'ալ տեղեկութիւն չունիմ:

Նախ.—Վո՛ւն ըսէ տեսնենք, Համբարձում:

Համբ.—Նշան ինձ ըսաւ թէ սա մարդը (Յակոբին համար) հիւր է, Տիգրանին տունը տար, ես ալ հետը միասին գացի, տանը մօտեցանքն դուռը զարկի, ներսը մարդ չկար, պատասխան տուող չեղաւ, վերադարձանք, ճանբան Տիգրանին եղբայրը տեսայ, ըսի որ այս ձեր հիւրն է և անոր յանձնելով ես վերադարձայ, այսչափ, ուրիշ ոչինչ:

Նախ.—Ե՛նպէ՞ս եղաւ, Նշան:

Նշան.—Ուրբաթ օր մը ժամ 4-ին 5-ին ատենները Փիլիպպոս խանութս եկաւ և ըսաւ թէ զինքը կը ճանչնայի՞, պատաս-

խանեցի թէ կը ճանչնամ: Ըսելէ յետոյ թէ մօրս ազգականներէն է, յարեց որ բան մը պիտի խնդրէր ինձմէ:

Հարցուցի թէ ի՞նչ էր. պատասխանեց թէ հայրենակիցներէն մին մէկու մը վրայ գէնք պարպած, սակայն գնտակը վրիպած էր, և թէ մարդը դատ բացած է, Փիլիպպոս ըսելով նաև թէ մեղք էր այդ մարդուն, կը խնդրէր որ նոյն գիշերը զանի պահէի: Պատասխանեցի թէ տեղ չունիմ, երկու հարիւր զրուշ տուաւ: Ըսի թէ ստակի համար չէր, բայց քանի որ բան մը չկայ և դիպուած մը պատահած էր, թող գայ գիշեր մը մնայ: Փիլիպպոս մեկնեցաւ և իրիկուան Վարդանի հետ Յակոբը զրկեց: Տեսայ որ տեղ չունէի և Տիգրանին տունը հիւր զրկեցի, որովհետև այդ Տիգրանին հաց կուտայի:

Փիլիպ.—Ըսի թէ մէկ քանի զրուշ կուտամ և ոչ թէ երկու հարիւր զրուշ: Օգնքի խօսք ալ չրրի:

Նշան.—Ժամ 4-ին Տիգրանին տունը գնացի և «անցեալ ըլլայ» ըսի այդ Յակոբին, զոր չէի ճանչեր: Պատասխանեց թէ բան մը չկար և թէ ի Վումգաբու Տ. Սուքիաս քահանայի վրայ րէ՛վօլվըր պարպած էր:

Յակոբ.—Բովս եկաւ և ըսաւ, «ի՞նչ օգուտ, պարպեր ես, բայց չես կրցեր զարնել. ո՛ւր էր թէ զարնուէր և դուն ալ ձեռք բակալուէիր»: Եւս ըսելով փամփուշտը գրպանը դրաւ և յարեց թէ Սահակ ալ մարդ զարկած և Պուլգարիա զրկած էր:

Նախ.—Գուն ալ ըսէ տեսնենք, Յովակիմ:

Յովակիմ.—Գարբին մը ինձ ըսաւ թէ կատարուելիք գործ մը կար և առաջարկեց ինձ որ զինքն ալ շահակից ընեմ և ժամ մը յետոյ իւր խանութն երթամ: Ժամ մը յետոյ գացի և չկրցայ տեսնել: Գարբինը պատասխանեց թէ գալիք մարդը Շիշլիի կողմերը կը պտըտի և եթէ հանդիպի, ինձ ցոյց պիտի տայ: Ես ալ մինչև ժամ 12 Թագսիմի կողմերը պտըտեցայ և շատ ծխած ըլլալով, գլուխս դարձաւ: Նշանի խանութը գնացի և նստեցայ: Պաշտօնեայ մը զիս կանչեց, խանութիս մէջ խուղարկութիւններ պիտի կատարեն եղեր. գացինք. խուղարկեցին և բաժնորդագրութեան նամակ մը գտնուեցաւ, սակայն իմ չէր: Ընկերս ամիս մը առաջ հայրենիք գացած էր, արդէն ես զինքը վունտած էի. այդ նամակի գիրն ընկերոջս Սինասին գիրն էր. ինձ հետ սրողողած ըլլալով մեկնեցաւ. ես մեծ մարդ մը չեմ որ լրագրի բաժանորդ ըլլ

լամ. գտնուած նամակները մեծ մարդոց յատուկ նամակներ են, ինծի կը վայելեն:

Նախ.—Լճի թուղթը դու կարդացիր:

Յովակիմ.—Կարդացի:

Նախ.—Լճի թուղթը, որուն մէջ գրուած էր թէ «գործին կատարման համար կաղօթենք»:

Յովակիմ.—Լմեն կողմը չկարդացի:

Նախագահը հարցուց միւս ամբաստանելոց թէ Յովակիմը կը ճանչնային: Լմենքն ի միասին պատասխանեցին, թէ չեմ ճանչնար:

Յովակիմ.—Նազարէթ անուն հայրենակից մը ունէինք, որ մաքսատան մէջ կաշխատէր, հօրս հետ աղէկ կտեսնուէր և առուտուր կընէինք: Եւ ալ այդ պատճառաւ կը տեսնուէի: Գումգաբուրի դէպքը պատահած միջոցին այդ Նազարէթն ալ մէջն է եղեր: Հարցաքննութեանց ատեն Նազարէթ իւր հօրեղբօրը՝ Սիքայէլին ըսեր է, հայրս իմանալով, Սիքայէլին ըսեր է, Սիքայէլ ալ հօրս աղաչեր է և ըսեր է թէ ինչ լուր որ առնէ իմաց տայ որպէս զի հօրը գրէ. հայրս ալ ինծի գրեց աղաչեց: Յետոյ լրագրոյն մէջ հրատարակեալ լուրը ղրկելու համար այս նամակը թէև գրեցի, սակայն կէսը չաւարտած ձգեցի, չվերջացուցի, սակայն պատուելն ալ միտքս չեկաւ:

Նախ.—Խօսէ տեսնենք, Յարութիւն:

Յարութիւն.—Հիւանդացայ և մէկ քանի օր անգործ մնացի: Լճի միջոցին օր մը սրճարանը նստած էի, ընկերս՝ սեբաստացի Լնդրանիկ, առաջարկեց Լջմիածին ղրկել Յովհաննէս անուն մարդ մը, զոր կը ճանչնայի ի Սամաթիա աշխատած ատենս: Յովհաննէս Լնդրանիկի հետ մէկ քանի անգամ սրճարանին մէջ տեսնուելէ յետոյ մէկ քանի հոգի գացեր են, տիարպէքիրցի Հայրապետի, Սանցի Սարգանի, Լնդրանիկի և Լեւտիսի անունները գրեցի և Լնդրանիկին տուի: Եթէ տարին մէկ անգամ Լջմիածնայ մէջ գումարուածներ կըլլան և արարողութիւնք կը կատարուին և ասոնք բարի գործ մ'ընելու համար ստակ տալով այդ մարդիկը կը ղրկէին: Ետեմէ զատ Լեւտիսի ընկերոջ ազնեցի Նիկողոսի համար խօսեր են Սարգանին և Նիկողոս ալ յանձն առեր է երթալ: Սէկ քանի օր յետոյ Լէնի Շամի գնացի, ուր ամեն ատեն կերթայի հայրենակիցս տեսնելու և նամակ առնելու համար: Սեր գրացին Յակոբ, որուն տունը ի Սամաթիա է, ինձ ըսաւ: «Սարգ կը ղրկեն եղեր, երեք մարդեր ալ իմ քովս կան»:

աղաչեցին որ իրենք ալ ղրկուին»։ Պատասխանեցի թէ պիտի ընդունին կամ ոչ, չեմ գիտեր, և այդ մարդոց անուանց ցանկն ուղեցի մէկ քանի մարդոց անունները գրեցին տուին։ Յետոյ սրճադոր՝ Արիստակէս այս գործը կատարեր է Արթին Տ'իհանկիրեանի հետ, որ Վուսթաբուրգի գէպքին մէջ գտնուած էր։ Օչիս ալ տարին ու «այս ալ պիտի երթայ» ըսին։ Այդ մարդոց մէկ մասն, որոյ մէջ կան նաև անոնց գրածները, Օմիւռնիա ղրկեր են։ Ասոնք գացինք և եկան։ Այն մարդերն, որոց անունները գրած էր, ինձ ըսին թէ ղիւրենք գրած ու ղրկած չէի։ Այս ալ պատասխանեցի թէ ղրկողները վաղը կամ միւս օրը կ'ըսեն և թէ կարծեմ ետ մնացողներու հետ պիտի ղրկեն։ Միւս կողմէ կը կարծէի թէ շոգենաւն ուխտաւորներով լեցուելու համար կսպասէին։ Յովհաննէսին գացի և տեղեկութիւն ուղեցի, պատասխանեց թէ երեքշաբթի օր պիտի երթան։ Ասոնք ալ գիտնալով որ պիտի երթան, գործերին ձգեր են։ Շաբաթ և մինչև իսկ երկուշաբթի գիշեր բան մը չկայ։ Յովհաննէսին հարցուցի թէ անցագիր հանել հարկ էր, մէկ օրուան մէջ ինչպէս կարելի էր այդ գործերը կատարել։ Յովհաննէս պատասխանեց թէ մարդ մ'ըսած էր իրեն և առաջարկեց այդ մարդն ինձ ցոյց տալ, որպէս զի ինչ որ պէտք է ընէ։ Այս միջոցին Արիստակէս եկաւ և ինձ ըսաւ. «այս մարդոց գործէն ըլլալուն պատճառ եղանք, եթէ չղրկես, զքեզ պիտի զարնեն»։ Այս ալ կէս գիշերուն Սամաթիա գնացի և Յովհաննէսը վնասը չգտայ։ Այս գործին մեծը Սամաթիոյ գինետան խոհարարն է։ Յովհաննէս ինձ նկատմամբ տեղեկութիւն տուած էր այդ մարդուն։ Խոհարարն երբ զիս տեսաւ, առաջարկեց որ ինչ որ պիտի ըսէի իրեն ըսեմ։ Այս ալ խնդիրն իրեն պատմեցի և ըսի թէ զիս պիտի զարնէին։ Խոհարարը պատասխանեց թէ Վուսթաբուրգի գէպքէն ի վեր կրօնականներն անգամ այդ կողմերը ղրկելը դժուարացած է, հետևաբար առաջարկեց որ հետևեալ օրը երթամ տեսնեմ։ Հետևեալ օրը գնացի։ Այդ խոհարարը՝ Ստեփան, զիս առաւ և շուկային մէջ Ստեփան աղայի խանութին առջևէն անցուց։ Պարտէզ ունեցող սրճարան մը տարաւ զիս և գնաց տեսնուել Ստեփան աղայի հետ, յետոյ վերադարձաւ ձեռքն ունենալով ջուրի խողովակի նման երեք խողովակներ։ «Երեցայ որ անկեղծութիւնը վերցաւ, մտածեցի թէ ինչ պիտի ըլլար, ըսի թէ այսչափ ատեն է կաշխատէի, Յովակիմ (հաւաքիչ) որ շաբաթն

երեք չորս անգամ կուգար, հիմա չգար, ի՞նչպէս պիտի ըլլայ: Պատասխանեցին ինձ ըսելով. «Ասոր գնա՛, կարելի է հօգնէս վաղը կուգայ քեզ տեսնել»: Հետեւեալ օրը Ստեփան աղայի 22 թիւ խանութը գացի և ըսի թէ «վերջապէս ի՞նչ պիտի ըլլամ, գլուխս փորձանքի հանդիպցուցիք, դուք հանգիստ էք, ես տասնհինգ օրէ ի վեր անօթի եմ»: Պատասխանեց թէ ուրիշ տեղ մը կար, հոն պիտի երթար, գնաց, վերադարձաւ ըսաւ թէ անոնց քով ստակ չկար: Ուրիշ տեղ մ'ալ գնաց, անկից ալ ետ դարձաւ: Ըսաւ թէ այժմ հարկերին ութսուն յոյս մը կար: Խնդրեցի որ ինչ որ պէտք էր ընէին, որովհետեւ կեանքս վտանգի մէջ էր: Ենկից յետոյ մէկ քանի անգամ անոր խանութը գնացի, սակայն չկրցայ տեսնել, այլ և այլ պատրուակաւ ժամանակ անցուց և ես ալ չկրցայ աղատիլ այն մարդոց ձեռքէն, որոց անունները գրած էի: Իմ խօսքերուս չհաւատացին և պահանջեցին ինձ հետ երթալ: Ես ալ զանոնք Ստեփան աղայի ցոյց տուած Վէրփիչ խանը տարի, ասոնք դրան առջև կեցան: Ստեփան աղա երբ դրան մօտենալով զանոնք տեսաւ, անմիջապէս փախաւ: Իրեն խանութը գացի և չգտայ, սակայն քիչ յետոյ կրցայ գտնել: Ստեփան աղա ըսաւ որ ես իմ այս ընթացքովս զինքը ձեռք ձգել պիտի տայի և ըսաւ ինձ խանութս երթալ, ուր կարճահասակ դեղին պեխերով Սաքսուտ անուն ժամագործ մը պիտի գար: Հետեւեալ օրը Ստեփան աղայի ըսած մարդն եկաւ և ըսաւ թէ ընկերութիւնն ստակ չունէր: Եսոր վրայ նորէն Ստեփան աղայի խանութը գնացի և ըսի թէ ա՛յս էր ըսելիքը: Ստեփան աղա պատասխանեց թէ իւր գերեզմանը բաց էր և թէ ամենքնիս ալ ձեռք պիտի տար: Ես երբ թուղթերն առնելու համար հօգնանէսը գտնելու գնացեր էի, մարդ մը իմ խանութս եկեր և զիս փնտռեր է: Փերեզակ Միհրանին քովը եղող Սարգիս անուն մարդ մը ճանչցեր է այդ մարդն և միասին զիս փնտռեր են, սակայն չկրնալով գտնել, զիս հարցնող մարդը ըսեր է թէ հետեւեալ օրը պիտի գայ և մեկներ է: Սարգիս ինձ իմաց տուաւ այդ մարդուն գալը և հետեւեալ օրը մէկտեղ Խաքէնտէր Պողաղի անուն տեղը խան մը գացինք: Սարգիս ինձ պատուիրեց հոն կենալ և ինք գնաց մարդ մը կանչելու, այդ մարդ եկաւ և ըսաւ թէ մարդեր կը ղրկենք եղեր, պատասխանեցի թէ զիս խաբած էին և թէ ես չէի ղրկողը: Եսոր վրայ այդ մարդուն հետ որոշեցինք կիրակի օրը գտնուել Լարըզաբուրի եկե-

ղեցւոյն մօտ գտնուած պարտէզ ունեցող սրճարանը և նոյն օրը հօն իրար գտանք: Այդ մարդն ինձ ըսաւ թէ Արթին Շիհան, կիրեան, որ ընկերութենէն էր, մեկնած ըլլալով անոր տեղ Վարդանը կարգուած էր:

Վարդան.— Հազար հատ Վանեցի Վարդան կայ:

Յարուծիւն.— Վարդանին հետ պիտի տեսնուէինք, Յովհաննէս եկաւ և ըսաւ որ իրեն նամակ եկած էր թէ ուրիշ տեղ մը պիտի զրկեն: Ասոր վրայ զիս առաւ և կառապան Ահարօնին մօտ տարաւ: Ահարօնի մարդն ըսաւ որ հետեւեալ օրը Սամաթիոյ եկեղեցին երթանք և ամենքնիս ալ հետեւեալ օրը Սամաթիա գնացինք: Իբի գափուլու սրճարանին մէջ Ահարօն մեզ կըսպասէ եղեր: Բսի թէ տակաւին այդ մարդը եկած չէ, ըսելիքդ ըսէ, այս մարդիկ կսպասեն: Ահարօն մեզի մէկ քանի գաւաթ խմցնելով ճամբու գրաւ: Հետեւեալ օրն ալ բան մը չեղաւ: ()ր մը Սեդրակ անուն մարդ մ'եկաւ Եթ Սէյտանին և ինձ ըսաւ, «Ընկերութիւնն ամիսէ մ'ի վեր քեզ կը փնտռէ, Յարուծիւնը դո՛ւ ես», «այո՛» պատասխանեցի: Սեդրակ ըսաւ թէ ես ալ իրենց ընկերութեան մէջ կը գտնուիմ: Այս ալ իրեն ըսի թէ թուղթերը չէի կրցած առնուլ, «Խմ մեծիս իմաց տամ» ըսելով մեկնեցաւ: Սեդրակ դարձեալ եկաւ և ըսաւ թէ խօսած էր մեծին հետ, որ պատասխանած էր թէ այդ մարդերը իւր տրամադրութեան ներքեւ պիտի առնու զիս ազատելու համար: Փերեգակ Փիլիպպոսին քով գացի և ըսաւ թէ ով որ մատնութիւն ընէ և ընկերութեան արգելք ըլլայ, պիտի սպաննուի: Այս ալ պատասխանեցի թէ երթամ իմ մարդոցս այս հրահանգն հաղորդեմ, տեսնեմ պիտի ընդունին թէ ոչ: Յակոբին, Պետրոսին և այլոց հարցուցի, Պետրոս «Չեմ ուզեր» ըսաւ, իսկ Յակոբ ըսաւ թէ զիրենք այսչափ խաբած էր և թէ մինչև որ ղեկավարով չզինուէր, չպիտի հաւատար: Յետոյ Փիլիպպոսի ազդարարութեամբ իմ տրամադրութեանս ներքեւ գտնուած երկու Յակոբներն առնելով, իրեն՝ Փիլիպպոսին տարի: Փիլիպպոս ըսաւ թէ իրեն մեծին ցոյց պիտի տար, թէ սոքա երդում պիտի ընէին և թէ իրենց ղէնք և օրական պիտի տրուէր: Այս ալ իրենց հաղորդեցի, ընդունեցին և գացին: Յետոյ Փիլիպպոսը տեսնելով հարցուցի թէ ի՞նչ եղած էր, պատասխանեց թէ Սուքիաս Երուսաղէմ փախած էր, թէ պիտի հասնային և եթէ հոս է՝ պէտք եղածը ի գործ պիտի դնէին: Յետոյ Փիլիպպոս ղեկավար ու փամփուլատ

տուներ է, քահանայն ցոյց տուեր և այլն ըրեր է, ասոնց վրայ տեղեկութիւն չունիմ: Փիլիպպոս յետոյ մարդ մ' Լս ուղեց, Լսեալիսը ցոյց տուի և պատուիրեցի իրեն Փիլիպպոսի խանութը երթալ հետը տեսնուելու համար: Վիշեր մը յետոյ Լսեգրանիկ, Փիլիպպոս ու ես Սէրճան գնացինք և հոն Պաղէէլի սրճարանին կից խանէ մը ներս մտանք: Վերի յարկը սենեակ մը մտանք, հոն կային Սեդրակ և ուրիշ մի քանի մարդեր, մէջտեղը խաղի թուղթեր կային, կաւիճով գետնին վրայ գիծ մը գծեցին: Փիլիպպոս իւր խօսքն հոն գտնուող Վրիգոր Էֆէնտիին ուղղելով ըսաւ. «Կարդը քուկդ է, խօսէ՛»): Վրիգոր Էֆէնտի, որ մեծերնին էր, սկսաւ քարոզ խօսիլ հետեւեալ կերպիւ.

«Ո՛վ որ մեր ընկերութեան դէմ կը դնէ, պիտի սպաննուի. Հայաստան տասնէհինգ օրէն պիտի ազատի, հարուստ ու աղքատ, ամեն ոք հաւասար պիտի ըլլայ, ամեն ոք պիտի օգտի ջուրէն, հողէն ու արեւէն, ի Լոնտոն և ի Ֆրանսա այսչափ մարդիկ անթութենէ կը մեռնին, Եւրոպայի մէջ ժողովոյ մահը մար ընտրուած նախագահն առնուազն հինգ տարի կը մնայ, այն նախագահն որ օրինաց դէմ կը շարժի, պէտք է վար առնուի: Ո՛վ որ ալ ըլլայ, այն որ աղքատը նեղելով հանգստութեանը կը նայի, պէտք է վար առնուի: Ֆրանսայի մէջ այսչափ զինուորներ և ծառքիոյ մէջ այսչափ պահականոցներ ու ոստիկաններ կան, անոնք ինչո՞ւ ըլլան, պահպանութեան համար մէկ պահականոցը բաւական է»:

Ես միջոցին դատաւորք պահ մը հանգստանալու համար սրահէն մեկնեցան և քառորդ մը յետոյ վերադառնալիս, դատավարութիւնը վերըսկսաւ:

Կախ.—Խօսէ՛, Լսեալիս:

Լսեալիս.—Փիլիպպոս ինձ ըսաւ որ Վումպաբու երթամ և հոն պտըտիմ Յակոբ անուն մարդու մը հետ, գացի Յակոբը գտայ և մինչև իրիկուն պտըտեցանք: Յակոբ նոյն օրն ինձ երեք քառորդ մէճիտ տուաւ և խանութս դարձայ: Հետեւեալ օրը Յակոբին միացայ և դանակ մը տուաւ ինձ, հարցուցի թէ ի՞նչ էր, պատասխանեց թէ քահանայն պիտի զարնէ և թէ այդ դանակն ալ պէտք էր իմ քովս մնար: «Կայինք ինչ պիտի ըլլաս» ըսելով ի Վումպաբու սրճարան մը գնացինք: Քահանայն նոյն միջոցին կանցնի եղեր, Յակոբ ըսաւ թէ այն քահանան է: Իրիկուան խանութ

եկայ, ընկուկէր մը բերին. հետեւեալ օր Յակոբ եկաւ և ստակ տուաւ, ուրբաթ օրը արշալոյսին ելայ. մարդ մ'եկաւ և քովս գտնուած դաշոյն ու ընկուկէր ուզեց, տուի և առաւ գնաց: Ուրիշ բանէ տեղեկութիւն չունիմ. այսչափը միայն գիտեմ:

Պետրոս. — Վէզիր խանի մէջ կաշխատիմ: ()ը մը թաւուդ բազար գացի և Մըրստակէս անուն մարդու մը հանդիպեցայ. հարցուց ինձ թէ հայ ես, հաստատական պատասխան տուի. ըսաւ թէ ինք մեծ մ'ունէր և զիս անոր պիտի ներկայացնէր, ի Նէնի Ղ'ամի սրճարան մը գացինք և իւր մեծն Մըրթին եկաւ: Ինձ ըսաւ թէ այս մարդը զիս զինուոր պիտի գրէ, ասոր վրայ արթինի հետ ճանբայ ելանք: Ղ'անբան Մըրթին մեզմէ բաժնուեց ըսելով որ իւր մեծէն ստակ պիտի առնուր անցագրերը պատրաստելու համար և միանգամայն յարեց որ կիրակի առաւօտ Վարլը գաբուի եկեղեցւոյն շրջակայքն երթանք ուր իւր մեծը մեր լուսանկարները պիտի հանէ և զմեզ պիտի արձանագրէ տուամարին մէջ:

Վոյն առաւօտուն երբ եկաւ զիս առաւ և կերթայինք, ճանբան ուրիշ մարդեր ևս երևան ելան. Վարլը գաբու գնացինք, Մըրթին տեղ մը գնաց ու վերագառնալով մէկ քանի մարդոց հետ տեսնուեցաւ. յետոյ մէկ քանի մարդոց հետ ի Սամաթիա գինեւ տուն մը գացինք. սակայն չեմ գիտեր թէ ինչէր. իրիկուն եղաւ և մեր տեղերը դարձանք. հետեւեալ օրն Մըրստակէս եկաւ և ըսաւ թէ դուրսը տղայ մը կար, զոր գտնելէ յետոյ մեր երկուքը պիտի շրջէին. մէկտեղ ի Վալաթիա Նէնի Տիւնեա գինետունը գնացինք, սպասեցինք և այդ տղան չեկաւ և երբ վերագառնալու վրայ էինք, այդ տղուն հանդիպեցանք. տղան ըսաւ թէ ինք չը պիտի երթար, որով ինձ ալ ըսին թէ իմ տեղս գառնամ: Երբ ես տեղս կերթայի, տղան ետեւէս եկաւ և զիս տարաւ Վալաթիոյ մաքսատան մօտ գինետուն մը: Զոն երբ կը տեսնուէինք, տղան ըսաւ թէ քուէն իրեն ինկած էր և թէ քահանան ինք պիտի սպանէր և առաջարկեց ինձ մէկտեղ երթալ. թէև ես չուզեցի երթալ, սակայն սպառնացաւ զիս սպանել եթէ զինքը ձերբակալել տամ. վախցայ. տղան բռնութեամբ վեց հարուածեան մը ինձ տուաւ և միասին Վուսթաբու գնացինք: Ղ'ամբան ես բացէն կերթայի, ֆնաս չգալու համար: Վուսթաբուէն վերագարձանք առանց բան մ'ընելու: Սէկ քանի օր յետոյ տղան տեսաւ և ինձ ըսաւ թէ ինք այդ գործէն ազատած էր և թէ քահ

հանան ուրիշի կողմէ պիտի սպանուէր, ասոր վրայ ես ալ իմ գործիս գացի:

Յարուծիւն. — Լւետիս ու Սարգիս մէկ տեղ եկան և Յակոբին սենեակը միասին գացինք: Լւրիստակէս հոն ինձ ըսաւ թէ ասոնք պէտք էր շրջել, որովհետեւ թէ՛ զինքն և թէ՛ զիս պիտի զարնէին: Ահգիր խան գացինք, հոն ըսի այդ մարդոց, որոց խօսք տրուած էր, թէ ես յանցանք մը չունէի, ինչ որ ինձ ըսած էին, ես զայն հաղորդած էի իրենց: Լենկից Ղալաթիոյ մաքսատան մօտ գտնուած գինետունը գնացինք: Հոն ասոնք ըսին որ եթէ իրենցմէ երաշխաւոր կուղէին, պատրաստ էին տալ, այսչափ սենեկապահներ կը ծանչնային և միանգամայն ըսին թէ նախապէս Ղիւհանկիրեանի մասնախումբին մէջ ևս գտնուած էին:

Լւետիս. — Չեմ ընդունիր:

Յարուծիւն. — Լւետիս ըսաւ թէ դանակն ոսկորին դպաւ և եթէ պիտի մեռնէին, օր առաջ մեռնելով աղատէին, ես պատասխանեցի թէ այդ տեսակ բան մը չըլլար, թէ իմ ձեռքս բան մը չկար և թէ եթէ ստակ ունենայի, հայրենիքս կերթայի:

Լւետիս. — Սրճարանէն գինետուն գացինք, ուրիշ մարդ չտեսայ, բանէ մը տեղեկութիւն չունիմ, միայն Լւրիստակէս զիս այս Լըթինին ցոյց տուաւ:

Յարուծիւն. — Եհնի Ղամիի մօտ ես ասոր հետ չտեսակցեցայ:

Փիլիպպոս. — Լւետիս Յակոբին հետ չէր, չեմ գիտեր թէ նախապէս ընկերութեան մէջն էր թէ ոչ:

Լւետիս. — (Հարցման մը պատասխանելով) չեմ գիտեր թէ ի՞նչու չէր յիշուի, մանաւանդ չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ տուին, ստակը Փիլիպպոս վճարեց:

Փիլիպպոս. — Ստակն ինչպէս որ առի այնպէս տուի:

Լւետիս. — Յակոբ երբ ինձ ստակ տուաւ չընդունեցայ, որովհետեւ այդ գործին փափաքող չէի:

Ասոր վրայ 16 թուղթերէ մին կարդալ տրուեցաւ ամբաստանեալներէ Սինասի և բառ առ բառ թարգմանել տրուեցաւ: Թուղթին վրայ իբրեւ որոշում գրուած էր. «Ըստ տրամադրութեան պատժական օրինաց, սուրբ գործին արգելք եղող լրտեսներու պատիժը մահ է»:

Սարգանի սենեակը գտնուած թուղթերը Սինասի ցոյց տրուելով, թէև ուրացաւ, սակայն՝ դատարանի քարտուղարը կարդալով

սորա ձերբակալման վերաբերեալ ոստիկանական օրագիրը, հաստատուեցաւ թէ Սինաս, ձերբակալուած պահուն, խանի նկուղին մէջ ծրար մը նետած էր և թէ այդ ծրար առնուելով տեսնուած էր թէ վերոգրեալ նամակներն ու լրագիրները կը պարունակէ: Եսոր վրայ Սարգան շարունակեց ուրանալ:

(Օրը տարածամած ըլլալով դատն ուրիշ օրուան յետաձգուեցաւ:

Ամբաստանեալներէ Յակոբի, Յարութիւնի և Աւետիսի փաստաբան Շէհրի էֆէնտի անձնական տկարութեան պատճառով հրաժարած ըլլալով, հարցուեցաւ ամբաստանելոց թէ իրենք մէկը ունին որ իրենց փոխանորդութիւնն ստանձնէ. մերժողական պատասխան տուին: Եսոր վրայ այդ ամբաստանելոց փոխանորդ կարգուեցան Հասան Իիզա, Սաիլաքի ու Ալիքսանեան Գէորգ էֆէնտիները:

1890 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 10|22 ԴՇ. ՆԻՍՏ Բ

Գատն սկսաւ ժամ 8¹/₂-ին: Գատարանը կը կազմէին նախագահ Սասըֆ էֆէնտի, անդամք Լճին պէյ, Սէհմէտ պէյ, Նիքօլաքի էֆէնտի և օգնական անդամ Սոստիչեան Յարութիւն էֆէնտի: Վարտուղարի պաշտօնը կը վարէր Աքմի պէյ և Սերաքնիչ ատենի ընդհ. դատախազին կողմէ ներկայ էր օգնական Սէմտուհ պէյ:

Ամբաստանեալք կը գտնուէին իրենց յատուկ տեղը: Բաց ի Շէհրի էֆէնտիէ որ հիւանդութեան պատճառաւ հրաժարած էր, ամբաստանելոց միւս փաստաբանք ներկայ էին: Ամբաստանեալներէն Յարութիւնի և Աւետիսի փոխանորդութիւնն ստանձնած էր Հասան Իիզա էֆէնտի, փոխանորդ պարտիզակցի Յակոբի:

Գատարանին ունկնդրաց յատուկ մասը լցուած էր ստուար բազմութեամբ:

Նախագահ Սասըֆ էֆէնտի իւր խօսքն ընդհ. դատախազի օգնական Սէմտուհ պէյի ուղղելով՝ ըսաւ.

— Ենցեալ օր նամակներ ու լրագրեր կային. որոշուեցաւ թարգմանել զայնս և միանգամայն Սարգանի կողմէ սանդուխէն վար նետուած թուղթերու խնդրոյն առթիւ վկայներ կոչել: Այդ գրութեանց թարգմանութիւնք բերուած են: (Խօսքը քարտուղարին ուղղելով) կարգացէք:

Եսոր վրայ քարտուղարը կարգաց **Հնալ** լրագրոյ և կարմիր թուղթին վրայ գրուածին թարգմանութիւնը:

Նախ. — (1000քը Ս'էմտուհ պէյի ուղղելով), միւս նամակը անձնական գործերու կը վերաբերի եղեր: (Եւ Վարդան): Եւս թուղթերը **ճուրկից** գտնուեցան:

Վարդան. — Կառավարութեան պաշտօնեայք եկան և ճերմակեղինաց ծրարին մէջէն երկու թուղթեր գտան:

Նախ. — Երբ զձեզ ձերբակալեր են, դու այդ թուղթերը սանդուխին տակը նետեր ես:

Վարդան. — Ո՛չ:

Նախ. — (1000քը ոստիկան զինուորաց ուղղելով). Ոստիկան Շապան էֆէնտին չէ՞ եկած:

Ոստիկան զինուորք. — Եկած է:

Շապան էֆէնտի դատարան բերուեցաւ, ուր օրինական հարցումներն եղան իրեն և հարկ եղած երգումը կատարելէ յետոյ տեղեկութիւն ուղղուեցաւ իրմէ ամբաստանեալներէ Վարդանի ձերբակալման վրայ:

Շապան էֆէնտի. — Ի՛նչեր մը ժամ $1\frac{1}{2}$ -ին ատենները ոստիկանաց ժողովոյ նախագահ **Հիւանի** էֆէնտի զիս կանչեց և պատուիրեց որ Եէնի Ղ'ամիի շրջակայքը գտնուած խան մը, որուն անունը չէր գիտեր, երթամ և հոն խահուէճի Յարութիւնի եղբոր Վարդանի սենեակը խուզարկեմ: Ենմիջապէս գացի և ստուգելով որ խահուէճի Յարութիւնի եղբայրը Վարդան այս խանին մէջ կը գտնուի, խանին դուռը բանալ տալով ներս մտայ: Խանին սենեկապահը փնտռեցի, սակայն ըսին թէ հոն չէր: Մէկ քանի մարդեր ոտքի վրայ կը գտնուէին, այս միջոցին ասոնցմէ մին, չեմ գիտեր թէ ո՛րը, դէպի խանին աջ կողմը գնաց, ուր դուռի պէս բան մը կար. գործը կարեոր ըլլալով իրեն հետեւեցայ, այդ դուռ սրճարանի մը մուտքն է. երբ հոն մտաւ, ես ալ իրեն հետեւեցայ: Սրճարանին մէջ գտնուողները դուռը ելան իբրև թէ զիս պատուելու նպատակաւ բարեկի կենալու համար. Վարդան անուն մարդը նոյն միջոցին սրճարանին քովէն դէպի վար գնացող սանդուխի նման տեղէ մը սպիտակ բան մը վար ներեց, ընկերս՝ Սալիհ էֆէնտի անմիջապէս վար իջնելով այդ նետուած իրն առաւ, կարմիր և սպիտակ գոյնով թուղթեր էին, որոց վրայ գիրեր կը գրու-

նուէին: Ինկերս այդ թուղթերն ինձ յանձնելէ յետոյ սենեակ-
ները խուզարկեցինք:

Նախ.—(Վարդանը ցոյց տալով). Եւր Վարդանը եթէ տես-
նէք կը ճանչնա՞ք:

Շապան էֆ.—(Վարդանը ցոյց տալով). Եւասիկ, այս մարդն է:

Վարդան.—(Ձեռքովը սրճարանին տեղը բացատրելով). Սր-
ճարանն այս կողմն է և սանդուխն այս կողմը, գացած ատենս թեւ
բռնեց և անուսն հարցուց, վրաս խուզարկեց, մէկ քանի թուղ-
թեր գտաւ և առաւ: Ետոյ սենեակն ելաւ, ճերմակեղէնի փոքր
ծրար մը կար. խուզարկեց և մէջէն գտնուած թուղթն առաւ:

Շապան էֆ.—(Թուղթերն իրեն ցոյց տրուած պահուն),
Սանդուխէն վար նետուած թուղթերն ասոնք են. լրագրի նման
բան մը ևս կար:

Նախ.—Օրարէն առնուածը ո՞րն է.

Շապան էֆ.—Եւր թուղթերը գտանք իր վրայէն, ծրարին
մէջէն և գետնէն, չեմ կրնար որոշել թէ ո՞րն է, ասոնցմէ մէկն էր:

Վասիլաքի էֆ.—Ներեցէք որ ըսեմ: Իրենց վկայութեանց
մէջ կըսեն թէ Վարդան թուղթերը սանդուխէն վար նետեց:
Խաներու մէջ այդ տեսակ սանդուխներ փոշիէ ու տիղմէ զերծ
չեն: Եթէ հոն նետուած է, պէտք է որ այդ թուղթերու վրայ
փոշի և այլն գտնուի: Կա՞յ այդ տեսակ բան մը:

Նախ.—Եւր միջոցին անձրեւ չէր գար, մանաւանդ խանին
մէջ կը գտնուի:

Շապան էֆ.—Եւր թուղթերուն վրայ պարզ թուղթ մը
փաթթուած էր:

Եսոր վրայ միւս վկայն լսուեցաւ, որ է Թահթա գալէի պա-
հականոցին մէջ ծառայող երրորդ կարգի ոստիկան Տաղիստանցի
Սալիհ էֆէնտի, քառասուն տարեկան: Սալիհ էֆէնտի ըսաւ թէ
ինք ի Սուլթան Զամամ նստած պահուն Շապան էֆէնտին ե-
կեր և այդ կողմերը գտնուած Եւրարի մը խանին անունը հար-
ցուցեր է: Սալիհ էֆէնտի պատասխաններ է թէ այդ խանին անունն
է Եպուտ էֆէնտի խան: Շապան էֆէնտի ըսելէ յետոյ թէ Տա-
րուլիւնի եղբոր Վարդանի սենեակը պիտի խուզարկեն, երկուքն
ի միասին այդ խանը գնացեր և դուռը բանալ տալով, դուռը
բացող Կեօքճիին հարցուցեր են թէ սենեկապահն ո՞ւր է. պատաս-
խան ընդուններ են թէ հոն չէ: Սալիհ էֆէնտի յետոյ կրկնեց ինչ

որ յայտարարած էր Շապան էֆէնտին, յարելով որ այս վերջնոյն հրամանաւ գետնէն առած էր Սարգանի կողմէ նետուած կարմիր թուղթեր պարունակող ծրարը:

Եւրթ թուղթեր Սալիհ էֆէնտիի ցոյց տրուելով, ըսաւ.

— Ծրարը չբացի, սակայն դուրսէն յայտնի էր թէ այդ թուղթերու վրայ գրեր կը գտնուէին: (Շարքման մը պատասխանելով) Սենեակը խուզարկեցինք և խել մը թուղթեր ու պատկերներ գտանք: Նաև խուզարկեցինք ճերմակեղինաց ծրարն ինչպէս նաև ուրիշ կասկածելի տեղեր:

Նախ. — (Խօսքը Սարգանին ուղղելով) Ի՞նչ պիտի ըսես: Եւստիկ նետեր ես

Սարգան կրկնեց իւր նախապէս ըրած յայտարարութիւնը:

Սասիլաքի էֆ. — Սալիհ էֆէնտի կարմիր թուղթ մը կըսէ. միւսը կըսէ թէ լրագիր մըն էր կամ ուրիշ բան մըն էր: Ենգամ մը հարցուցի, Սալիհ էֆէնտի միանգամայն ըսաւ թէ թուղթերը փաթթուած չէին:

Սալիհ էֆ. — (Շարքման մը պատասխանելով) Ճմրթկուած և բոլորուած թուղթեր էին, փաթթուած չէին: Եռանց բանալու Շապան էֆէնտիին յանձնեցի:

Նախ. — Շապան էֆէնտի, բոլորուած Ճմրթկած էին:

Շապան էֆ. — Սարը մութ էր. Սալիհ էֆէնտին առաւ բերաւ. այդ թուղթեր փաթթուածի պէս էին: Կապոյտ պահարան մ'ալ կար, որուն մէջ դրի այդ թուղթերը: Սրճարանին մէջ լոյսին առջև ստուգեցինք թէ նետուածները խել մը թուղթեր էին: Գրպանը գտնուած թուղթերուն ծայրերը գրպանէն կերևէին:

Սասիլաքի էֆ. — Սալիհ էֆէնտի լրագրին համար բան մը չըսաւ:

Սալիհ էֆ. — Զբացի:

Սէմտուհ պէյ. — Ինչո՞ւ չէ բացեր:

Սալիհ էֆ. — Բոլորուած էին. առի և Շապան էֆէնտիի յանձնեցի.

Սէմտուհ պէյ. — Սրայէ վրայ բոլորուած են եղեր:

Սալիհ էֆ. — Թուղթերու իւրաքանչիւրը բարակ ծալուած և ամենքն ի միասին ձեռքով Ճմրթկուած ու բոլորուած էին:

Նախ. — (Խօսքը Սասիլաքի էֆ-ի ուղղելով) Եթէ փաթթուած չըլլար ձեռքին մէջ կը բացուէր:

Վասիլաքի էֆ. — Եթէ ճմլուած ըլլար, կարմիր թուղթը բարակ ըլլալուն պատճառաւ կոտրուած պիտի ըլլար: Վկային այս յայտարարութեան մէջ հակասութիւն մը կայ: Այդ կէտը լուծելու համար կըսեմ:

Նախ. — (Առ Սալիհ էֆ.) Ըսիր թէ Շապան էֆէնտիին ետին կայնած էիր: Վարդանի կողմէ այդ տեսակ բան մը նետուած ըլլալը տեսա՞ր:

Սալիհ էֆ. — Թան երերցնելը տեսայ, սակայն նետելը չտեսայ: Շապան էֆէնտիին իմաց տուաւ:

Համտի էֆ. — (Ոտքի վրայ ելնելով) դատի հիմը կազմող լրագրոյն անունն չե՞լի է, ի՞նչ նշանակութիւն ունի:

Նախ. — Հայերէն գանգակ (չընդրտաք) ըսել է եղեր:

Վասիլաքի էֆ. — Արփէնալ մըն ալ կայ, այն ի՞նչ ըսել է:

Նախ. — Ինչ կուզէ նէ ըլլայ. հոգ ընելու բան չէ. (Խօսքն ամբաստանելոց ուղղելով) Արփէնալ ի՞նչ ըսել է:

Ամբաստանելներէ մին. — Անուն է.

Նախ. — (Առ Սեմտուհ պէյ) Վննութիւնք այսչափ են: Ի՞նչ պիտի ըսէք:

Սեմտուհ պէյ, — (Ոտքի ելնելով) Կը խնդրեմ որ ամբաստանելոց ոճրագործ ըլլալն որուչուի, որովհետեւ իրենց գէմ եղած ամբաստանութիւնք թէ իրենք անգամներն են այն խռովարարաց խումբին, որ հայկական կառավարութիւն մը կազմելու ցնորական գաղափարն ի գլուխ հանելու համար հայ հասարակութեան մտքերը գրգռած են և թէ հանրային անդորրութիւնը խանգարելու բնութիւն ունեցող խռովայոյզ ընթացից մէջ գտնուած են զինուոր գրելու ելնելով և մարդեր սպաննելով, տպացուցուած են, ինչպէս նախորդ դատավարութեան մէջ բացատրեցի, ամբաստանելոց կրկնակի յայտարարութեամբ, Վարդանի վրայէն ու Յովակիմի խանութէն գտնուած փնասակար թուղթերով, Վարդանի վրայ եղած թուղթերու գտնուելուն վերաբերեալ անցեալ նստին մէջ կարդացուած տեղեկագրով և այժմ ոստիկանաց այս առթիւ տուած տեղեկութիւններով:

Ասկից վերջը կարգը եկաւ ամբաստանելոց փաստաբաններուն: Հասան Ռիզա էֆէնտի, փաստաբան Պարտիզակցի Յակոբի, խոհարար Յարութիւնի և դարբին Աւետիսի, ոտք ելաւ և դատա-

կան ձեռնհասութեան վրայ յառաջաբանութիւն մ' ընելէ յետոյ, ըսաւ.

Ամբաստանեալներէ Յակոբի ընթացքն երկու մասի կը բաժնուի, մին կամովին և միւսն ճնշման ներքեւ: Յակոբի կամովին ընթացքն է զինուոր գրուիլ, խռովարարաց խումբին մասնակցիլ և Տ. Սուքիաս Աւագ քահանայն*) սպաննելու համար գործի ձեռնարկելէ յետոյ իւր այդ չար գիտաւորութեան ծանր հետեանքն զգալով, իւր ընկերաց ըսելն. Խսկ Յակոբի անկից ետքը սունեցած ընթացքն, որ քահանային վրայ հրադէն պարպելով վերջացած է, ճնշման ներքեւ եղած է, այսինքն իւր տիմարութեամբ խռովարարական գրգռմանց խաբուած և միւս կողմէ իւր կենաց դէմ եղած սպառնալեաց վրայ ստիպուած է այդ ոճիրը գործել: Յակոբի ընթացից առաջին մասը կը բաղկանայ կարգ մը կամովին խօսքերէ ու գործերէ և պէտք չէ որ դատապարտելի ըլլայ, որովհետեւ նիւթական ազդեցութիւն մը չէ ունեցած: Այլ իր երկրորդ ընթացքին համար ալ դատապարտելի ըլլալը հարկ դատուի, դարձեալ զինք պատժէ զերծ կը կացուցանէ, որովհետեւ Յակոբ թէեւ խոստովանած է քահանային վրայ հրադէն պարպելը, սակայն բուն իսկ ոճրագործն անոնք են որ զինքն ստիպած են: Յարուսթիւնի և Պետրոսի համար միեւնոյնը կըսեմ ինչ որ ըսի Յակոբի համար. Վալով Աւետիսի զինուոր գրուիլն ու քահանայն սպաննելու համար Յակոբին ընկերանալը, մերժման և ընդունելութեան մէջ եղած պարագայ մըն է, հետեւեալ որ ոճրի ձեռնարկութիւն չհամարուիր: Ուստի կը պահանջեմ որ փոխանորդեալներս ազատ արձակուին:

Ալեքսանեան Վէորգ էֆ.—(փաստաբան փերեզակ Փիլիպպոսի) Տէր Վախագահ, ինչպէս յայտնի է ձեզ, այս խնդրոյ մէկ մասը կը պատկանի հանրային փնասուց վերաբերեալ ոճիրներու, իսկ միւս մասը Տ. Սուքիաս աւագ քահանայի դէմ եղած յարձակման: Փոխանորդեալս Փիլիպպոս, որ ամբաստանելոց մէջ կը գտնուի, հանրային փնասուց պատկանող ոճրի դատակարգէն է, իսկ խռովարարաց հետ մասնակցութիւն ունենալը, զոր խոստովանած է, և ընկրկելը ու ստակ տալը, երկրորդ մասին կը պատկանի: Փոխանորդեալս ընկրկելը մը և մաս մը դրամ տուած է Յակոբին, սակայն ինչ կերպով տուեր է:

Վախ.—Բիւջ մը բարձր խօսեցէ՛ք:

*) Վերջերս փախճանեցաւ: Խմբ:
«Արաբս».

և պարկեշտ մարդ մը երբ յանկարծ աւազակաց խումբի մը հանդիպի, կամ անոնց պիտի ընկերանայ և կամ կեանքէն պիտի հրաժարի: Փոխարորդեալս ալ միենոյն դիրքին մէջն է: Ինչպէս որ մարդ մը պատասխանատու չէ այն վտանգին համար որ առաջ կուգայ իւր կամքէն անկախ պատճառներու համար: Փոխանորդեալս Լէնեցի ուղղամիտ և պատուաւոր մարդ մըն է և իբրեւ այն ծանօթ իւր քաղաքի իսլամ և ոչ-իսլամ ընակչաց:

Արջագունելով խօսքս յանուն արդարութեան կը խնդրեմ անպարտ արձակել փոխանորդեալս:

Մէմտուհ պէյ.— Փաստաբան էֆէնտիին ըսածներէն կը հասկցուի թէ սպառնալիք մը կայ: Եւրդ, քանի որ այդ տեսակ սպառնալիք մ'եղած է, պէտք էր ուղղակի խնդիրն իմաց տալ կայսերական կառավարութեան:

Վէորդ էֆ.— Կայսերական կառավարութեան չդիմելէն ալ կը հասկցուի թէ իրեն յանձնուած ըէվոլլէրն ու դրամն իբրեւ աւանդ մը տրուած էին:

Իլդէթ էֆ.— Տէ՛ր նախագահ, յայտնի է թէ ո՛րչափ փափուկ և կարեոր է այս դատն, որ այս դատարանիս առջև կը տեսնուի: Չեմ ուզեր մանրամասնութեանց մտնել ու բացատրել այս դատին տեղի տուող պարագաներն ու պատճառներն, որովհետեւ անհաճ բան մըն է: Միայն կը խնդրեմ որ յետ քննութեան արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնն երեւան հանուին և այս առթիւ մեծ վստահութիւն ունինք դատարանիդ վրայ: Լմբաստանեալներէ թեփափաճաւ Մինաս ինձ դիմելով խնդրեց որ ստանձնեմ իւր փոխանորդութիւնը: Լռաջին անգամ մտաբերելով այդ դատին տեղի տուող պարագաներու ու պատճառներու տգեղութիւնը, պահ մը վարանեցայ ընդունիլ այդ դատին պատճառաւ ամբաստանեալ մարդու մը փոխանորդութիւնը, սակայն նկատելով որ քանի որ այդ դատը վարչական շրջանակին մէջ տեսնել բաւական չը համարուելով, դատական իշխանութեան յանձնուած և մինչև դատարանիդ եկած է, նկատելով որ ըստ տրամադրութեան օրինաց ամբաստանեալք պէտք է պաշտպան փաստաբաններ ունենան, նկատելով որ կարելի է թէ իբրեւ ամբաստանեալ դատարանի առջև բերուողներուն մէջ կը գտնուի այնպիսի մէկն որուն անմեղ ըլլալը հաստատուի և ատոր իրաւունքը պաշտպանել հարկ ըլլայ և նկատելով որ ճշմարտութիւնն ամեն բանէ բարձր է և անկարելի է

զայն ոտնակոխ ընել, նոյն իսկ եթէ ամբողջ մարդկային ընկերութիւնը միանայ, ընդունեցի Սինասի փոխանորդութիւնը: Այս տեսութեամբ վստահ եմ թէ հանրային խիղճը ղիս չպիտի դատապարտէ: Վալով խնդրոյն հիմնական կէտին, կատարուած հարցաքննութիւններէ, ամբաստանիչ ատենին ամբաստանագրէն, դատարանիդ առջև կատարուած քննութիւններէ և ընդհանուր դատախազին դատագրէն կերևի թէ փոխանորդեալս Սինաս իւր սենեկին մէջ ընդունած և պահած է Տ. Սուքիաս աւագ քահանայի վրայ հրազէն պարպող Յակոբը: Փոխանորդելոյս ամբաստնութեւն լուծն պատճառ եղած է իւր այն յայտարարութիւնը թէ ամբաստանեալներէ Փիլիպպոսի և Վարդանի հետ մինչև ի Երա լծագոսիմ տարուելով, հոն Վարդանի յանձներ է: Սակայն Սինասի այս յայտարարութիւնը չկրնար պատճառ մը համարուիլ իրեն իբր ամբաստանեալ և իբրև ոճրագործ նկատուելուն: Փոխանորդեալս հազիւ 15-16 տակերան երիտասարդ մըն է: Այս երիտասարդ եթէ յայտնի գործ մը և ընթացք մը ունի, այն ալ Յակոբն իւր սենեակին մէջ ընդունելն է, պարագայ մը որ օրինաց առջև ոճիր մը չէ: Յակոբ՝ Փիլիպպոսի միջոցաւ բերուած է փոխանորդելոյս խանութը ըսուելով թէ Յակոբ հայրենիքէն նոր եկած է և թէ ստակ չունենալով վճարել փախած է: Փիլիպպոս խնդրած է Սինասէն որ ժամանակի մը համար այդ Յակոբն իւր խանութին մէջ ընդունի ու պահէ և Սինաս ալ ընդունած է: Փոխանորդեալս ասկից զատ ուրիշ բան մը ըրած չէ և միանգամայն չգիտեր թէ Յակոբ խռովարարաց խումբի մը կը պատկանի և այս վերջոյն կողմէ դրդուելով քահանային վրայ հրազէն պարպած է և թէ Յակոբ իւր այս ոճրին ծանր հետեանքէն վախնալով եկած է իւր խանութին կամ սենեակին մէջ պահուելու: Ուէն ապացոյց ալ չկայ թէ փոխանորդեալս այս պարագայներէն տեղեկութիւն ունենայ: Ետեալբար փոխանորդեալս Սինաս, այդ ոճրէն զերծ ըլլալով, յանուն արդարութեան կը խնդրեմ որ անպարտ արձակուի:

Սեմտուհ պէյ.— Փիլիպպոս, Յարութիւն ու Սինաս՝ Նշանի քով գնացեր են միասին: Այս մասին բան մը չըսուեցաւ: Նշգամ մը Փիլիպպոսին հարցուի:

Իզզէթ պէյ.— Փիլիպպոս արդէն ամբաստանեալ է, անոր յայտարարութիւնն ի՞նչպէս ընդունելի կըլլայ:

Յակոբ, Փիլիպպոս եթէ Նշանը չճանչնար, զիս ի՞նչպէս կը տանէր:

Իզդէթ պէյ.—Տակոբին խօսքերը Փիլիպպոսին համար են:

Լսյս միջոցին դատարանին առաջին քարտուղարը Վսեմ, նախագահին բերաւ պաշտօնագիր մը: Վսեմը էֆէնտի այդ գիրը քարտուղարին յանձնեց կարգալու համար: Լսյ գիր եկած էր ոստիկանութեան նախարարութենէն, որով կը զրկէր հացագործ Նշանի եղբօնական ընթացից նկատմամբ առնուած տեղեկութիւններն և անոր յայտարարութիւնները: Տայտարարութեան գիրը կարգացուելով հասկցուեցաւ թէ Սերովբէ Տակոբեան՝ իւր ընկերը, բանտարկեալ խահուէճի Նազարէթ Նիկողոսեանը, զինուոր գրելու պատրուակաւ Նշանի քովը տարած էր և այս վերջինը պատասխանած էր թէ զինուոր պիտի գրէր, թէ վախնալու բան չկար և թէ իրենց ընկողովէր պիտի տար Սելքոն էֆէնտին զարնելու համար: Նազարէթ վախնալով ետ դարձած էր: Սերովբէ ևս յայտարարած էր թէ երկու ամիս առաջ Նշան, զոր չէր ճանչնար, զինքն ու Նազարէթը գտնելով գործի մը համար ի Բերա իւր խանութը կանչած էր, թէ երբ հոն գնացեր են, Նշան առաջարկեր է իրենց որ իրեն տալիք ընկողովէրով Սելքոն էֆէնտին սպաննեն և թէ ասոնք չեն ընդուներ: Սերովբէ իւր մէկ յայտարարութեան մէջ ըսաւ է թէ Նշան զինքը կանչած չէր, այլ սրճարանին մէջ զիրար տեսած էին:

Նախ.—(Խօսքը Նշանին ուղղելով) Լսոնց համար ի՞նչ պիտի ըսես:

Նշան.—Լսոնց և ոչ մի կը ճանչնամ:

Վսեմի քէ.—Փոխանորդելոյս Վարդանին վերագրեալ ժիրն երկու մասի կը բաժնուի, առաջինը խռովարարաց խումբին մասնակցելն և երկրորդ Վնասակար գրութեանց ներածումը: ()-րինական տեսակէտով ապացոյց մը չկայ թէ Վարդան մասնակցութիւն մը ունենայ խռովարարաց խումբին: Փիլիպպոս փոխանորդեալէս կը խնդրէ պարապ սենեակ մը վարձել իրեն: Վարդան, որ զՓիլիպպոսն իբրեւ փերեզակ և պատուաւոր մարդ մը կը ճանչնար, առանց գիտնալու թէ խռովարարաց խումբի մը կը պատկանի, կըսէ թէ իրենց խանին մէջ պարապ սենեակ չկայ: Սէկքանի օր յետոյ Փիլիպպոս, ինչպէս որ Սինասը խաբելով այն մարդը իւր սենեակին մէջ պառկեցնել տուած էր, փոխանորդեալ կը գտնէ և կառաջարկէ անոր Բերա երթալ: Վարդան ևս առանց կասկածելու կերթայ, հոն Փիլիպպոս իւր քովը գտնուած մարդը

ուրիշ տեղ մը տանելով պահել կուտայ: Փոխանորդեալս բնաւ տեղեկութիւն չունի և ապացոյց մը ալ չկայ թէ տեղեկութիւն ունեցած ըլլայ: Վալով ֆնասակար գրութեանց խնդրոյն, Սարգան, ինչպէս վըայէն կերեայ, կարողութիւն չունի կարգալու և հասկընալու այդ լրագիրը: Տգէտ մարդ մըն է: Ստիկանք կըսեն թէ այդ թուղթեր սանդուղի նման տեղ մը նետուեցան, խաներու սանդուղները փոշոտ են, և թէ ամառ է, և տղմոտ՝ և թէ ձմեռ է: Լսոր ի պատասխանի Շապան էֆ, ըսաւ թէ ուրիշ թուղթի մը մէջ փաթթուած էին: Սիւս վկայն՝ Սալիհ էֆ, ըսաւ որ կոտորած կարմիր թուղթ մըն էր: Լսս պարագայն դատարանիդ ուշադրութիւնը հրաւիրեց և երբ հարցուեցաւ՝ Սալիհ էֆէնտի պատասխանեց թէ նետելը չէր տեսած: Զոն՝ խանի մը մէկ անկիւնն է և հաւանական է որ ուրիշի մը կողմէ նետուած ըլլայ: Զեմ կրնար ըսել թէ ոստիկանք կը զրպարտեն, միայն կըսեմ թէ խանին մէջ շատ մարդ կը մտնէ կելէ: Սարգանի պէս մարդ մը կարողութիւն չունի Սարսիլիայէն լրագիր բերել տալու, ըսել է որ լրագրոյն հոն գտնուիլն ապացոյց մըն է թէ հոն կարողութեան տէր մարդ մը կայ: Վըսեն թէ միւս նամակներն իւր անձին կը վերաբերին և թէ միւսներն ալ ծրարին մէջէն գտնուած են: Խիղճն ապահովցունելու համար որեւէ նշան և տեղեկութիւն չկայ: Ստիկանաց յայտարարութիւններուն մէջ մեծ հակասութիւն կայ, հետեւաբար թէ՛ ասոր և թէ՛ Պետրոսի այս գործին մասնակցութեանը համար որեւէ ապացոյց չըլլալով, կը խնդրեմ որ այդ երկուքն, Սարգան ու Պետրոս, անպարտ արձակուին:

Համտի էֆ.—(Փաստաբան Նշանի, Համբարձումի և Յովակիմի). Նշանին համար կըսուի թէ Յակոբը Տիգրանին տունը ղրկելու համար միջնորդած է: Բնդհ, դատախազը միայն այս կը յայտարարէ, յանուն հանրային իրաւանց: Ինքը դատաւարութեան միջոցին գործը սա կերպիւ պատմած է թէ Փիլիպպոս գալով իրեն ըսեր է, «Յակոբին ձեռքէն վտանգ մ'եղաւ, ատրճանակը պայթեցաւ և գնտակը վրիպեցաւ: Լսն մարդը որուն վըայ հրաղէնը պարպուած էր, դատ կը բանայ, հոս թո՛ղ մնայ»:

Լաւաիկ այս է փոխանորդելոյս ըրածը: Նախ և առաջ Յակոբին խուժարար մը ըլլալը գիտնալ հարկ է, որպէս ղեկասկած ըլլայ թէ անոր ընկերն է: Լսս բանս մինակ տեղեկութիւն ունենալը կապացուցանէ: Լպացոյց չկայ: Սինակ, ձեռքէն վտանգ

մը ելաւ ըսուած և նա ալ հաւատացեր է և վտանգ մըն է ըսելով օգներ է: Այս ալ բաւական չէ դատապարտել իբրեւ տէր այն ոճրին որ յառաջ կը բերուի:

Եթէ նախապէս գիտնար թէ եկեղեցի գնացեր և քահանային վրայ հրադէն պարպեր է և զայս գիտնալով հանդերձ պահէր, մինչև մէկ աստիճան յանցանք մը կրնար համարուիլ, ասոր հետ մէկտեղ դարձեալ չէր կրնար պատշաճուիլ յառաջ բերուած օրինաց յօդուածին, Ապատակն իրենց համար ծանօթ չէ:

Երկրորդ փոխանորդեալս է Համբարձում: Այս ալ կամբաստանուի թէ Յակոբը Տիգրանին տունը ղրկուած պահուն Աշանի հետ մասնակցած է, պարագայ մը զոր Յակոբ իմաց կուտայ: Համբարձում կըսէ թէ 'Աշան' Յակոբն իրեն յանձնած էր Տիգրանին տունը տանելու համար, թէ ինքն սխալ տուն մը գնացած էր և թէ վերադառնալուն Տիգրանի եղբոր հանդիպելով անոր յանձնած էր: Իւր այս յայտարարութիւնք բաւական չեն վճռելու թէ մասնակցութիւն մը ունեցած ըլլայ, որովհետև նախ տեղեկութիւն ունենալ հարկ է: Եթէ Համբարձում տեղեկութիւն ունեցած ըլլար, հարկ էր որ գիտնար այդ Տիգրանին տունը, սակայն իւր ըսածներէն կերևի թէ տեղեկութիւն չունի: Հետեւեալը այդ կարգի պարագայներ բաւական չեն զայն իբրեւ ոճրագործ ճանչնալու:

Վալով Յովակիմի, ասոր համար ալ կըսուի թէ քովէն ստորագրութիւնն անծանօթ նամակ մը գտնուած է, որ բաժանորդ գրուելու համար լրագրոյն խմբագրին ուղղուած էր: Յովակիմ կըսէ թէ այդ նամակը իրը չէ այլ իւր ընկերոջն է, որ հայրենիք գնացած է: Ապացոյց մը չկայ չկայ թէ այս նամակ իրեն եղած ըլլայ: Ո՛չ իրեն գիր գրել տրուած, ո՛չ գիրն հասկցուած և ո՛չ ստորագրութեան որո՞ւն ըլլալն հաստատուած է: Այնթաղելով որ նամակն իրեն եղած ըլլայ, տեղը ղրկուած չըլլալով, պարզ ձեռնարկ մըն է և ոչ գործ մը: Սնաց որ այս տեսակ մարդ մը խմբագրի մը հետ թղթակցելու աստիճանին մէջ չկրնար գտնուիլ:

Վաղարէթի ընթացքին նկատմամբ թղթակցութիւն մը պարունակող նամակի մը սեւագրութիւնը գտնուեր է: Ասոր համար ալ կըսէ թէ 'Վաղարէթին հօրեղբոր աղաչանաց և իրեն հօրը յանձնարարութեանը վրայ գրեր է լրագիրներու մէջ հրատարակեալ լուրերը, սակայն չէ ղրկած: Ապացոյց մը չկայ որ այս այս յայտարարութեան հակառակը հաստատէ: Սիւնայն այս վիճակին

մէջ մնալն ալ խղճով վճռելու բաւական չէ թէ խռովարարներէ մին եղած ըլլայ:

Վշանի մասին եկած հիմակուան քննութիւնք կարգացուեցան: Եյս տեսակ քննութիւնք դատաւարութեան պահուն միայն կը կատարուին և այն ալ օրինաց շրջանակին մէջ: Սակայն այս դատաւարութեան պահուն, պաշտպանութենէն աւաջ ներկայացուած չըլլալով...

Վախ.—(Խօսքն ընդմիջելով) դատը տակաւին չաւարտեցաւ:

Սէմտուհ պէյ.—Թող շարունակէ:

Համտի էֆ.—Ինչպէս ըսի դատարանի առջև իբրև վկայութիւն չը համարուիր: Եթէ ըլլայ իսկ, փոխանորդեալս կուրանայ Վազարէթի յայտարարութիւնները: Եյս պարագային մէջ քննութեանց այդ տեղեկագիրն, որ լոկ նախնական քննութիւն մըն է, ոճրագործութիւնը վճռելու օրինաւոր պատճառ մը չէ: Հետեւեալ կը խնդրեմ որ փոխանորդեալներս անպարտ արձակուին:

Սէմտուհ պէյ.—Վարծեմ թէ ասոնց յայտարարութիւնք ամբաստանեալ վիճակի մէջ արձանագրուած են:

Վարտուղարը.—Խացատրուած չէ: Սիայն օրինակները հաներ ու զրկեր են:

Ետը վրայ նախագահը պատուիրեց ոստիկան Շապան էֆէնտին, որ դատարանին մէջ ներկայ էր, անմիջապէս բերել Վազարէթն ու Սերովբէն, և դատաւորք ժամը 10 քառորդ անցած խորհրդակցութեան սենեակը քաշուեցան:

Յետոյ Վազարէթ և Սերովբէ բերուած ըլլալով, դատաւորք ժամը 10¹/₂ին դատասրահը դարձան:

Վախ.—(Խօսքը Վազարէթին ուղղելով) Ենունդ ի՞նչ է:

Վազարէթ.—Վազարէթ:

Վախ.—Քանի տարեկան ես:

Վազարէթ.—Քսան:

Վախ.—Ո՞ր տեղացի ես:

Վազարէթ.—Շապին Վարահիսարցի:

Վախ.—Ի՞նչ գործով կը զբաղիս:

Վազարէթ.—Ի Պէշիկթաշ խահուէճի եմ:

Վախ.—Օքեղ ո՞ր կից բերին:

Վազարէթ.—Ստիկանութեան դուռը բանտարկուած եմ:

Վախ.— Զոն հացագործ Նշանի համար բան մը ըսեր ես: Այդ ըսածներդ հոս ալ ըսի:

Վաղարէթ.— Բնկեր մը կար հիւսն, զմեզ ուզեր էր, առտուն ի Պէշեկթաշ ուրիշ սրճարան մը գացինք այդ հիւսնին հետ, յետոյ թագսիմ անցանք: Զիւսնը կը ճանչնայ եղեր թագսիմ գտնուող Նշանը, զիրար բարեկցին, շատ մը խօսքերէ յետոյ, ձեզի գործի մը վրայ գնենք ըսին, հարցուցի թէ ի՞նչ գործ էր, գրենք ըսին, ի՞նչ պիտի գրէք ըսի, զինուոր պիտի գրենք ըսին, երբ հարցուցի թէ յետոյ ի՞նչ պիտի ընէին, պատասխանեց թէ քեզ գործը հարկաւ բան մը կընէ:

Վախ.— Ո՞վ ըսաւ:

Վաղարէթ.— Նշանը ըսաւ: Յետոյ գրել ուզեց, հասկցայ որ վեցհարուածեան մը պիտի տար և մէկը կայ եղեր զոր ես չեմ ճանչնար և զոր ընկերս կը ճանչնայ, զարնել հարկ է եղեր: Աս ըսի թէ արդեօք այս մարդը յիմա՞ր է, որ այս տեսակ խօսքեր կընէ: Յետոյ այդ տեսակ բաներէն կը վախնանք ըսելով, ձգեցինք գացինք:

Վախ.— Նշանը թէ որ տեսնես, հարկաւ կը ճանչնաս:

Վաղարէթ.— Թէ որ տեսնեմ կը ճանչնամ:

Վախ.— Գորդն ո՞վ էր և ըէվոլվէրն ո՞վ պիտի տար: Օտարնուելիք մարդն այս ինչն է ըսողն ո՞վ էր:

Վաղարէթ.— Նշանն էր:

Վախ.— Յոյց տուր ինձ:

Վաղարէթ.— Ահա ասիկ (ամբաստանեալներէն Նշանը ցոյց կուտայ):

Վախ.— (Խօսքը Սերովբէի ուղղելով) անունդ ի՞նչ է:

Սերովբէ.— Սերովբէ:

Վախ.— Բանի՞ տարեկան ես:

Սերովբէ.— Բսան և մէկ:

Վախ.— Ո՞ւր տեղացի ես:

Սերովբէ.— Բաբերդցի:

Վախ.— Ի՞նչ գործով կը զրաղիս:

Սերովբէ.— Զիւսնու թիւն կընեմ:

Վախ.— Դ՞ո՞ւ ալ բանտն ես,

Սերովբէ.— Այո:

Վախ.— Զոն ինչ որ ըսիր, հոս ալ ըսէ:

Սերովբէ.—Նշան զմեզ իւր խանութը տարաւ ի Ներա. նստեցանք, տեսնուեցանք և բանէ մը տեղեկութիւն չունէինք. Նշան ըսաւ թէ ընկուկէր մը պիտի տային և թէ այս ինչ մարդը մեզմէ կուզէին: Սենք ալ այդ տեսակ բան մը չենք կրնար ընել ըսելով մեկնեցանք:

Նախ.—Ո՞վ էր այդ զարնուելիք մարդը:

Սերովբէ.—Ի Պէշիկթաշ Սելքոն անուն մարդ մը:

Նախ.—Ո՞վ է եղեր. ի՞նչ գործ կրնէ եղեր:

Սերովբէ.—Չեմ գիտեր:

Նախ.—Նշանը թէ որ տեսնես կը ճանչնաս:

Սերովբէ.—Լսո՛:

Նախ.—Նայէ՛:

Սերովբէ.—Լսո՛ մարդն է (Նշանը ցոյց տալով):

Նախ.—(Լս. Սէմուէլ) Ի՞նչ պիտի ըսէք:

Սէմուէլ պէյ.—Համտի էֆէնտի եթէ ըսելիք մը ունի, թող ըսէ:

Համտի էֆ.—Լսո՛ երկու վկայներէն մին «գացինք» կըսէ, իսկ միւսը «Նշան մեզ առնելով տարաւ»: Լսո՛ երկու յայտարարութեանց մէջ հակասութիւն կայ: Երբ, ասոնք ընդհանուր դատաւարին կողմէ կոչուած չեն, հետեւեալ ասոնց տուած վկայութիւնը բնաւ վերաբերութիւն չունի փոխանորդելոյս նկատմամբ տրուելիք որոշման:

Նախ.—Երբէն մենք բերել տուինք միայն տեղեկութիւն մը առնելու համար:

Քննութիւնք աւարտած էին, երբ ժամն ալ 11-ին մօտեցած էր: Հետեւեալ անկարելի ըլլալով խորհրդակցութիւն կատարել և վճիռ արձակել, խնդիրն յետաձգուեցաւ:

ՆՈՒՏ Գ. 11|25 Հոկտեմբեր, ԵՂ.

Երէկ ևս երրորդ և վերջին դատաւարութիւնը տեղի ունեցաւ: Ղատարանը կը կազմէին նախագահ Ս. Լասըֆ էֆէնտի և անդամք Լ. մին էֆ. Սէհմէտ էֆ. ու Նիքօլաքի էֆ. և օգնական անդամ Սոստիչեան Յարութիւն էֆ.: Ներկայ էր ընդհանուր դատաւարի օգնական Սէմուէլ պէյ: Նոյնպէս ամբաստանեալք ու անոնց փաստաբանները:

Պատաժարութիւնն սկսաւ ժամ 7¹/₂-ին:

Նախ.—(Կօսքն Յակոբի ուղղելով) Յակոբ, Փիլիպպոսի համար բան մը պիտի ըսես եղեր, ըսէ տեսնենք:

Յակոբ.—Փիլիպպոս կըսէ թէ մարդ մը իրեն սպառնացեր է և թէ այդ մարդը չճանչնար: Կարելի՞ է որ մարդ մը չճանչնայ զայն որ իրեն կը սպառնայ և իւր չճանչցած մէկ մարդուն խօսքովը շարժի:

Փիլիպպոս.—Չեմ ճանչար:

Յակոբ.—Փիլիպպոս կը պնդէ թէ ես կը ճանչնամ, բայց քանի որ ինձ սպառնացողը Փիլիպպոս է և ես Փիլիպպոսը կը ճանչնամ, Փիլիպպոս ի՞նչպէս իրեն սպառնալիքներ ընողը չը ճանչնար: Ըսկից զատ այդ մարդը չը տեսայ որ ճանչնամ:

Փիլիպպոս.—Ըսդ մարդն ինձ սպառնալիքներ ըրաւ. վախցուց, խոհարար Յարութիւն ալ ներկայ էր:

Յակոբ.—Նա գրեզ վախցուց, դու ալ գիտ: Ես գրեզ կը ճանչնամ և դու կըսես թէ այդ մարդը չես ճանչնար:

Նախ.—Ըսասիկ Փիլիպպոս կըսէ. Յակոբ, եթէ դու ալ գիտես, ըսէ:

Յակոբ.—Ես չեմ գիտեր, սակայն Փիլիպպոս գիտէ և չը սեղանն պատճառն ալ այն է թէ ամենքն ալ երգում ըրած են:

Յարութիւն.—Ըսո՞ւ, ամենքն ալ երգում ըրած են և չեն ըսեր: Ես երգում ըրած չեմ:

Յակոբ.—Ինձ ալ առաջարկեցին որ երգում ընեմ: Փիլիպպոս միայն անունս գրեց և տասնուվեց թուղթերը յանձնած պահուն պատուիրեց թէ իրեն տուած ըլլալը չըսեմ, այլ թէ Պիթ Ռազարէն առած էի: Ես ալ երգում ըրած չըլլալով ամենքն ալ ըսի: Եթէ ուրիշ բաներ ալ գիտնամ, կըսեմ:

Փաստաբան Պէորդէֆ.—Յակոբ իւր ըսածները պէտք է ապացուցանէ:

Յակոբ.—Ինչպէս կարելի է ապացուցանել դադտնի գործ մը. դադտնի տեսակցեցանք:

Պէորդէֆ.—Փոխանորդելոյս սպառնալիքներ ըրեր են. այդ պատճառաւ պատասխանատու չկրնար նկատուիլ, որովհետեւ գործին մէջ ճշշում կայ:

Սասիլաքիէֆ.—Յարութիւն կըսէ թէ ինք երգում ըրած է, եթէ ուրիշները գիտէ թող ըսէ:

ՅարուԹիւն.— Ես անոնց հետ տասն օր գտնուեցայ, շաբաթ-
ուան մը մէջ տեղի ունեցած ամեն բան ըսի: Տակաւին կուրանան:

Նախ.— Եթէ Փիլիպպոսին սպառնացողը չես գիտեր, ուրիշ
մէկը չե՞ս ճանչնար. ինչպէս որ միւս եղածները չպահեցիր, այս
ալ ըսէ.

ՅարուԹիւն.— Ուսանող Վրիգորը կը ճանչնամ. նոյն իրիկունը
Վրիգոր հարցուց Փիլիպպոսին թէ գործն ի՞նչ վիճակի մէջ էր.
Փիլիպպոս ալ պատասխանեց թէ երկու մարդ որոշուած էր և եր-
կու մէճիտիէ ուղեց. Սեգրաք ու Լնդրանիկ հսն էին, ձայն չը
հանեցին. Վրիգոր մէճիտիյէ մը տուաւ Փիլիպպոսին. Փիլիպպոս
ըսաւ թէ բաւական չէր. Վրիգոր պատասխանեց թէ յետոյ պիտի
կարգադրէր.

Նախ.— (Լն Փիլիպպոս) Վրիգորը կը ճանչնաս:

Փիլիպպոս.— Լոյդ տեսակ մարդ մը չեմ ճանչնար:

ՅարուԹիւն.— Ի՞նչպէս չես ճանչնար, գեղարանին մէջ իրա-
րու խօսք չտուի՞ք:

Վհորդ.— ՂմարտուԹիւնն երևան հանելու համար...

Նախ.— (Լնդմիջելով) Համբերեցէք. (Լն ՅարուԹիւն) Լոյդ
գեղարանն ո՞ւր է.

ՅարուԹիւն.— Ի կոսքա:

Նախ.— Լոյդ գեղարանն որո՞ւ կը վերաբերի:

ՅարուԹիւն.— Չեմ գիտեր. սակայն Լնդրանիկ կը յաճախէր
այդ գեղարանը:

Լոյս միջոցին փաստաբան Իզզէթ էֆէնտի ոտքի ելաւ և յայ-
տարարելով որ թէև իրաւունք չունի միջամտել Յակոբի ու Փի-
լիպպոսի խօսքերուն, սակայն իւր փոխանորդելոյն ալ վերաբե-
րելով իւր պարտքն է ասոր իրաւունքը պաշտպանել. ըսաւ որ եթէ
նախագահն ինչ ինչ խրատական խօսքեր ուղղէ ամբաստանելոց,
պիտի հասկցուի թէ այն ոճիրներն, որք տակաւ երևան կելլեն,
հրամանի մը ներքե գործուած են: Իզզէթ էֆ. յարեց թէ այս
կերպիւ թէև ամբաստանեալք բոլորովին անպարտ չեն արձա-
կուիր, սակայն իրենց պատիժը կը թեթևնայ և միւս կողմէ բուն
իսկ ոճրագործն երևան ելլելով արդարութիւնն ի գործ կը դրուի:

Նախագահն հարցուց ամբաստանելոց թէ ըսելիք մը ունէի՞ն.
ամբաստանեալք լուռ կեցան: Բնդհանուր դատախազի օգնական
Սէմտուհ պէյ կրկնեց իւր նախապէս ըրած պահանջումը, նա-

խագահն յայտարարեց թէ դատավարութիւնը վերջացած էր, ըստ որում քննութիւնք աւարտած էին:

Դատաւորք խորհրդակցութեան սենեակը քաշուեցան և ժամը 9,20-ին վերադարձան:

Վարտուղար Ալմի պէյ կարգաց դատարանին հետեւեալ որոշումն, որով ամբաստանելոց ոճրագործ ըլլալը վճռուած էր:

«Արկու կողման պահանջումներն ու անձնապաշտպանութեան համար եղած յայտարարութիւնները լսուելէ և այս խնդրոյ վերաբերեալ գրութիւնները քննուելէ ու կարգացուելէ յետոյ, դատավարութիւնը սկսուեցաւ: Ասոնց մանրամասնութիւնը պիտի երևի բռնուած ատենագրութեան և պատրաստուելիք վճռագրոյն մէջ: Արդ, դատարանը նկատելով որ ամբաստանեալ պարտիզակցի Յակոբ, փերեղակ Փիլիպպոս, թեփալաճառ Սինաս, խահուէճի Սարգան, ատաղճագործ Համբարձում, հացագործ Նշան, դարբին Յովակիմ, խոհարար Յարութիւն, ջուլճակ Աւետիս և մուճակագործ Պետրոս, տասն անձինք, կը վերաբերին այն խռովարարաց խումբին, որոյ նպատակն է օսմանեան երկիրներու մէկ մասը անջատելով՝ Հայաստան անուամբ անկախ վարչութիւն մը կազմել, նկատելով որ խել մը յեղափոխական ընթացից մէջ գտնուած են հայ հասարակութեան մտքերը գրգռելով, զինուոր գրելով և մարդեր սպաննելով, և ի մէջ այլոց ասոնցմէ Յակոբ Փիլիպպոսի կողմէ տրուած բեմովիբը Ղուսիսփոսի եկեղեցւոյն մէջ կրօնական արարողութիւնք կատարուած պահուն Տ. Սուքիաս աւագ քահանայի վրայ պարպած է սպանելու նպատակաւ, նկատելով որ այս վերջին պարագան հաստատուած է ամբաստանեալներէ ոմանց խոստովանութեամբք որք կը հաստատեն միմեանց խօսքերը, և նկատելով որ այս և ուրիշ պարագայներ հաստատած են Սարգանի ձերբակալուած պահուն վրայէն նետած ու յետոյ առնուած փնասակար թուղթերը, պարագայ մը որ երգմամբ իմաց տրուած է, ինչպէս նաև Յովակիմի խանութէն գտնուած փնասակար գրութիւնները, թէև ոճրին տեսակին ու աստիճանին վրայ կարծեաց անհամաձայնութիւն ծագած է, սակայն Յակոբի ոճրագործ ըլլալը միաձայնութեամբ և Փիլիպպոսի, Սինասի, Սարգանի, Համբարձումի, Նշանի, Յովակիմի, Յարութիւնի, Աւետիսի և Պետրոսի ոճրագործ ըլլալն ալ որոշուած է երկու երրորդ մասին մեծամասնութեամբ»:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ի Տէր Հանգուցեալ Տ. Տ. Սակար սրբադնագոյն կաթողիկոսի մահուան առիթով ռուսաց բոլոր լրագրներում կենսագրական տեղեկութիւններ տպագրուեցան. սակայն «Новое Время» ազդեցիկ թերթի մէջ, Հոգեւոյս կաթողիկոսի մահուան երկրորդ օրը թէ կենսագրական տեղեկութիւններ հաղորդուեցաւ և թէ 5451 համարում տպուեցաւ ի Տէր Հանգուցեալ Հայրապետի գեղեցիկ լուսանկարը հանդերձ փոքր ի շատ է ընդարձակ յօդուածով:

Լնցեալ տարի Պոլսում պատահած Գում-Գափուի նշանաւոր գէպքից յետոյ՝ Կիլիկիոյ Ուլնիա (Օւէյթուն) Կոկիտն, Հաճին Բայաս գաւառների բազմահայ քաղաքների և գիւղերի քաջազուն, բայց աղքատիկ, հայերը մեծ աղէտներ են կրած թուրքիոյ կառավարութեան ձեռամբ: Ըստ բոլոր քաղաքների և բազում գիւղերի կրօնական և աշխարհական նշանաւոր մարդիկ տեղւոյն կառավարութիւնների կասկածանքներին ենթարկեալ՝ «ի խոնաւ բանտունս հեծին. ի Սարաշ, ի Բայաս և յԼտանա. և յաղթաբազուկ հրացանակիրք շոցին յանառիկ լերինս ապաստանեալ ինքնապաշտպանութեամբ ապրին զուրկ յամենաբաւական պաշարաց»... Բանտարկեւոց մէջ կան «Տ. Կարապետ Եպիսկոպոս առաջնորդ—վանահայր Ուլնիոյ, մի վարդապետ, մի քահանայ, երկու դասատու և բազում հայ յերեւելի և ի հասարակ ժողովրդոց Ուլնիոյ բանտարկեալ ի Սարաշ: Կոյնպէս ի Սիս կան բանտարկեալ Հաճնոյ հայոց յերեւելեաց դասակարգէ և ի կրթական պաշտօնէից քառասունէն աւելի մարդիկ, յԼտանա մի վարդապետ և եօթն կրթական պաշտօնեայ, և ի բերդն Բայասի հինգ ազգային երեւելիք հայոց ի գիւղօրէից Բայասի»: Ըստ խեղճերի ընտանեաց օգնելու համար կամ ի մատակարարութիւն կարեւորագոյնից հայոց Կիլիկիոյ չկայ մի ձեռք օգնութիւն կարկառելու գէթ մարդասիրական տեսակէտից:

«Звѣзда» պատկերազարդ շաբաթաթերթի ներկայ տարուայ առաջին համարում հետաքրքրական և պատմական տեղեկութիւններով յօդուած է տպուած «Празднованіе новаго года у армянь» վերնագրով:

«Сѣверный Вѣстникъ» յայտնի ամսագրի մայիսի գրքում տպուած է «О Грузіи» վերնագրով հետաքրքրական մի յօդուած:

Ինչպէս միշտ, այս տարի ևս Պետերբուրգում տեղի ունեցաւ սովորական հայկական երեկոյթը, որ բաւական յաջող անցաւ, միայն ցաւալի է, որ երեկոյթի ծրագրի մէջ հակառակ ընդունուած սովորութեան պիեսայի պակասութիւնը զգալի էր: Այնպէս ցանկալի է մտցնել ծրագրի մէջ և հայերէն երգեցողութիւն:

Յաւօք սրտի հաղորդում ենք, որ այս թերթը տպագրելուս, հեռագիրը գուժեց ազգի սիրած տաղանդաւոր դերասանի մահը Պոլսում: Լեզամեանի մահով հայ թատրոնը անսխալորէն կորուստ է ունենում:

Պետերբուրգի գիւղատնտեսական թանգարանում փետրուար և մարտ ամիսների միջոցում Պ. Լեւտիս Վալանթարը կարդաց միշտ զաստիասութիւններ, որոնց նիւթն էր կաթի ուսումնասիրութիւնը և նորանից սեր և իւղ պատրաստելը: Յարգելի դասախօսը առաջին երեք զրոյցների մէջ բացատրեց հասարակութեանը կաթի յատկութիւնները որոշելու ձևերը և ցոյց տուեց ամենահասարակ գործիքների հետ միասին և այն բոլոր նոր, թէ հին, զանազան ժամանակ գործածուած եղանակները (մետոդները), որոնց միջոցով կարելի է հետազոտել կաթը և իմանալ նորա կեղծուած լինելը: Հետեւեալ դասախօսութիւնները նուիրուած էին սերազատ (կենտրոնախոյս) մեքենաներին: Այս տեսակ մեքենաներ, որ այժմ ամբողջ Եւրոպայում և նոյն իսկ Ռուսաստանում գործածական են դարձել, առաւել տաք երկրների համար այն մեծ առաւելութիւնը ունեն, որ աւելորդ են դարձնում մեծ քանակութեամբ սառոյց ունենալը, զանազան անօթեղէն գնելը և միևնոյն ժամանակ միջոց են տալիս միշտ աւելի թարմ և համեղ սեր և իւղ ստանալու, քան հին ձևերով: Յարգելի դասախօսը հաւաքած էր այդ մեքենաներից ամենալաւերը և կազմած էր մի ամբողջ ժողովածու, որի հետ ծանօթացրեց հասարակութեանը գործնականապէս: Իւղ պատրաստելու, աղելու և պահպանելու ամենանոր ձևերի մասին խօսալով, դասախօսը վերջացրեց իր դասախօսութիւնները իւղի կեղծելու և նորա դէմ մաքառելու զանազան գիտնական և դործնական մետոդների հետ ծանօթացնելով: Այս հետաքրքրական դասախօսութիւնները մասամբ տպագրուելու են: Յանկալի էր, որ մեր դասախօսները իրենց աշխատութիւններից մի մաս հանէին և մեր հայ հասարակութեան համար:

Իշխանուհի Մերի, նկար Գ. Է. Է.

М. Зичи. — Княжна Мери.

Изъ романа «Герой нашего времени» Лермонтова.

Հրատ. «Արարի» Հանգիսի:

Երկու առուր ընթացքում իմ գործերս շատ առաջ գնացին: Եշխանադուստրը գրականապէս ինձ ատում է, արդէն ինձ իմաց տուին երկու-երեք բաւական սուր երգիծաբանութիւններ իմ մասին, միւսոյն ժամանակ բաւական պատուաբեր ինձ համար: Նէրան խիստ տարօրինակ է թվում, որ ես վարժուած եմ լաւ շրջանի, որ սյսպէս մտերիմ եմ նէրա պետերբուրգի աղգականուհիների հետ, բայց և այնպէս չեմ աշխատում նէրա հետ ծանօթանալ: Մենք ամեն օր ջրակի մօտ ճեմեիքում միմեանց հետ պատահում ենք, ես բոլոր իմոյժերս գործ եմ դնում, որ նէրանից բաժանեմ նէրա պաշտողներին, փայլուն աղիւտանտներին, տժգոյն մօսկվայիներին և ուրիշներին-և ինձ համարեա միշտ յաջողվում է: Նս երբէք չէի սիրում հիւր ունենալ. այժմ իմ տունս ամեն օր լիքն է. ճաշում են, ընթրում են, խաղում են և աւանդ իմ շամբանեան ղինիս յաղթում է նէրա մագնիսական աչքերի ոյժին:

Երէկ ես նէրան պատահեցի Չելօխովի կրպակում, նէ սակարկում էր մի հրաշալի պարսկական գորգ: Եշխանադուստրը խնդրում էր մօրը ժլատութիւն չանել, այս գորգը այնպէս կղարդարէր նէրա առանձնասենեակը... Նս քառասուն բուբլի աւելի տուի և գորգը գնեցի, սորա համար ես վարձատրուեցայ մի հայեացքով, որտեղ փայլում էր ամենահիմնալի կառաղութիւն: Ճաշի ժամանակ ես հրամայեցի նէրա լուսամտների մօտով ղիամամբ անցկացնել իմ չէրքէզի ձիւ, որ ծածկուած էր այդ գորգով: Վերները այդ ժամանակ նէրանց մօտ էր և ասում էր ինձ, թէ այս տեսարանի տպաւորութիւնը բոլորովին ողբերգական էր: Եշխանուհին մտադիր է իմ դէմ պատերազմ հրատարակել, ես մինչև անգամ նկատեցի, որ արդէն նէրա մօտի երկու աղիւտանտները շատ պաղ են վերաբերվում ինձ, սակայն ամեն օր իմ մօտս ճաշում են:

Գլուշնիցկին ընդունեց ծածկամիտ դրութիւն. ձեռները կռնակին ման է դալիս նա և ոչ ոքի չէ ճանաչում. նորա ոտը յանկարծ լաւացաւ. նա շատ քիչ է կաղում: Նա գտաւ առիթ իշխանուհու հետ խօսակցելու և իշխանագետեր ինչ որ հաճոյական խօսք տսելու: Նէ երեւի շատ ընտրողութիւն

անող չէ, որովհետև այն ժամանակից նորա բարեւին պատաս-
խանում է ամենասիրալի ժպիտով:

— Պու գրականապէս չե՞ս ուղղում ծանօթանալ Ա-
ղօվսկայեաների հետ, երէկ ասաց նա ինձ:

— Այո, գրականապէս:

— Ջարմանք, ներանցը ամենալաւ տունն է այս ջրերում:
Այստեղի բոլոր լաւ հասարակութիւնը...

— Բարեկամ, դեռ սորանից լաւ հասարակութիւններն
էլ ինձ ձանձրալի են: Իսկ դու ներանց մօտ լինում ես:

— Պեռ ո՞չ, ես երկու անգամից աւել խօսած չեմ լինի
իշխանադասեր հետ: Իսկ ներանց տունը երթեկեղ եմ իմ կող-
մից խնդրելն անվայել է, թէ և այստեղ անում են... Ուրիշ
բան էր, եթէ ունենայի ուսադիրներ...

— Ի՞նչ ես ասում. դու այդ ձևով աւելի հեռաքրքրա-
կան ես: Պարզ, դու չես կարողանում օգտուել քո յարմար
գիրքով... Այո, զինուորի վերաբերուն իւրաքանչիւր մի զգա-
յուն օրիորդի աչքերում քեզ դարձնում է հերոս և մարտիրոս:

Պրուշնիցիկն ինքնադռն կերպով ժպտաց:

— Ի՞նչ ես դուրս տալիս, ասաց նա:

— Աս համոզուած եմ, շարունակեցի ես, որ իշխանա-
դուստրը քեզ վերայ արդէն սիրահարուած է:

Նա սաստիկ կարմրեց և ուռեցաւ:

Ինքնասիրութիւն, ինքնասիրութիւն, դու այն լծակն ես,
որով Արքիմեդէսը կամենում էր երկրագունդը շարժել...

— Պու միշտ կատակներ ես անում, ասաց նա, ցոյց տալով իբր
թէ բարկանում է. նախ որ նէ ինձ դեռ ևս շատ քիչ է ճանաչում...

— Աննայք սիրում են միմեայն նորանց, որոնց չեն ճա-
նաչում:

— Բայց ես բոլորովին յաւակնութիւն էլ չունեմ ներան
զիւր գալու. ես միայն ցանկանում եմ ծանօթանալ մի լաւ
ընտանիքի հետ. և շատ ծիծաղելի բան կլինէր, եթէ ես ու-
նենայի որեէ յոյս...

... Այ, օրինակի համար, դուք բոլորովին ուրիշ բան էք.
դուք Պետերբուրգի դաղթականներ էք, բաւական է, որ մի
անգամ նայէք՝ որ կանանց խելքերը պիտի զնայ... Բայց դի-
տե՞ս, Պեչորին, իշխանադուստրը քո մասին ի՞նչ ասաց...

— Ինչպէս: Նէ արդէն իմ մասին քեզ բան ասե՞լ է...

— Իսկոյն դու մի՞ ուրախանայ: Նս, ինչպէս պատահեցաւ, մի անգամ նէրա հետ խօսակցութիւն ունեցայ ջրակի մօտ. նէրա երրորդ խօսքն եղաւ. «ճիշտ է այդ պարոնը, որ այսպէս անդիւր և ծանր հայեացք ունի. նա ձեզ հետ էր, այն ժամանակ»... Նէ կարմրեց և չէր ուզում օրն ասել, մտաբերելով իւր սիրուն խաղն այն ժամանակ: «Օրը հարկաւոր չէ ասել, պատասխանեցի ես նէրան, նա միշտ կմնայ իմ յիշողութեանս մէջ»... Պեճօրին, իմ բարեկամ, ես քեզ աչքի լոյս չեմ տալիս, նէ քո մասին վատ կարծիք ունի... Իրաւ որ ամսոս, որովհետեւ Մերին շատ համակրելի օրիորդ է:

Պէտք է նկատել, որ Պրուշնիցիին այն տեսակ մարդկանցից է, որոնք խօսելով կանանց մասին, որոց հետ նորանք հազիւ թէ ծանօթ են, նէրանց ասում են—իմ Մերի, իմ Sophie, եթէ նէ բաղդ է ունեցել նորանց դիւր գալու:

Նս լուրջ դիրք ընդունեցի և նորան պատասխանեցի.

— Այո՛, նէ աղեղ չէ... Միայն զգո՛յշ կայ Պրուշնիցիի: Ո՞րու օրիորդները մեծ մասամբ տաճում են միայն պղատոնական սէր, որի հետ չկայ ամուսնութեան դիւրութիւն. իսկ պղատոնական սէրը ամենահանգիստն է: Եշխանաբուստը կարծես այն կանանցից է, որոնք սիրում են, որ իրենց զուարճանես. եթէ երկու բոլի նէ քո մօտդ տխուր անցկայնէ՝ անդարձ կորած ես. քո լուծութիւնդ պէտք է նէրա հետաքրքրութիւնը զարթեցնէ. քո խօսակցութիւնդ— ոչ մի ժամանակ նէրան լիակատար բաւականութիւն չի տայ. դու պէտք է նէրան ամեն բոլի յուզես. նէ քեզ համար տասն անգամ պատրաստ է արհամարհել հասարակութեան կարծիքը. այդ կանուանէ զհաբերութիւն, որպէս զի դորա փոխարէն իրեն վարձատրէ, կսկսէ քեզ տանջել, իսկ յետոյ պարզ կասէ, որ նէ քեզ տեսելով ատում է: Եթէ դու նէրան քո ազդեցութեան տակ չձգես՝ նէրա մինչև անգամ առաջին համբոյրը քեզ իրաւունք չի տայ երկրորդին. նէ քեզ հետ ալիւլի կգայ մինչև յազնայ, իսկ երկու տարուց յետոյ մօրը հնազանդելով կպահուի անձոռնի մէկի հետ, ինքն իրեն կհաւատացնէ, որ նէ անբաղդ է, որ նէ միայն մի մարդուն էր սիրում, այսինքն քեզ, բայց երկինքը չէր կամեցել իրեն միայնել նորա հետ,

որովհետեւ նա հազնում էր զննուորի վերարկու, թէպէտ և այն հաստ, մոխրագոյն վերարկուի տակ բաբախէր մի աղնիւ և տենչալի սիրտ...

Գրուշնիցիկին բռունցքով զարկեց սեղանին, և սկսեց սե- նեակում մանգալ: Նս մտքիս մէջ ծիծաղում էի և մինչև ան- դամ ժպտացի, բայց նա բարեբաղդաբար այս չնկատեց: Պարզ է, որ նա սիրահարուած է. որովհետեւ առաջուանից աւելի մտերիմ էր ինձ հետ. նորա մօտ մինչև անգամ երևաց արծաթէ մատանի սև մինայով, տեղական բանուածքով, որը ինձ կասկածելի թուեց: Նս սկսեցի զննել, և ի՞նչ էք կար- ծում. մանր զրերով Մերիի անունը փորագրուած էր ներսի կողմում, և մօտը ամսաթիւը, երբ նէ վերցրել էր նշանաւոր բաժակը: Նս իմ գիւտս դադանի պահեցի. ես չեմ ուզում, որ բռնի նորան իւր գաղտնիքը ասել տամ. ես ուզում եմ, որ նա ինձ ընտրէ իւր հաւատարմատարը, և այստեղ ես կզուար- ճանամ

Եյսօր ես ուշ վերկացայ, մօտենում եմ ջրակին, ոչ ոք չկայ: Օրը սկսեց շոգել. սպիտակ թան ամպերը փոթորիկ սպառնալով մազվում էին ձիւնապատ լեռներից. Մաշուկի դա- զաթը ձիւվում էր, ինչպէս մարած ջահ. նորա չորս կողմը ամպերի սև թուխպերը օձի նման սողում էին, և խուճուճ- վում, կարծես իրենց ընթացքի մէջ փշոտ մացառի փակչե- լով: Օգը լեցուած էր էլեքտրականութեամբ: Նս մօայ խա- զողի որդերով ծածկուած սրահը, որը տանում է արուեստա- կան քարանձաւը: Նս մտածում էի այտի վերայ խալ ունե- ցող այն դեռահաս կնոջ վերայ, որի մասին ինձ պատմել էր բժիշկը... Նէ ինչու համար է եկած այստեղ: Նւ նէ է ար- դեօք: Նւ ինչու ես կարծում եմ, որ նէ է: Նւ ինչու համար ես այսպէս համոզուած եմ սորան: Մի՞թէ քիչ կանայք կան, որ այտի վերայ խալ ունին: Եյսպէս խորհելով ես մօտեցայ քարանձաւին: Մէկ էլ տեսնեմ, նորա կամարի զով ստորոտի մէջ, քարէ նստարանի վերայ, սև շալում փաթաթուած, յար- դեայ փեղցրով գլուխը կրծքին նստած է մի կին. փեղցրը ծածկում էր նէրա երեսը: Նս արդէն ուզում էի վերադառնալ, որ չխանդարեմ նէրա լուրթիւնը, երբ նէ նայեց իմ վերայ:

— Վերայ, ահամայ դռեցի ես:

Նէ այլայլուեցաւ և գունաթափուեց:

— Ես գիտէի, որ դուք այստեղ էք, ասաց նէ:

Ես նստայ ներս մօտ և բռնեցի ձեռը: Այդ ձայնը լսելու պէս վազուց մոռացուած ցնցումը անցկացաւ ջղերիս միջով: Նէ նայում էր իմ աչքերիս իւր խորունկ և հպարտ հայեացքով: Նորանք արտայայտում էին կասկածանք և մի տեսակ յանգիմանութիւն:

— Մենք վաղուց է, որ միմեանց հետ տեսնուած չենք, ասացի ես:

— Այո, վաղուց է, և երկուսս էլ շատ փոխուած ենք:

— Ուրեմն դու այլ ևս ինձ չե՞ս սիրում:

— Ես պատկուած եմ... ասաց նէ:

— Նորի՞ց: Սակայն, մի քանի տարի առաջ այդ պատճառը նոյնպէս կար, բայց և այնպէս ..

Նէ իւր ձեռը խնց իմ ձեռից, ներս այտերը կարմրեցան:

— Պուցէ դու սիրում ես քո երկրորդ ամուսնուն...

Նէ չպատասխանեց և երեսը դարձրեց:

— Թէ՞ նա սաստիկ նախանձոտ է:

Լռութիւն:

— Ի՞նչ: Նա դեռահաս է, գեղեցիկ է, մանուսանդ որ անշուշտ հարուստ է, և դու վախենում ես... Ես նայեցի ներս վերայ և վախեցայ, ներս դէմքը արտայայտում էր սաստիկ յուսահատութիւն: Աչքերում փայլեց արտասուք:

— Ասա, վերջապէս միմեջաց նէ, դու մե՞ծ զուարճութիւն ես գտնում ինձ տանջելում, պէտք է, որ ես քեզ առնեմ: Այն օրից, երբ մենք ճանաչում ենք միմեանց, դու ինձ բացի տանջանքից ոչինչ տուած չես... Ներս ձայնը դողդողում էր, նէ ծռուեց դէպի ինձ և զլուխը խոնարհեցրեց իմ կրծքիս վերայ:

«Պուցէ», ամոածեցի ես, դու հէնց դորա համար էլ ինձ սիրում էիր, ուրախութիւնները շուտով մոռացվում են, իսկ տըխրութիւնները—երբէք»...

Ես ներսն ամուր գրկեցի, և այսպէս մենք երկար մնացինք: Վերջապէս մեր շրթունքները մօտեցան միմեանց և միացան ջերմ աննշալի համբոյրով: Ներս ձեռները սառուցի նման սառն էին, զլուխը տաք էր: Մեր մէջ այստեղ տեղի ունեցաւ մի խօսակցութիւն, որը թղթի վերայ միտք չունի, և որը ոչ

կրկնել կարելի է և ոչ մինչև անգամ յիշել. հնչիւնների նշանակութիւնը փոխանակում և լրացնում է խօսքերի նշանակութիւնը, ինչպէս խաղախան օպերայում:

Նէ դրականապէս չէ ուղղում, որ ես ծանօթանամ իւր ամուսնու հետ. այն կաղ ծերունու հետ, որին ես հարեանցի տեսայ ճիւղիքում: Նէ ամուսնացել էր նորա հետ իւր որդուն պատճառով. նա հարուստ է և տանջվում է ոսկրացաւով: Նս ինձ թոյլ չտուի նորա մասին որեւէ ծաղրածութիւն անել: Նէ նորան յարգում է ինչպէս հօր և պիտի խաբէ ինչպէս ամուսնուն... Չարմանալի բան է մարդու սիրտը. մանաւանդ կնոջ...

Վէրայի ամուսինը Սիմէօն Վապիւլէիչ Պ...օֆն է, Լեգովսկայեա իշխանուհու հեռաւոր ազգականը: Նորանց աները միմեանց կից են: Վէրան յաճախ լինում է իշխանուհու մօտ. ես նէրան խօսք սուի ծանօթանալ Լեգովսկայեաների հետ և հեռեւել իշխանադստեր, որպէս զի իւր վերայ ուշադրութիւն դարձնող չլինի: Այդպիսով իմ ծրագիրս ամենեւին չիսանդարուեցաւ և ես ուրախ կլինիմ...

Ուրախ... Այո, ես արդէն անց եմ կացրել հոգեկան ժամանակի այն շրջանը, երբ փնտռում են միայն երջանկութիւն, երբ սիրտը զգում է կարիք սիրել մէկին, սիրել սաստիկ և խանդավառ. այժմ ես ուղղում եմ, որ ինձ սիրեն, այն էլ ոչ շատերը. մինչև անգամ ինձ թվում է, թէ մի մշտական համակրութիւնն էլ ինձ բաւական է. սրտի խղճալի՝ սովորոյթ...

Մի բան ինձ միշտ տարօրինակ է թուել. ես ոչ մի ժամանակ որեւէ կնոջ դերին եղած չեմ, ընդհակառակն ես միշտ տիրապետել եմ նէրանց կամքին և սրտին մի անյաղթելի իշխանութեամբ, որի համար ամենեւին չեմ աշխատել: Այս ինչն է:—Նորանի՞ց, որ ես երբեք մի բանի վերայ չեմ գոգում, իսկ կանայք ամեն լուպէ վախենում էին թէ ես իրենց ձեռից կերթամ: Թէ՞ այս հղօր կազմուածքի մի մաղնիսական զօրութիւն է. թէ՞, լոկ, ինձ պատահել չէ յամսու բնաւորութեամբ կնոջ հանդիպել:

Պէտք է խոստովանուել, որ ես, իսկապէս, բնաւորութեան աէր կնոջ չեմ սիրում. այդ ի՞նչ նէրանց գործն է...

Ճշմարիտ է, այժմ յիշեցի. մի անգամ, ընդամենը միան-

գամ ես սիրել եմ հաստատուն կամքի տէր մի կնոջ, որին երբէք չէի կարողանում յաղթել:

Մենք միմեանցից բաժանուեցանք իբրեւ բարեկամներ—և այն էլ, եթէ ես ներան պատահէի հինդ տարի աւելի ուշ, գուցէ բաժանուէինք մի ուրիշ տեսակ:

Վերան հիւանդ է, թէև չէ ուղում խոստովանուել, ես վախենում եմ թէ գուցէ նէ թոքախա ունենայ, կամ այն հիւանդութիւնը, որին ասում են fièvre lente—հիւանդութիւն, որ ոռւսական չէ և ոռւսերէն անուն չունի:

Փոթորիկը բարձրացաւ մեր քարանձաւում եղած ժամանակ, և կէս ժամից աւել արգելեց: Նէ ինձ չտալպեց հաւատարմութեան երդում տալ, չհարցրեց, թէ ես սիրո՞ւմ էի ուրիշներին միմեանցից բաժանուելուց յետոյ... Նէ նորից հաւատաց ինձ նախկին անհոգութեամբ—իսկ ես ներան չափաւ խաբեմ, նէ միայնակ կինն է աշխարհիս երեսին, որին ես անկարող եմ խաբել: Նս դիտեմ, մենք շուտով նորից կբաժանուենք, և գուցէ յաւիտեան. մենք զանազան ճանապարհներով կգնանք մինչև դերեզման. բայց ներս յիշատակը անջինջ կմնայ իմ հոգոյս մէջ. այս ներան միշտ կրկնում էի, և նէ ինձ հաւատում է, թէ և միշտ հակառակ է խօսում...

Վերջապէս մենք բաժանուեցանք. ես երկար ժամանակ աչքով հետեւում էի ներան, մինչև որ ներս փեղցրը ծածկուեցաւ թուփերի և ժայռերի ետեւ: Եմ սիրտս սաստիկ ճնշվում էր, ինչպէս առաջին անջատումից յետոյ: Օ, ես որքան ուրախացայ այս զգացմունքին: Արդեօք երիտասարդութիւնս կամենում է վերադառնալ իւր ազնիւ կրքերով, թէ՞ սա միայն ներս հրաժեշտի վերջին հայեացքն է, վերջին նուէրը—յիշատակի համար... Սակայն ծիծաղելի է մտածել, որ ես դէմքով դեռ ևս երեխայ եմ թվում. երեսս թէև դժողոյն է, բայց մատաղ մարմնիս մասերը ճկուն են և վայելչախաղ՝ խիտ գանգոլններս խճճվում են, աչքերիս մէջ կրակ է վառվում, արիւնս եւ է դալիս...

Տուն վերադառնալուս պէս ձի նստայ և դաշտը գնացի: Նս սիրում եմ կատաղել ձիով անապատի քամու գիմաց, բարձր խոտերի մէջ սլանալ. ագահութեամբ ես ծծում եմ անուշահոտ օդ և յառում եմ հայեացքս կապոյտ հռուաւորութեան

վերայ, աշխատելով որոշել առարկաների մութ ձևերը, որոնք բոլոր առարկայի գաղափարներն առնելի որոշ: Ինչքան էլ որ մարդ հպարտ լինի, ինչպէս հոգեկան հանգարութիւն էլ չունենայ— բոլորը մի յոպէսում կցնդեն, մարդուն հոգին կհանդիս, մարմնի յոգնածութիւնը յաղթահարում է մտքի անհանգստութեան: Չկայ մի կնոջ հայեացք, որ ես չմոռանամ երբ տեսնում եմ կանաչագարդ լեռներ, որոնք լուսաւորվում են հարաւային արեւով, կամ կապոյտ երկինք, կամ երբ լսում եմ ջրվեժի աղմուկը, որը թափվում է ժայռից ժայռ:

Աս կարծում եմ, որ կօզակները, որոնք յօրանջում են իրենց դիտարաններում, տեսնելով ինձ, որ սլանում էի առանց նպատակի, երկար չարչարուեցան իրենց տեսածը հասկանալ, որովհետեւ շորերիս նայելով նորանք անշուշտ ինձ չէրքէզ համարեցին: Ինձ, իրաւ, ասում էին, որ ես չէրքէզ շորերով ձիւ վերայ առնել նման եմ կաբարդացու, քան թէ շատ կաբարդացիներ: Աւ իրաւ, ինչ վերաբերում է այս պատերազմական վսեմ տարալին՝ ես բոլորովին կատարեալ ճաշակ ունեմ: Ոչ մի աւելորդ երիզ չկայ, թանկագին զէնքեր հասարակ բանուածքով, զլսարկիս վերայի խաւը ոչ այնքան երկար, ոչ այնքան կարճ, զանկապատերս և «մէսերս» կարծես վերաս կպած լինին, թիկնոցս ձերմակ, չուխաս մուգ մոխրագոյն: Աս երկար ուսումնասիրել եմ լեռնայինների ձի հեծուածքը, ոչ մի բանով չէ կարելի ինձ շողոքորթել, բայց ճանաչելով իմ հրմտութիւնս կովկասցու նման ձի հեծնելու մէջ: Աս չորս ձի եմ պահում: մէկը ինձ համար, երեքը բարեկամներս, որ մենակ դաշտեր չափչփելը տխուր չլինի, նորանք ուրախութեամբ առնում են ձիերս և ոչ մի ժամանակ ինձ հետ չեն դալիս: Արդէն ցերեկուայ ժամը վեցն էր, երբ ես յիշեցի, որ ճաշելու ժամանակ է: Իմ ձիս յոգնած էր, ես հլայ ճանապարհը, որը Պետտրիգորսկից տանում է գերմանական արուարձանը, ուր յաճախ գնում է ջրային ընկերութիւնը կերուխում անելու: Ճանապարհը որդապտոյտ անցնում է թփերի միջով, իջնում է փոքր ձորեր, ուր հոսում են խոխոջուն առուակները բարձր խոտերի հովանու տակ. չորս կողմի անփիթէատրօնի պէս բարձրանում են կապոյտ բարձրութիւնները Բեշտուի, Օձային, Երկաթէ և Ղաղատ լեռների: Այսպիսի մի ձորակ իջնելով,

ես կանգ առայ, որ ձիս ջրեմ ալդ ժամանակ ճանապարհի վերայ երևեցաւ մի փայլուն և ուրախ ձիաւորուած ընկերութիւն, արկիւնները հազած էին սև և երկնագոյն ամազոնեան տարազներ, իսկ ասպետները—մի տարազ, որ բաբելոնեան խառնակութիւն էր չէրբէղի և եւրոպական շորերի, առջևից զնում էր Պրուշնիցիին Մերի իշխանադատեր հետ:

Տիկիւնները այստեղ հաւատում են, որ ցերեկով չէրբէղները յարձակում են գործում, և հաւանօրէն, դուրս համար էլ Պրուշնիցիին զնուորի վերարկուի վերայից կախել էր դաշոյն և մի զոյգ ատրճանակ, նա ալդ հերոսական սպառազնութեամբ բաւական ծաղրելի էր երևում: Բարձր թուփը ինձ ծածկում էր նորանցից, բայց տերեւների միջից ես կարողանում էի տեսնել բոլորը, և նորանց երեսի արտայայտութիւնից գուշակել, որ խօսակցութիւնը զգայական էր: Վերջապէս նորանք մօտեցան զառիվայրին, Պրուշնիցիին բռնեց իշխանադատեր ձիու սանձը, և այն ժամանակ ես լսեցի նորանց խօսակցութեան վերջաւորութիւնը.

— Նւ դուք կամենում էք ձեր բոլոր կեանքն անցկացնել Աովկասոմ, ասում էր իշխանադուստրը:

— Ի՞նչ կայ Ռուսաստանում ինձ համար, պատասխանեց ներա ասպետը, մի երկրում, որտեղ հազարաւոր մարդիկ իմ վերայ պէտք է նայեն արհամարանքով, որովհետեւ ինձանից հարուստ են, մինչդեռ այստեղ, այս հասարակ կոպիտ վերարկուն ինձ չխանգարեց ձեզ հետ ծանօթանալ...

— Բնդհակառակը, ասաց իշխանադուստրը կարմրելով:

Պրուշնիցիու երեսը արտայայտեց բաւականութիւն: Նա շարունակեց.

— Այստեղ իմ կեանքս աղմկալի կերպով արագութեամբ կանցնի ընկերութեան մէջ, վայրենիների զնդանների տակ, և թէև Աստուած ինձ ամենայն տարի ուղարկէր մի կանացի պայծառ հայեաքը, նման այն հայեաքին որ...

Այդ ժամանակ նորանք ինձ հետ հաւասարուեցան, ես մարակեցի ձիուս և գուրս եկայ թիփի ետևից...

— Mon Dien, un circassien!.. (Աստուած իմ, չէրբէղը...) գոչեց իշխանուհի օրիորդը:

Որպէս զի ներան կատարեալ հանգստացնեմ, ես մի քիչ
խոնարհուելով Ֆրանսերէն պատասխանեցի.

— Ne craignez rien, madame, je ne suis pas plus dangereux que votre
cavalier... (Ամենէին մի՛ վախենաք, օրիորդ, ես ձեր ասպետից
նուազ վտանգաւոր եմ)...

— Նէ շփոթուեց—բայց ինչո՞ւ, իւր սխալմունքից, թէ
նորանից, իմ պատասխանս ներան յանդուգն թուեց: Աս ցան-
կանում էի, որ իմ վերջին ենթադրութիւնս ճիշտ լինէր.
Պրուշնիցիկին դժգոհութեամբ վերաս նայեց:

Նրեկոյեան ուշ, ժամի 11-ին ես դնայի ճիւղէք զբօսնե-
լու: Վաղաքը քնած էր. մի քանի լուսամուտներից միայն մըլ-
մըլում էին կրակները: Նրէք կողմից սեւին էին տալիս ժայլերի
դադաթները, Մաշուկի ճիւղը, որի դադաթի վերայ տարա-
ծուած էր մի չարագուշակ ամպրոպ. լուսինը բարձրանում էր
արեւելքում: Հեռուն արծաթեայ հիւսակների նման փայլում
էին ձիւնապատ լեռները: Պիշերապահների կանչերը խառն-
վում էին եռացող ջրերի դռչւնի հետ, որոնք զիշերը բաց
էին թողուած: Նրբեմնապէս ձիու բարձր արովիւնը նողայի
սայլի ճռճոռցի և թաթարական երգի հետ տարածվում էր
փողոցում: Աս նստայ նստարանին վերայ և մտածմունքի մէջ
լնկայ... Աս զգացի կարիք սիրտս բանալ մէկին մտերմական
խօսակցութեամբ... Բայց ո՞ւմ... «Բնչ է անում Սէրան», մտա-
ծում էի ես... այդ բոլորին ներա ձեռք սեղմելու համար ա-
մեն բան կտայի ես:

Յանկարծ լսում եմ անհաւասար և արագ քայլերի ձայն...
Նրէի Պրուշնիցիկին է... Նոյն ի՞նքը:

— Այդ ո՞րտեղից:

— Լեզովսկայեա իշխանուհու մօտից, ասաց նա շատ
լուրջ կերպով—ինչպէս երգում է Մերին:

— Պիտե՞ս, ասացի ես նորան զրազ կգամ, որ նէ չգիտէ
թէ դու ենթասպայ ես, նէ կարծում է թէ յանցանքի համար
քեզ զրկել են աստիճանիցդ:

— Պուցէ: Բայց իմ ի՞նչ գործս է... անուշազիր ասաց նա:

— Ոչինչ, ես այս պնպէս ասացի:

— Իսկ դիտե՞ս, որ դու այսօր ներան սաստիկ զայրաց-
րիք: Նէ կարծիք յայտնեց, որ դա մի անլսելի յանդգնութիւն

է. ես դժուարութեամբ կարողացայ ներան հասկացնել, որ դու այնքան լաւ ես կրթուած, և այնպէս լաւ զիտես բարձր շրջանը, որ ներան վերաւորելու դիտաւորութիւն չէիր կարող ունենալ: Նէ ասումէ, որ դու ժպիրհ հայեացք ունես, որ դու քո մասին շատ մեծ կարծիք ունես:

— Նէ չէ սխալվում... Իսկ դու չէիր կամենայ ներան պաշտպան հանդիսանալ...

— Ափոստ, որ ես դեռ ևս այդ իրաւունքը չունեմ:

— Ահա, մտածեցի ես. «նա երեւում է, որ յոյսեր ունի»:

— Բայց հէնց քեզ համար վատ կլինի, շարունակեց Պրուշ-նիցկին. քեզ այժմ դժուար է ներանց հետ ծանօթանալ—և ավսո՞ս, որովհետեւ իմ զիացած ամենալաւ գերդաստաններից մէկն է:

Նս մտքիս մէջ ծիծաղեցի:

— Ինձ համար ամենից ախորժելի տունը ներկայումս իմ տունն է, ասացի ես յօրանջելով, և վերկացի որ գնամ:

— Սակայն խոստովանուիր, որ դու զղջում ես:

— Ի՞նչ յիմար բան ես ասում: Նթէ ես ուղենամ հէնց էդուց երեկոյեան կլինեմ իշխանուհու մօտ:

— Տեսնենք...

— Նւ քեզ բաւականութիւն պատճառելու համար, ես մինչեւ անդամ իշխանադատեր ետեւիցն կլննենմ...

— Այո, եթէ միայն նէ կամենար քեզ հետ խօսել...

— Նս կսպասեմ մինչեւ այն ժամանակ, երբ քո խօսակցութիւնդ ներան կձանձրացնէ... մնաս բարով:

— Իսկ ես կգնամ փողոցները շրջելու. իմ քունս չէ տանում... Լսիր, գնանք պանդոկ. այնտեղ խաղում են... այսօր ինձ հարկաւոր է սաստիկ յուզում...

— Ուրեմն ցանկանում եմ, որ դու լաւ տարուես:

Նս գնացի տուն:

21 մայիսի:

Համարեա մի շաբաթ անցաւ, բայց ես տակաւին չկուզուեցի հետ ծանօթացել չեմ: Յարմար դէպքի եմ սպասում: Պրուշնիցկին ստուերի նման ամեն տեղ հետեւում է իշխանադատեր, նորանց խօսակցութիւնը անվերջ է. երբ

նա ներան կձանձրացնէ... Մայրը սորա վերայ ուշադրութիւն չէ դարձնում, որովհետեւ նա փեսայու չէ: Այլ քեզ մայրերի տրամաբանութիւնը: Անկատեցի երկու երեք քնքոյշ հայկացիներ—պէտք է սորան վերջ տալ:

Երէկ ջրակի մօտ առաջին անգամ երեւցաւ Վերան... Այն ժամանակից, երբ մենք պատահեցանք քարանձաւում, նէ տանից դուրս չէ դալիս: Մենք միասին կախեցինք բաժակներս և կռացանք, նէ իմ ախանջիս ցածր մրմնջաց.

— Գու չե՞ս կամենում ծանօթանալ Աեղօվսկայեաների հետ... Մենք միայն այնտեղ կարող ենք տեսակցել...

Յիմարութիւն... Տխուր է: Մայց ևս դորան արժան էի:

Ի դէպ, էգուց ստորադրութեամբ պանդոկի դահլիճում պարահանդէս կայ, և ևս իշխանապետեր հետ խաղալու եմ մազուրկայ:

29 մայիսի:

Պանդոկի դահլիճը ակումբի դահլիճ էր դարձել: Ինք ժամին բոլորը հաւաքուեցան. իշխանուհին և դուստրը ուշ եկան. շատ տիկիներ նախանձում էին, և ներա վերայ նայում էին չարականութեամբ, որովհետեւ իշխանադուստր Մերին հազնփում է ճաշակով: Ներանք, որոնք իրենց համարում էին տեղական ազնուականներ, նախանձ իրենց մէջ թաղցնելով մօտեցան ներան: Բնչ արած: Որտեղ կայ կանանց բնկերութիւն, այնտեղ կայ և բարձր ու ստորին հասարակութիւն: Առաստաւաւ մօտ, ժողովրդեան մէջ, կանգնած էր Գրուշնիցկին, որը զլուխը յենած ապակու վերայ աչք չէր հեռացնում իւր կռուքից. նէ նորա մօտով անցնելով հազիւ նշմարելի կերպով զլուխը շարժեց: Նա փայլեց ինչպէս արեւ... Առաջ պարեցին պօլկայ, յետոյ վալս: Տղամարդկանց ոտների խթանները վնդընդում էին, կանանց շորերի քղանցները բարձրանում էին և պտոյտներ կազմում:

Ան կանգնած էի մի հաստ տիկնոջ հետ, որ զարդարուած էր վարդադոյն փետուրներով. ներա շորերի պերճութիւնը յիշեցնում էր Փիժմի ժամանակը, իսկ ներա անողորկ խառտուտիկ կաշին—արհեստական սև խալերի ժամանակը: Ներա

վղի վերայի ամենամեծ խալը սքողուած էր վզնոցով. նէ իւր ասպետին—Հիծեալագօրի կապիտանին ասում էր.

— Այո, Լեգօփսկայեա իշխանադուստրը մի անտանելի աղջիկ է: Նրեակայեցէք, ինձ դիպաւ և ներողութիւն չինդրեց, մինչև անգամ յետ դարձաւ և իմ վերայ զրպանի ակնոցով նայեց: C'est impayable... (աններելի բան), նէ ինչով է հրպարտանում: Պէտք է նէրան սովորեցնել...

— Այդ իմ պարտքս է, պատասխանեց հըր ասպետը և դիմեց միւս սենեակը:

Ես իսկոյն գնացի իշխանադստեր մօտ, խնդրելու նէրան պարել տեղահրան սովորութեան ազատութիւնից օգտուելով, որ թոյլ է տալիս անծանօթ տիկիներին պարի հրաւիրել:

Նէ հաղիւ կարողացաւ զսպել իւր ժպիտը և ծածկել իւր յաղթանակը. սակայն նէ շուտով կարողացաւ ընդունել բոլորովին անտարբեր և մինչև իսկ խիստ դիւր: Նէ անհոգ կերպով դրեց թեւը իմ ուսիս, պուսը մեղմիկ խոնարհեցրեց մի կողմ, և մենք սկսեցինք պարել: Ես այդպիսի ձկուն և տարփալ մեջք տեսած չունեմ: Նէրա թարմ շնջառութիւնը հպում էր իմ երեսիս, վալսի արագ շարժման ժամանակ նէրա խոպովին բաժանուելով միւսներից շօշափում էր իմ պոսս... Ես երեք շրջան կատարեցի. (նէ հիանալի լաւ է պարում): Նէրա հեքը բռնեց, աչքերը մթնտեցին, կիսաբաց շրթունքները հաղիւ կարողացան շինչալ անհրաժեշտ բանաձեւը— merci monsieur (շնորհակալութիւն, պարոն):

Մի քանի րոպէ լռելուց յետոյ, ես նէրան ասացի, ընդունելով ամենախոնարհ դիրք.

— Ես լսել եմ, օրիորդ, որ ձեզ հետ դեռ բոլորովին անծանօթ լինելով, ես արդէն բազդ եմ ունեցել ձեր բարկութիւնը շարժելու... որ դուք ինձ համարել էք մի յանդուգն մարդ... Մի՞թէ սա ճշմարիտ է:

— Եւ դուք ուզում էք, որ ես այժմ հաստատուեմ այդ կարծիքի մէջ, պատասխանեց նէ հեղնական ծամածռութեամբ, որը սակայն շատ յարմար է դալիս նէրա ձկուն կազմուածքին:

— Եթէ ես ունեցել եմ որեւէ յանդգնութիւն ձեզ վերաւորելու՝ թոյլ տուէք ինձ մի աւելի մեծ յանդգնութիւն ևս գործելու. ձեզանից ներողութիւն խնդրելու... Եւ իրաւ ես

շատ ցանկանում էի ձեզ ապացուցանել, որ դուք իմ մասին սխալուած էք...

— Այդ ձեզ համար բաւական դժուար կլինի...

— Ի՞նչու համար...

— Նորա համար, որ դուք մեզ մօտ չէք լինում, իսկ այս պարահանդէսները հաւանակօրէն յաճախ կրկնուելու չեն:

«Այս նշանակում է, մօտեցի ես, որ ներանց դուռը ինձ համար յաւիտեանս փակ է»:

— Գիտէ՞ք, օրիորդ, ասացի ես մի տեսակ սրտացուութեամբ, զիջացող մեղապարտին երբէք հարկաւոր չէ մերժել. յուսահատութիւնից նա կարող է աւելի մեծ ոճիր գործել... և այն ժամանակ...

Սեզ շրջապատողների ծիծաղն ու շնչումը ինձ ստիպեցին դառնալ և ընդհատել իմ նախադասութիւնս... Կնձանից մի քանի քայլ հեռու կանգնած էր տղամարդկանց մի խումբ, և նորանց թիւում հեծելաղօրի կապիտանը, որը թշնամական մտերմութիւն էր յղացել նազելի իշխանագետեր դէմ. նամանաւանդ ինչ որ բանով շատ գոհ էր. շփում էր ձեռները, ծիծաղում էր և աչքով էր անում իւր ընկերներին: Յանկարծ նորանց միջից դուրս եկաւ Ֆռակով, երկար բեխերով և կարմիր ռետով մի պարոն, և ուղղեց իւր անհաւասար քայլերը ուղիղ գէպի իշխանագետեր. նա հարբած էր: Յուզուած օրիորդի զիմաց կանգնելով, ձեռները քամակին դրած նա յառեց ներս վերայ իւր մուգ—մոխրագոյն աչքերը և կտրած սուր ձայնով ասաց Ֆրանսերէն կոտորելով.

— Պերմետէ... էհ, ի՞նչ երկարացնեմ... հրաւիրում եմ ձեզ մազուրկայի...

— Ի՞նչ էք ուզում, ասաց նէ դողդոջուն ձայնով, իւր չորս կողմը աղերսալի հայեացք ձգելով: Աւաղ, ներս մայրը հեռու էր, և մօտը իւր ծանօթ ասպետներից ոչ ոք չկար, մի աղիւտանտ, կարծեմ, այս բոլորը տեսնում էր. բայց նա թաղկացաւ խմբի ետեւը, որ այս դործի մէջ խառն չլինի:

— Ի՞նչ, ասաց հարբած պարոնը, աչքով անելով հեծելաղօրի կապիտանին, որը նշաններով նորան խրախուսում էր.— մի՞թէ ձեզ անհաճոյ է... Ի՞նչ ես նորից պատիւ ունեմ խնդրելու ձեզ pour mazoure (ուզում է ասել մազուրկայի)... Պուլցէ

դուք մտածում էք, թէ ես հարբած եմ: Այս ոչինչ... աւելի համարձակ կ'որելի է պարել—այնպէս չէ՞...

Նստեսաց, որ նէ վախից և բարկութիւնից ուշաթափ-
ուելու վերայ էր: Նստմտեցայ հարբած պարոնին, ամուր
բռնեցի ձեռից և յառած նորա աչքերին նայելով խնդրեցի
հետանալ—որովհետեւ, աւելացրի ես, իշխանադուստրը վաղուց
խոստացել է ինձ հետ մագուրկայ պարել:

— Ի՜նչ արած... ուրիշ անգամ, ասաց նա ծիծաղե-
լով և դնաց իւր ամօթով եղած ընկերների մօտ, որոնք խա-
կոյն նորան տարան միւս սենեակը:

Նստվարձատրուեցայ խոր, սքանչելի հայեացքով:

Իշխանադուստրը մօտեցաւ իշխանուհուն և բոլորը պատ-
մեց նորան, նէ ինձ դտաւ ամբոխի մէջ և շնորհակալութիւն
յայտնեց: Նէ ինձ յայտնեց, որ ճանաչում է իմ մօրս և ծա-
նօթ է եղել եմ բազմաթիւ մօրաքոյրերիս հետ:

Նստ չզիտեմ, ի՜նչպէս է պատահել, որ մենք մինչև այսօր
միմեանց հետ ծանօթ չենք, աւելացրեց նէ,—բայց խոստովա-
նուեցէք, որ սորանում մեղաւորը միայն դուք էք. դուք բո-
լորից քաշվում էք, որը մի բանի նման չէ: Նստ յոյս ունեմ,
որ իմ սենեակի օդը ձեր սրտնեղութիւնը կցրուէ... Այնպէս
չէ՞...

Նստ մի քանի խօսք ասացի, որոնք ամեն մարդ պէտք է
զիտենայ այսպիսի դէպքերում զործածելու համար:

Վաղրիները սաստիկ երկար տևեցին:

Վերջապէս վերնասանից հնչեց նուագարանը, ես և իշ-
խանադուստրը նստանք: Նստ ոչ մի անգամ չախնարկեցի հար-
բած պարոնի մասին, ոչ իմ նախկին վարքիս մասին, ոչ էլ
Պարուշնիցիու մասին: Անախորժ դէպքի տպաւորութիւնը
քիչ-քիչ ցրուեց, ներա երեսը ծիծաղ եկաւ, նէ շատ սիրուն
կատակ էր անում. ներա խօսակցութիւնը կենդանի և սուր,
թէպէտ և չէր նկատվում, որ նէ կամենար սրտխօսութիւն
անել, ներա նկատողութիւնները երբեմն շատ խելացի էին...
Նստ ներան մի քանի խառն գարձուածքներով հասկացրի, որ
նէ ինձ վաղուց դիւր է դալիս: Նէ գլուխը խոնարհեցրեց և
թեթեւ կերպով կարմրեց:

— Պուք տարօրինակ մարդ էք. յետոյ ասաց նէ, իւր

մախմուր աչքերը վերաս դարձնելով և արուեստական կերպով ծիծաղելով:

— Աս չէի ուզում ձեզ հետ ծանօթանալ, շարունակեցի ես, — որովհետև ձեզ շրջապատում է գնդապետների մի ահագին խումբ, և ես վախենում էի նորա մէջ բոլորովին անհետանալ:

— Պուք ի զուր վախեցել էք, նորանք բոլորն էլ շատ ձանձրալի են...

— Բոլորը մի՞թէ բոլորը:

Նէ ուղիղ երեսիս նայեց, աշխատելով կարծես մի բան յիշել յետոյ նորից մի քիչ կարմրեց և վերջապէս վճռողաբար ասաց — բոլորը:

— Մինչև անգամ իմ բարեկամ Պեյօրինինն է՞:

— Նա ձեր բարեկամն է, ասաց նէ, յոյց տալով մի տեսակ կասկածանք:

— Այո:

— Նա ի հարկէ, տիրութիւն պատճառողների թվում չէ...

— Բայց անբաղդների թվումն է, ասացի ծիծաղելով:

— Ի հարկէ, իսկ ձեզ ծիծաղելի է թվում: Աս ցանկանում էի, որ դուք նորա տեղը լինէիք:

— Ի՞նչ, ես էլ ենթասպայ էի, և իրաւ, այն իմ կեանքիս ամենալաւ ժամանակն է:

— Մի՞թէ նա ենթասպայ է... արող կերպով ասաց նէ, և յետոյ աւելացրեց, իսկ ես կարծում էր թէ...

— Պուք ինչ էիք կարծում...

— Ոչի՛նչ... Ո՞վ է այս տիկինը:

Այստեղ խօսակցութիւնը փոխուեցաւ, և ես այլ ևս դորա մասին խօսք չբացի:

Մաղուրկան վերջացաւ, և մենք միմեանցից բաժանուեցանք — ցտեսութիւն:

Տիկինները ցրուեցան: Աս գնացի ընթրելու և պատահեցայ Վերներին:

— Ի՛հէ, ասաց նա, ձեզ էլ ճանաչեցի: Պուք չէիք որ այլապէս չէիք ուզում իշխանադատեր հետ ծանօթանալ, բայց եթէ ներան վերահաս մահից փրկելով:

— Ես աւելի լաւն արի, պատասխանեցի նորան. նէրան փրկեցի խնջոյքի ժամանակ ուշաթափուէրուց:

— Ի՞նչպէս, պատմեցէք:

— Ո՛չ, ինքներդ զուշակեցէք. դուք, որ աշխարհիս երեսին ամեն բան զուշակում էք:

30 մայիսի:

Երեկոյեան մօտ հօթը ժամին ևս ճեմելիքում զբօսնում էի: Գրուշնիցիին հեռուից տեսնելով մօտեցաւ ինձ. մի տեսակ ծաղրալի հրճուանք էր փայլում նորա աչքերում: Նա ամուր սեղմեց իմ ձեռս, և եղերերգական ձայնով ասաց.

— Շնորհակալ եմ քեզանից, Պեջօրին... Հասկանում ես ինչ եմ ասում...

— Ո՛չ, բայց և այնպէս չարժէ շնորհակալ լինել, պատասխանեցի ես, որովհետեւ իսկապէս զգում էի, որ ոչինչ բարեբարութիւն չեմ արել նորան:

— Ի՞նչպէս, իսկ երէկ մի՞թէ մոռացել ես... Մերին ինձ բոլորը պատմեց:

— Ի՞նչ, մի՞թէ շնորհակալութիւնն էլ ձեր մէջ հասարակաց է:

— Նսի՛ր, շատ լուրջ կերպով ասաց Գրուշնիցիին.— խնդրում եմ իմ սէրիս հետ կատակ մի՛ անիր, եթէ ուզում ես ինձ բարեկամ մնալ... Տեսնում ես, ես նէրա սէրից խելքս թոյնում եմ... և մոռնում եմ, և յոյս ունեմ, որ նէ նոյնպէս ինձ սիրում է... Ես քեզ մի խնդիրք ունեմ. դու այս երեկոյ նէրանց մօտ ես լինելու. խօսք տուր ինձ նկատել ամեն բան. ես զիտեմ, դու այսպէս բաների մէջ փորձուած ես, դու ինձանից աւելի լաւ ես ճանաչում կանանց... Սանճք, կանճք, ո՞վ նէրանց կհասկանայ: Նէրանց ժպիտը հակասում է նէրանց հայեացքին, նէրանց խօսքերը խոստանում են և զրաւում իսկ նէրանց ձայնը հեռու է մղում... Երբեմն նէրանք մի բուպէում հասկանում են մեր մտքի միջի ամենազաղտնի մտածմունքը, երբեմն էլ չեն հասկանում ամենապարզ ակնարկութիւնները... Եյ, օրինակ իշխանադուտորը, երեք նէրա աչքերը իմ վերայ նայելիս վառվում էին տենչանքով, այսօր նորանք սառն են և խաւար...

— Այդ գուցէ ջրի ազդեցութիւնիցն է, պատասխանեցի ես:

— Պուք ամեն բանի մէջ վատ կողմն էք տեսնում... Նիւթապաշտ, արհամարհանքով աւերադրեց նա:— Ի՛նչ, խօսակցութեան նիւթը փոխենք— և դո՛հ մնալով իւր անյաջող բառախաղից *) նա ուրախացաւ.

Ինը ժամին միասին գնացինք իշխանուհու մօտ:

Վերայի լուսամուտների մօտից անցնելիս, ես տեսայ ներսի լուսամուտի մօտ: Մենք միմեանց թռուցիկ հայեացքներ փոխարինեցինք: Մեզանից յետոյ նէ շուտով մտաւ Վեգօվսկայեանների ընդունարանը: Իշխանուհին ինձ ներսն այնպէս ներկայացրեց, ինչպէս իւր ազգականուհուն: Թէյ խմեցինք. բաւականին հիւրեր կային. խօսակցութիւնը ընդհանուր էր: Նս աշխատում էի իշխանուհուն դիւր դալ, կատակ էի անում, ներսն մի քանի անգամ սրտանց ծիծաղելով, իշխանագուստը նոյնպէս մի քանի անգամ ուզեց ծիծաղել, բայց իրեն զսպում էր, որ իւր զիրքից դուրս չգայ. նէ մտածում է, որ տխրութիւնը իրեն սաղ է դալիս, գուցէ և չէ սխալվում: Պրուշնիցկին, կարծես, շատ ուրախ է, որ իմ ուրախութիւնս ներսն չէ ազդում:

Թէյ խմելուց յետոյ բոլորս գնացինք ընդունարանը:

— Վերայ, դու իմ հնազանդութիւնից դո՛հ ես, ներս մօտով անցնելով ասացի ես: Նէ իմ վերայ ձգեց մի հայեացք, որը լի էր սէրով և շնորհակալութեամբ: Նս սովոր եմ այդպիսի հայեացքների. նորանք մի ժամանակ կազմում էին իմ երջանկութիւնս: Իշխանուհին դատերը նստեցրեց դաշնամուրի մօտ. բոլորը ներսն խնդրում էին մի բան երգել— ես լռում էի. և իրարանցումից օգուտ քաղելով Վերայի հետ քաջուեցայ լուսամուտի մօտ, նէ ինձ ուզում էր ասել մեզ երկուսիս համար մի ինչ որ կարեւոր բան... մի յիմար բան դուրս եկաւ ասելիքը: Մինչդեռ իշխանագուստեր համար իմ սառնասրտութիւնս անտանելի էր, ինչպէս ես կարողացայ նկատել ներս բարկացող և փայլուն հայեացքից... Օ՞, ես լաւ եմ հասկանում այդ խօսակցութիւնը. համբ, բայց արտայայտիչ. կարճ, բայց զօրեղ...

*) Այդ «բառախաղը» ընդգրկում կայանում է материалистъ և матерія բառերին մէջ, որ մենք փոխառեցինք «նիւթապաշտ» և «խօսակցութեան նիւթ» բառերով:

Նէ երգեց. նէրա ձայնը վատ չէ, բայց վատ է երգում... սակայն ես չէի լսում: Բայց Պրուշնիցկին նէրա հանդէպ դաշնամուրի վերայ յենուելով աչքերը սեւեռել էր նէրա վերայ, և երբեմն կիսաձայն ասում— *charmant! délicieux!* (հիանալի է, սքանչելի է):

— Լսի՛ր, ասաց ինձ Վէրան—ես չեմ ուզում, որ դու ծանօթանաս իմ էրկանս հետ, բայց դու պէտք է անպատճառ դիւր դաս իշխանուհուն. քեզ համար այդ դիւրին է. դու բոլորը կարող ես, ինչ որ ուղենաս: Մենք միայն այստեղ կարող ենք տեսակցիլ...

— Միայն...

— Նէ կարմրեց և շարունակեց.—դու գիտես, որ ես քո գերիկ եմ ես ոչ մի ժամանակ չեմ կարողացել քեզ հասկանալ... և դորա համար էլ ես պիտի պատժուեմ. դու ինձ կմոռանաս: Նս ուզում եմ դոնէ իմ պատիւս պահպանել... ոչ թէ ինձ համար—դու այդ շատ լաւ գիտես... Օ՛, ես քեզ խնդրում եմ, առաջուան պէս ինձ մի՛ չարչարիր դատարկ կասկածանքներով և կեղծ սառնութեամբ. գուցէ՛ ես շուտով մեռնեմ. ես զգում եմ, որ օր աւուր թուլանում եմ, և չնայելով դուրան ես չեմ կարող մտածել ապագայ կեանքիս մասին. ես մտածում եմ միայն քո վերայ... Պուք տղամարդիկ չէք հասկանում հայկացիի զգուանքը, ձեռների սեղմումը... իսկ ես երգվում եմ, ես լսելով քո ձայնը զգում եմ այնպէս խոր, օտարօտի երանութիւն, որ ամենաջերմ համբոյրներն անգամ չեն կարող նորան փոխարինել:

Մերի իշխանագուստը այս ժամանակ դադարեց երգելուց. զովասանքի աղմուկ լսուեց նէրա շուրջը, ամենքից յետոյ ես մօտեցայ նէրան և բաւական անհոգ կերպով ինչ որ բան ասացի նէրա ձայնի մասին:

Նէ երեսը ծամածռեց, վարի շրթունքը ուռեցնելով, և ծաղրածութեամբ խոնարհութիւն արեց.

— Այդ ինձ աւելի է շողջորթում, նորա համար, որ դուք ինձ ամենևին չէիք լսում. բայց դուք գուցէ չէ՞ք սիրում կրօնաշուլթիւն...

— Բնդհակառակը... մանաւանդ ճաշից յետոյ:

— Պրուշնիցկին ճշմարիտ է ասում, որ դուք ամենևին

բանաստեղծական ճաշակ չունէք... Բայց ես տեսնում եմ, որ դուք երաժշտութիւնը սիրում էք իբրեւ կերակրի համեմունք:

— Գուք ստատիկ սխալվում էք, ես կերակրի մէջ շատ բարակ բաներ չեմ փնտռում, և շատ վատ ստամոքս ունեմ: Բայց երաժշտութիւնը ճաշից յետոյ քուն է բերում, իսկ ճաշից յետոյ քնելը առողջարար է. հետեապէս, ես սիրում եմ երաժշտութիւնը բժշկական տեսակէտից: Նրեկոները ընդհանրապէս, երաժշտութիւնը զրգւում է իմ ջղերս, ես շատ տրիստում եմ կամ շատ ուրախանում: Նրկուն էլ անտանելի են, երբ մի յարգելի պատճառ չկայ տխրելու կամ ուրախանալու, և բացի դորանից տխրութիւնը հասարակութեան մէջ ծիծաղելի է, իսկ չափազանց ուրախութիւնը անպայել...

Նէ մինչև վերջը չըսեց, դնաց հեռու, նստեց Գրուշնիցիու մօտ, և նորանց մէջ սկսուեց ինչոր սիրային խօսակցութիւն... Ինչպէս երևում էր՝ իշխանագուստորը նորա խորին դարձուածքներին բաւական անուշադիր և անյաջող կերպով էր աշխատում, թէ և աշխատում էր ցոյց տալ, թէ ուշադրութեամբ լսում է նորան, որովհետև նա երբեմն նէրա վերայ նայում էր զարմանքով, աշխատելով իմանալ նէրա ներքին յուզման պատճառը, որ երբեմն երևում էր նէրա անհանդարտ երեսի վերայ:

Բայց ես ձեզ հասկացայ, նաղելի օրիորդ, զգուշացէք: Գուք ուզում էք միենոյն կերպով վերաւորել իմ ինքնասիրութիւնս, որպէս ես ձերը վերաւորեցի. բայց այդ ձեզ չի յաջողուի. իսկ եթէ դուք իմ դէմ պատերազմ հրատարակէք՝ ես բոլորովին անգութ կլինեմ:

Նրեկոյեան մի քանի անգամ ես աշխատեցայ նորանց խօսակցութեան մէջ մտնել, բայց նէ բաւական պաղ էր վերաբերում դէպի իմ նկատողութիւններս, և ես վերջապէս կեղծ դժգոհութեամբ հեռացայ:

Իշխանագուստորը փառաւորուեց. Գրուշնիցիին նոյնպէս: Փառաւորուեցէք, բարեկամներ, շտապեցէք... դուք երկար փառաւորուելու չէք... Ինչ արած, ես նախադրացում ունեմ... որեւէ կնոջ հետ ծանօթանալիս ես միշտ նախադուշաւում եմ, թէ նէ ինձ պէտք է սիրէ, թէ ոչ...

Նրեկոյեան մնացած ժամանակը անցկացրի Վերայի հետ,

և երկար խօսեցանք անցեալի մասին... Ինչո՞ւ Համար նէ սիրում է ինձ—յիշաւի չգիտեմ մանաւանդ, որ նէ միակ կրնն է, որ բոլորովին ճանաչել է ինձ, բոլոր իմ մանր պակասութիւններով և վատ հակումներով... Մի՞թէ ջուրը պղպէս դրաւել է...

Մենք Պրուշնիցկու հետ դուրս եկանք... փողոցում նա իմ թւից բռնեց և երկար լռութիւնից յետոյ ասաց.

— Ի, ի՞նչ:

«Դու յիմար ես», ուղում էի ես նորան պատասխանել, բայց ինձ զսպեցի, և միայն ուսերս թօթուեցի:

6 յունիսի

Այս բոլոր ժամանակ ես իմ բռնած ընթացքը ամենեւին չփոխեցի: Իմ խօսակցութիւնս սկսում է իշխանադատեր դիւր դալ. ես ներան պատմեցի իմ կեանքի տարօրինակ դէպքերից մի քանիսը. ես սկսում եմ ներա աչքին անսովոր մարդ երևալ: Ես ծաղրում եմ աշխարհում ամեն բան, մանաւանդ զգայմունքները. սա սկսում է ներան վախեցնել: Նէ իմ ներկայութեամբ չէ Համարձակվում Պրուշնիցկու հետ զգայական խօսակցութիւններ անել, և արդէն մի քանի անգամ նորա փորձերին պատասխանում է ծաղրական ժպիտով. բայց ես միշտ, երբ Պրուշնիցկին դալիս է ներա մօտ, ընդունում եմ հանդարտ դրութիւն և թողնում եմ նորանց առանձին, առաջին անգամ նէ ուրախ եղաւ սորանով, կամ գոնէ աշխատում է պղպէս ցոյց տալ. երկրորդ անգամ բարկացաւ վերաս, երրորդ անգամ Պրուշնիցկու վերայ:

— Պուք ինքնասիրութիւն շատ քիչ ունեք, երէկ ասաց նէ ինձ,—ինչո՞ւ Համար դուք մտածում էք, թէ Պրուշնիցկու հետ ես աւելի ուրախ եմ լինում:

Ես պատասխանեցի, որ բարեկամիս բաղդաւորութեան զոհում եմ իմ բաւականութիւնս...

— Իմն էլ պատասխանեց նէ:

Ես աչքերս յառած նայեցի ներա վերայ և ընդունեցի լուրջ դէմք: Յետոյ ամբողջ օրը ներան ո՛չ մի խօսք չասացի... Նրեկոյեան նէ մտածմունքի մէջ ընկաւ: Իսկ առաւօտ ջրակի մօտ աւելի տխուր էր: Նրբ ես մօտեցայ ներան, նէ անուշադիր լսում էր Պրուշնիցկուն, որը, կարծես, յափշտակուել էր

բնութեան տեսարանով, բայց հէնց որ ինձ տեսաւ՝ նէ սկսեց ծիծաղել (բոլորովին անտեղի), ցոյց տալով, իբր թէ ինձ չէ նկատում: Ես հեռացայ և թաքուն սկսեցի ներսն զխտել, նէ երես դարձրեց իւր խօսակցից և երկու անգամ յօրանջեց: Նէ Պրուշնիցիուց բոլորովին ձանձրացել էր:— Երկու օր դեռ ևս ներս հետ չպէտք է խօսեմ:

11 յունիսի:

Ես յաճախ ինձ հարցնում եմ, ինչու այդպէս կամակորու-
թեամբ հետևում եմ մանկամարդ աղջկայ սերը զրաւելլու,
որին պատրիկ չեմ ցանկանում, և որի հետ երբէք ամուսնա-
նալու չեմ: Ինչու համար է այս կանացի աղվիկի գալը: Վե-
րան աւելի շատ է սիրում ինձ, քան երբ և իցէ իշխանա-
դուստր Սերին. եթէ նէ լինէր անյաղթելի դեղեցիկուհի՝ դու-
ցէ ներսն դժուարութիւնն ինձ մզէր ներսն հետևելու...

Բայց ամենևին այդպէս չէ: Հետևապէս այս սիրոյ այն
անհանգիստ պահանջը չէ, որը մեզ տանջում է երիտասարդա-
կան առաջին տարիներում, ձգում է մեզ մի կնոջից միւսի
մօտ, մինչև որ վերջապէս դանում ենք այնպիսի մէկին, որի
համար անտանելի ենք. այստեղ սկսում է մեր շարունակ—
խտական կեանքը, անվերջ տուփանքը, որը թուաբանօրէն կա-
րելի է արտայայտել մի դժով. որը մի կէտից ձգվում է տա-
րածութեան մէջ, այս տեղականութեան դադունքը կայա-
նում է նորանում. որ անհնար է հասնել նպատակին, այսինքն
վերջին:

Ինչու համար եմ ես աշխատում:— Պրուշնիցիու նախան-
ձից: Թշուառ, նա բոլորովին ներսն արժան չէ: Աամ սա
այն դարշելի, բայց անյաղթելի զգացմունքի հետևանքն է, որ
ստիպում է մեզ խանդարել մերձաւորի քաղցր մտածմունքնե-
րը, որ ունենանք նորան ասելու բաւականութիւն, երբ նա-
յուսահատութեան մէջ հարցնէ, թէ ում պէտք է հաւատայ:

— Բարեկամ, ինձ էլ նոյն է պատահել, և դու տեսնում
ես, սակայն, որ ես ճաշում եմ, ընթրում եմ և հանդիսա-
քնում եմ, և յոյս ունեմ կարող եմ մեռնել առանց ճիչի և
արտասուքի:

Եւ իրաւ, կայ մի անսահման վայելչութիւն, մի փոքրիկ.

Հազիւ փթթած հողու տերապետերուն մէջ: Նա ծագիլի է նման, որի ամենալաւ անուշահոտութիւնը գոլորշիանում է արևի առաջին ճառագայթների առջև. նորան պէտք է այդ բոպէին քաղիլ, և հոտոտելով մինչև յագենալը՝ ձգել ճանապարհի վերայ. դույն է մէկը վերցնէ: Նւ գրում եմ այս անյադ ամեն ինչ կլանող փափաքը. ես նայում եմ ուրիշների տանջանքների և ուրախութիւնների վերայ եմ օգտի տեսակէտից ինչպէս իմ հոգեկան ոյժերս պահպանող ուտելիքի վերայ: Նս այլևս ընդունակ չեմ մաշուելու տարփանքից. իմ պատուասիրութիւնս մեռած է զանազան հանգամանքներից, բայց նա երևան եկաւ ուրիշ կերպարանքով. որովհետեւ պատուասիրութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իշխելու փափաք, իսկ իմ առաջին բաւականութիւնս է իմ իշխանութեան կեթարիկը այն ամենը, ինչ որ շրջապատում է ինձ: Արթիցնեղ դէպի ինձ սիրոյ, մտերմութեան և երկիւղի զգայմունք—արդեօք իշխանութեան առաջին նշանը և փառաւոր յաղթանակը չէ: Մէկի թշուառութեան և ուրախութեան պատճառ լինել առանց հիմնաւոր իրաւունք ունենալու—արդեօք սա չէ՞ մեր հպարտութեան ամենաքաղցր ճարակը: Նւ ի՞նչ է երջանկութիւնը: Յազեցած հպարտութիւն: Եթէ ես ինձ համարէի ամենալաւ և ամենաուժեղ աշխարհիս երեսին՝ ես երջանիկ կլինէի, եթէ բոլորը ինձ սիրէին՝ ես կը դանէի սիրոյ անսպառ աղբիւր: Չարութիւնը ծնում է չարութիւն. առաջին տանջանքը դադափար է տալիս ուրիշի տանջուելու բաւականութեան մասին: Չարութեան զաղափարը չէ կարող մարդու մաքում արծարծուել, եթէ մարդը չկամենայ նորան գործադրել: Գաղափարները, ասել է մէկը, օրգանական ստեղծագործութիւններ են. նորանց ծննունդը արդէն տալիս է նորանց ձև, իսկ այդ ձևը—գործողութիւն է. այն մարդը, որի զիւում ծնուել են աւելի շատ զաղափարներ, նա ուրիշներին շատ է գործում: Այս պատճառով հանձարը, որը կաշկանդուած է աստիճանաւորի սեղանի հետ, պէտք է կամ մեռնի, կամ խեղդարի, այնպէս, ինչպէս ամուր կազմուածքով մի մարդ եթէ նստական և միանգամայն խոհեմ կեանք վարէ՝ կմեռնի կաթուածից:

Արդքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ զաղափար՝ նորա զարգացման առաջին աստիճանում նա մտաւղ սրտին սեփականութիւնն

է. յիմար է նա, ով ուզում է իւր բոլոր կեանքում նորանով զգածուած լինել շատ հանդարտահոս գետեր սկիզբն են առնում կատաղի ջրուէժներից, և ոչ մէկը չէ՝ ցատկաւոր և փրփրում մինչև ծովի մէջ թափուելը: Բայց այս հանդարտութիւնը շատ անգամ նշան է, թէպէտ ծածուկ, բայց մեծ ոյժի մտքերի և զգացմունքների լայնութիւնը և խորութիւնը թոյլ չեն տալիս բուռն զգացմունքներ առաջ դալու, հոգին չարչարուելիս ու հրճուելիս, ամեն բանում ճիշտ հաշիւ է տալիս ինքն իրեն, և համոզւում է, որ այդպէս էլ հարկաւոր է: Նա գիտէ, որ առանց փոթորկի՝ արևի մշտական տապը նորան կշորացնէ, նա թափանցում է իւր կեանքի մէջ—դուր-դուրում և պատժում է իրեն, ինչպէս սիրած երեխային: Միայն ինքնաճանաչութեան այս բարձր դրութեան մէջ մարդս կարողանում է գնահատել Տիրոջ արդարադատութիւնը:

Այս երեսը կարգալով, ես նկատում եմ, որ շատ հեռացայ իմ առարկայից... Բայց ի՞նչ կարիք... Զե՛ք որ այս օրադիրը գրում եմ ինձ համար, և իրաւ, այս բոլորը, ինչ որ ես ձգում եմ նորա մէջ՝ ինձ համար ժամանակին կլինի թանկալին յիշողութիւն:

Եկաւ Գրուշնիցկին և փաթաթուեց եմ պարանոցիս, նա ստացել է սպայի աստիճան: Մենք խմեցինք շամպայն գինի: Վերերը բժիշկին էլ նորա հոտից մտաւ նկրտ:

— Նս ձեզ չեմ շնորհաւորում, ասաց նա Գրուշնիցկուն:

— Ինչո՞ւ:

— Նորա համար, որ զինուորի վերարկուն ձեզ շատ էր սաղում, և խոստովանուեցէք, որ այստեղ կարած հետեակա-դորի ձեւադդեստը ձեզ հետաքրքիր չէ դարձնում... Տեսնում էք, մինչև հիմա դուք մի բացառութիւն էիք, բայց այժմ ենթարկւում էք ընդհանուր կանոնին:

— Դուրս տուէք, դուրս տուէք, բժիշկի դուք ինձ չէք խանգարի ուրախանալ: Նա չգիտէ, Գրուշնիցկին շնչաց իմ ականջիս, թէ որքան այս ուսադիրները ինձ յոյս տուին... Օ... ուսադիրներ, ձեր աստղիկները ուղեցոյց աստղիկներ են... Ո՛չ, ես այժմ բոլորովին բազդաւոր եմ:

— Ազատ ինձ հետ վեհի ամին դբօսնելու, հարցրի:

— Ե՞ս ինչ էլ որ լինի չեմ երեւի իշխանադատեր, մինչեւ որ ձեւագրեստս պատրաստ չլինի:

— Երաւունք կտան նէրան յայտնել քո ուրախութիւնդ:

— Ո՛չ, խնդրում եմ, մի՛ ասիր, Ես ուզում եմ նէրան զարմացնել:

— Բայց դու ինձ ասա, քո դործերդ նէրա հետ ի՞նչպէս են:

— Ես շփոթուեց և խորասուզուեց մտածմունքի մէջ. նա ուզում էր պարծենալ, սուտ խօսել—բայց ամաչում էր, միևնոյն ժամանակ ամաչում էր ճշմարիտը խոստովանել:

— Ի՞նչպէս ես կարծում, նէ քեզ սիրում է...

— Սիրում է: Ի՞նչ էք ասում, Պեօրին, այդ ի՞նչպիսի խելք է... ի՞նչպէս կարելի է այդպէս շուտ... Եւ եթէ նէ սիրելիս էլ լինի՝ մարդավարի կինը այդ չի ասի...

— Լա՛ւ: Ուրեմն, քո ասելով, մարդավարի մարդը նոյնպէս պէտք է լուի իւր կրքերի մասին:

Ե՛հ, հղբայր, ամեն բան իր կարգն ունի. շատ բան առանց ասելու են հասկանում...

— Եյդ ճշմարիտ է... Բայց սէրը, որ մենք կարդում ենք աչքերում՝ կնոջ վերայ ո՛չ մի պարտք չէ դնում, մինչդեռ խօսքը... Չգոյշ կաց Պրուշնիցկիյ, նէ քեզ խաբում է:

— Նէ՛, պատասխանեց նա, աչքերը երկինք բարձրացնելով և ինքնաբաւական ժպիտով. ես քեզ վերայ ցաւում եմ, Պեօրին...

— Ես գնաց:

Երեկոյեան դէմ բաւականին մեծ հասարակութեան հետ ոտով գնացել էինք դէպի վիհը զբօսնելու:

Եյտեղացի զխանականների կարծիքով այս վիհը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հանգած հրաբուխի բերան, նա գտնվում է Մաշուկի զաւիվայրի վերայ, քաղաքից մի վերստ հեռու: Գէպի այս վիհը տանում է մի շաւիղ թուփերի և ժայռերի միջով: Լեռը բարձրանալիս ես ձեռ տուի իշխանադատեր և նէ բռնած ունէր մեր ամբողջ զբօսնելու ժամանակ:

Մեր խօսակցութիւնը սկսուեց զուարճաբանութեամբ, ես սկսեցի քրքրել մեր բացակայ և ներկայ ծանօթներին. սկզբից նորանց ծաղրելի, յետոյ վատ կողմերն էի ասում: Վանի գնաց տաքացայ: Ես սկսեցի կատակով բայց վերջացրի կատարեալ

չարութեամբ: Ակզբից այս նէրան զուարճացնում էր, բայց վերջը վախեցրից:

— Գուք վտանգաւոր մարդ էք, նէ ինձ ասաց. ես աւելի լաւ կհամարէի անտառում մարդասպանի դանակին հանդիպել քան ձեր լեզուին... Նստանց կատակի ձեղանից խընդրում եմ, երբ իմ մասին վատ խօսելու լինէք—լաւ է դանակը վերցրէք և ինձ մորթեցէք—ես կարծում եմ, որ այս ձեզ շատ դժուար չի լինի:

— Մի՞թէ ես մարդասպանի նման եմ:

— Աւելի վատ էք:

Նստի բոպէ խորհիլուց յետոյ ասացի, ընդունելով խոր զգածուած դիրք.

— Այո, այս է եղել իմ բազդս մանկութիւնից ի վեր. ամենքը երեսիս վերայ նկատում էին վատ յատկութիւնների նշաններ, որոնք չկային. բայց ենթադրում էին, որ կան—և նորանք յառաջացան: Նստաւեալ էի, բայց ինձ մեղադրում էին, թէ ես խորամանկ եմ. և ես ծածկամիտ դարձայ: Նստաւեալ զգում էի բարին ու չարը. ոչ ոք ինձ չէր փայփայում այլ բոլորը վերաւորում էին, ես ռիսիկալ դարձայ. ես դաժան էի, միւս երեխաները ուրախ էին և շատախօս. ես ինձ նորանցից բարձր էի զգում—ինձ նորանցից ցածր էին համարում, և ես նախանձաւ դարձայ: Նստաւաւստ էի ամբողջ աշխարհը սիրել—բայց ոչ ոք ինձ չհասկացաւ. ես սովորեցի ատել: Իմ անգոյն երկատասարդութիւնս անցկացաւ կռուով անձիս և աշխարհի հետ իմ ամենալաւ զբաղմունքներս ուրիշների ծաղրելուց վախենալով պահեցի սրտիս խորքում, նորանք այնտեղ և մեռան: Նստաւում էի ճշմարիտը—ինձ չէին հաւատում. ես սխեցի խաբել. լաւ ճանաչելով աշխարհը և հասարակութեան թոյլ կողմերը՝ կեանքի գիտութեան հմտացայ. ես տեսնում էի, թէ ինչպէս ուրիշները առանց գիտութեան բազդաւոր են, ձրի օգտուելով այն բարեքներով, որոց ես այնպէս անխոնջ հետեւում էի ձեռքերի: Նւ այն ժամանակ իմ սրտում ծնուեց յուսահատութիւն—բայց այն յուսահատութիւնը որը բժշկում են ատրճանակի բերանով, բայց սառն, անզօր, սիրալիր և բարի ժպիտով սքողուած յուսահատութեամբ: Նստաւ դարձայ բնաւորութեամբ համր. իմ հոգուս կէսը գոյութիւն

չունէր. նա չորացել, դռնը շինուել մեռել էր. ես նորան կարեցի
և դէն ձգեցի, մինչդեռ միւս կէսը արվում և ապրում էր ու-
րիշների ծառայութեան համար. բայց այս ոչ ոք չէր նկատում,
որովհետեւ նորա միւս կէսի ոչնչանալու մասին ոչ ոք ոչինչ
չգիտէր. բայց դուք այժմ ինձ նորա մասին յիշեցնել տուիք, և
ես ձեզ կարգացի նորա դամբանականը. առհասարակ բոլոր
դամբանականները շատերին ծիծաղելի են թվում, բայց ինձ—
ոչ. մանաւանդ երբ յիշում եմ, թէ նորա տակը ի՛նչ է հանդ-
չում: Սակայն ես ձեզ չեմ խնդրում իմ ասածիս համաձայնել
և եթէ իմ խօսածս ձեզ ծիծաղելի թուի՝ խնդրում եմ ծիծա-
ղեցէք. ես ձեզ առաջուց եմ առում, որ դորանով ամենեւին
չեմ նեղանայ:

Այդ բոպէին ես պատահամբ նայեցի ներա աչքերին. նո-
րանց մէջ փայլում էր արտասուք. ներա ձեռք յենուելով իմիս
դողում էր. այսերը պրփում էին. նէ ցաւում էր իմ վերայ:
Արեւելցութիւնը—զգացմունքը, որին այդպէս հեշտ հնազանդ-
վում են բոլոր կանայք, իւր ճիրանները ցցեց ներս անփորձ
սիրտը: Ջրօսանքի ժամանակ ներա ուշադրութիւնը ցրուած
էր, ոչ ոքի հետ ալիւլի չէր գալիս—իսկ սա մեծ նշան է:

Մենք հասանք վեհը. տիկիները թողին իրենց ասպետ-
ներին, բայց նէ չթողեց իմ ձեռք: Այստեղի պճնասէրների
սրախօսութիւնները ներան չշփոթեցին: Փուլ եկած տեղի զա-
ռիվայրութիւնը, որի մօտ նէ նստել էր, ներան չէր վախեց-
նում, մինչդեռ միւս օրիորդները ճչում էին և աչքերը փակում:

Յետ վերադառնալներուս ժամանակ ես ջնորոգեցի մեր
տխուր խօսակցութիւնը, բայց իմ դատարկ հարցերիս և կա-
տակներիս նէ պատասխանում էր կարճ և անուշադիր:

— Վուք որեւէ ժամանակ սիրե՞լ էք, վերջապէս ներան
հարցրի ես:

Նէ աչքերը յառած իմ վերայ նայեց, գլուխը շարժեց և
նորից ընկաւ մտածմունքի մէջ. պարզ էր, որ նէ ուղում
էր ինչ որ բան ասել. բայց չգիտէր ինչից սկսել. ներա սիրտը
բաբախում էր... Ե՛նչ արած... Ի՛նչեղեաց կտորը տկար պատ-
սպարան է, և էլէքարական կայծը իմ ձեռից անցաւ ներա
ձեռք. համարեա թէ բոլոր կրքերը սկսվում են այսպէս, և
մենք յաճախ մեզ խաբում ենք, մտածելով, թէ կանայք սի-

րում են մեզ մեր Ֆիզիկական կամ բնաւորութեան արժանաւորութիւնների համար. ի հարկէ, նորանք պատրաստուած են, կարգադրում են նէրանց սիրտը սուրբ կրակը ընդունելու համար, այնուամենայնիւ առաջին շփումը վճռում է դործը:

— Ճշմարիտ չէ՞, ես այսօր շատ սիրալիր էի, ասաց իշխանազուստը բռնի ժպիտով երբ մենք վերադարձանք զբօսանքից:

Մենք բաժանուեցանք:

Նէ դժգոհ էր իրենից, ըստ որում սառն լինելու համար իրեն էր մեղադրում: Օ՛, սա առաջին գլխաւոր յաղթանակն է:

Վաղը նէ կցանկանայ ինձ վարձատրել: Ես այդ բոլորը գիտեմ—ահա այս է ձանձրալին:

12 յունիսի.

Եյսօր տեսայ Վլերային: Նէ ինձ տանջեց իւր նախանձոտութեամբ: Իշխանազուստը, կարծեմ, յայտնել է նէրան իւր սրտի զաղտնիքը. լմւ ընտրութիւն:

— Ես գուշակում եմ, թէ ի՛նչ կլինի սորա վերջը, ասաց ինձ Վլերան. ամենից լաւն է ինձ այժմեանից ասես, որ դու նէրան սիրում ես:

— Բայց եթէ չեմ սիրում:

— Ուրեմն ինչո՞ւ համար նէրան հետեւել զրդուել յուզել նէրա երեւակայութիւնը... Օ՛, ես քեզ լաւ եմ ճանաչում: Լսի՛ր, եթէ ուզում ես, որ ես քեզ հաւատամ, մի շաբաթից եկ Սիսլովօզսի: Վաղը չէ միւս օր մենք տեղափոխվում ենք այնտեղ: Իշխանուհին այնտեղ աւելի երկար կմնայ: Մեր տան մօտ բնակարան վարձի՛ր, մենք կապրինք մեծ տան մէջ, աղբիւրի մօտ, վերնայարկում (мезонина), ներքեւ Լեօօվսկայեա իշխանուհին է, իսկ կողքին նոյն տանտիրոջ տունն է, որ գեւեւս բռնուած չէ... Սգանա...

Ես խոստացայ, և հէնց այն օրը մարդ ուղարկեցի այն բնակարանը վարձելու:

Վլեյ ժամին Գրուշնիցկին եկաւ իմ մօտ և յայտնեց, որ էգուց հէնց պարահանդէսին պատրաստ կլինի նորա ձեւադրեստը:

— Վերջապէս ես ներա հետ ամբողջ երեկոյ պարելու եմ... Այ, կուշտ կխօսեմ, աւելացրեց նա:

— Ե՞րբ է պարահանդէսը:

— Էդուց: Մի՞թէ չգիտես: Մեծ տօն է, և այստեղի ծառայողները մտածել են սարքել այդ պարահանդէսը...

— Պահանք ճեմելիք:

— Այս անպիտան վերարկուով անհնարին բան է...

— Խնչպէս. դու նորան արդէն աչքից ձղեցիր:

Ես դնացի մենակ և պատահեցի Մերի իշխանադստեր, հրաւիրեցի ներսն մազուրկաց պարելու: Նէ վարմացած և ուրախ թուեց ինձ:

— Ես կարծում էի, թէ դուք պարում էք միայն հարկը ստիպած ժամանակ, ինչպէս անցեալ անգամ, ասաց նէ սիրաւիւր ժպտում...

Նէ, կարծես, ամենեւին չէ նկատում Պարուշիցիու բացակայութիւնը:

— Էդուց դուք մի ուրախալի դէպքից պիտի զարմանաք, ասացի ես ներսն:

— Խնչ բանի:

— Այդ գաղտնիք է... պարահանդէսի ժամանակ դուք ինքներդ կնկատէք:

Ես երեկոն անցկացրի իշխանուհու մօտ. հիւրեր չկային բացի Վերայից և մի ծիծաղելի ծերից: Իմ տրամադրութիւնս լաւ էր. զանազան տարօրինակ բաներ էի թխում. իշխանագոստըրը նստած էր իմ դիմաց և լսում էր ցնդաբանութիւններս այնպիսի խոր, լարած մինչև անգամ քնքոյշ ուշադրութեամբ, որ խիղճս եկաւ: Ուր էր կորել ներա վառվռութիւնը, ներա ալիվիլի վալը, ներա կամակորութիւնները, ներա յանդուգն նայումաճքը, արհամարհոտ ժպիտը, անուշադիւր հայեացքը:

Վերսն այս բոլորը նկատեց. ներա հիւանդոտ երեսը արտայայտում էր սաստիկ տխրութիւն. նէ նստած էր շուաքում լուսամուտի տակ բազիլաթուռի վերայ: Նէ իմ կսկիծս տուեց:

Այդ ժամանակ ես պատմեցի իմ ներա հետ ծանօթանալս և մեր սիրոյ բոլոր եղերգական պատմութիւնը—ի հարկէ, այս բոլորը սքողելով հնարովի անուաներով:

Եւ այնպէս կենդանի արտայայտեցի իմ խանդս, իմ անհանգստութիւնս, հիացմունքս. եւ այնպէս լաւ, զրաւելի կերպով ներկայացրի ներա արարմունքը, որ նէ ակամայ պէտք է ներքէր իմ ալելվիւթիւններս իշխանադատեր հետ:

Նէ վերկացաւ, նստեց ինձ մօտ և զուարթացաւ. և մենք միայն երկու ժամին յիշեցինք, որ բժշկները պատուիրում են քնել տասն և մէկին:

13 յունիսի:

Պարահանդիսից կէս ժամ առաջ իմ մօտ եկաւ Պրուշնիցիկին հետեակաղօրի պաշտօնական պսպղուն ձևազգեստով: Երրորդ օղակից կախուած էր ժամացոյցի թուրնջէ շղթան, որից կախուած էր զրպանի ակնոցը. անասելի մեծ ուսաղիրները թէքուած էին դէսլի վեր, ինչպէս սիրոյ թևիկները. նորա կօշիկները ճռճռում էին, ձախ ձեռով բռնել էր լականակազոյն լայնացի ձեռնոցները և գլխարկը խսկ աջ ձեռով շուտ շուտ խառնում էր թռչունի փետուրի նման դանգուր մազերը: Ենթադասականութիւնը և սորա հետ անվստահութիւնը պատկերանում էին նորա երեսի վերայ. նորա հանդիսաւոր արտաքին տեսքը, հպարտ քալուածքը իմ ծիծաղս կշարժէին, եթէ մտադրութիւն ունենայի:

Նա գլխարկը և ձեռնոցները ձգեց սեղանի վերայ և սկսեց ձգձգել քղանցները և կոկոխիլ հայելու առջև. մեծ սև թաշկինակը, որ փաթաթուած էր շատ բարձր փողպատակալի վերայ, և որի ծայրը ծածկում էր նորա կզակը՝ օձիքից կէս վերջոկի չափ դուրս էր ցցուած. նորան քիչ երևաց և նա վեր քաշեց մինչև ականջները. այդ դժուար աշխատանքից—որովհետև ձևազգեստի օձիքը խիստ նեղ էր անհանգստացնող արիւնը լեցուեց նորա երեսը:

— Պու, ասում են, այս օրերս սաստիկ հետեւելիս եւ եղել իմ իշխանադատեր, բաւական անփոյթ կերպով ասաց նա ինձ, երեսիս նայելով:

— Մենք ո՛ւր, [Թէյ խմելն ո՛ւր *), պատուսխանեցի ես,

*) Այս խօսքը մտաւորապէս համապատասխանում է ժողովրդեան ասացուածքին, թէ կամի օ դ ան նստել Սուլթան Մահմուդն է տեսնում երազում: Ծանօթ. թարգ.

կրկնելով անցած ժամանակների մի շատ յաջող ասացուածք,
որը մի ժամանակ ասել է Պուշկինը:

— Ասացէք խնդրեմ, ձեռողեստը իմ վերաս լաւ է գտլիս...
Այո, անիծուած ջհուտ... Ի՛նչպէս թեւերիս տակ նեղ է...
Մօտդ օծանելիք չունի՞ս:

— Ի սէր Աստծու, ի՞նչ ես ասում. քո վերայիցդ առանց
այն էլ վարդի օծանելիքը բուրում է:

— Ոչի՛նչ, տո՛ւր այստեղ...

Նա կէս սրուակ օծանելիք սրակեց փողպատի վերայ, թաշ-
կինակի մէջ, թեւերին:

— Գու պիտի պարե՞ս, հարցրեց նա:

— Չեմ կարծում:

— Ես վախենում եմ, թէ դէպք լինի իշխանադատեր հետ
մաղուրկաց պարել—ես ոչ մի ձեւ չզիտեմ...

— Գու նէրան հրաւիրե՞լ ես մաղուրկայի:

— Գեո. ևս ոչ...

— Նայի՛ր, որ քեզանից առաջ չանցնեն...

— Իրաւ, ասաց նա ճակատին խփելով: Մնաս բարով...
Ազնամ նէրան դրան մօտ սպասեղով: Նա խլեց գլխարկը և
դուրս վաղեց:

Ահա ժամից յետոյ ես էլ գնացի: Փողոցը մեւթն էր և դա-
տարի. ժողովարանի, կամ գինետան շուքը—ինչպէս ուղղում
էք իղեցեք—խմբուած էր ժողովուրդը, նորա պատուհանները
լուսաւորուած էին: Ղինուորական երաժշտութեան ձայնը
երեկոյեան քամին բերում էր ինձ:

Ես գնում էի հանգարտ. ես տխուր էի... Մի՞թէ, մտա-
ծում էի ես, աշխարհիս երեսին իմ միակ նշանակութիւնս է
խորտակել ուրիշ յոյսերը: Այն ժամանակից, երբ ես ապրում
եմ և գործում, բաղդը կարծես ինձ հասցնում է ուրիշի ար-
կածների աւարտին, կարծես, թէ առանց ինձ ոչ ոք չէր կա-
րող մեռնել, կամ յուսահատուել: Ես հինգերորդ տեսարանի
կարեւոր դերասանն եմ եղել. ականց ես կատարել եմ դաճի
կամ դաւաճանի պաշտօնը: Սորանում բաղդը ի՞նչ նպատակ ու-
նի... Արդեօք նա ինձ չէ նշանակել ժողովրդական կեանքից եղե-
րիզութիւններ և ընտանեկան վէպեր շարադրելու—կամ թէ
մատակարար — աշխատակից լինելու, օրինակ «Библиотека для

чтения» օրադրին: Ի՞նչ գիտեմ... Վր՛ն կան մարդիկ, որոնք կեանքի սկզբում մտածում են վերջացնել ինչպէս Մեծն Աղէքսանդր, կամ լորդ Բայրօնը, մինչդեռ ամբողջ կեանքում մնում են պարզ պաշտօնեայ (титулярный советникъ)...

Վահլիճ մտնելով ես թաք կացայ տղամարդկանց խմբի մէջ և սկսեցի իմ նկատողութիւններս: Պրուշնիցկին կանգնած էր իշխանադատեր մօտ և սաստիկ ոգևորուած ինչ որ բան խօսում էր. նէ նրան անուշադիր կերպով լսում էր, նա յում էր այս ու այն կողմը, հովհարը շրթունքներին սեղմելով. նէրա երեսը արտայայտում էր անհամբերութիւն. աչքերը չորս կողմը պտրում էին մէկին. ես կամաց գնացի ետեւից, որ լսեմ նորանց խօսակցութիւնը:

— Պուք ինձ զարմացնում էք, օրիորդ իշխանուհի, ասում էր Պրուշնիցկին. դուք սաստիկ փոխուել էք այն ժամանակից, երբ ձեզ տեսած չեմ...

— Պուք նոյնպէս փոխուել էք, պատասխանեց նէ, նորա վերայ թռուցիկ հացեացք ձգելով որի մէջ նա չնկատեց ծածուկ ծանակը:

— Ի՞նչ: Ես փոխուել եմ, Օ, երբէք: Պուք գիտէք, որ այդ անհնարին է: Ով մի անգամ տեսել է ձեզ, նա յաւիտեան կպահէ ձեր աստուածային տիպարը:

— Թո՛ղէ՛ք...

— Ինչո՞ւ. այժմ չէք ուզում լսել այն, որ դեռ մօտ ժամանակներս լսում էիք հաճութեամբ և այնպէս յաճախ:

— Որովհետեւ ես չեմ սիրում կրկնութիւն, պատասխանեց նէ ծիծաղելով:

— Օ, ես սաստիկ սխալուած եմ... Ես, յիմարս, մտածում էի, թէ դուցէ այս ուսադիրները կտան ինձ իրաւունք յուսալու... Ո՛չ, աւելի լու էր յաւիտեան մնալ այն զինուորական արհամարհելի վերարկուով, որով, դուցէ, ես պարտական եմ ձեր ուշադրութեան...

— Յիրաւի զինուորական վերարկուն ձեզ աւելի է սաղում...

Այդ ժամանակ ես մօտեցայ և ողջունեցի իշխանադատեր. նէ քիչ կարմրեց և արագ կերպով ասաց.

— Ճշմարիտ չէ՞, պարոն Պեչօրին, որ զինուորական մոխրադոյն վերարկուն աւելի շատ է սաղում պարոն Պրուշնիցկուն...

— Աս ձեզ հետ համաձայն չեմ, պատասխանեցի ես. ձեռագրեստով նա աւելի դեռահաս է երեւում:

Գրուշնիցկին չտարաւ այդ հարուածը. երեսմաների նման նա իրեն ծեր է համարում. կարծում է, թէ իւր երեսի վերայ կըքերի խոր հեքերը կրում են իւր տարիների կնիքը. Նա իմ վերայ ձգեց կատաղի հայեացք, տրոփեց ոտով և հեռացաւ:

— Խոստովանուեցէք, ասացի ես իշխանուհի օրիորդին, որ թէեւ նա միշտ սաստիկ ծիծաղել է եղած՝ բայց զեռ մօտ ժամանակներս նա ձեզ թվում էր հետաքրքրական մարդ... զինուորականի մոխրագոյն վերարկուով...

Նէ խոնարհեցրեց աչքերը և չպատասխանեց:

Գրուշնիցկին ամբողջ զիշերը հեռւում էր իշխանադատեր, պարում էր կամ նէրա հետ, կամ vis-a-vis. նա նէրան կլանում էր աչքերով հառաչում էր և նէրան ձանձրացնում աղաչանքներով և յանդիմանութիւններով: Արրորդ կազրիլից յետոյ նէ նորան արդէն ատում էր:

— Աս այդպիսի բան քեզանից չէի սպասում, ասաց նա, մօտենալով ինձ և բռնելով ձեռս:

— Ինչպիսի բան:

— Դու նէրա հետ մաղուրիսց ես պարում, ասաց նա բարձր ձայնով:— Նէ ինձ խոստովանուեց...

— Ե, ի՞նչ, մի՞թէ այդ գաղտնիք է:

— Ի հարկէ... Աս այդ սպասում էի այդ աղջկանից, այդ աղեվիկից... Աս վեժխնդիր եմ լինելու...

— Մեղքը քո զինուորական վերարկուինդ է, կամ ուսուցիրներինդ. ինչո՞ւ ես նէրան մեղաւորում. Ինչո՞վ է նէ յանցաւոր, որ դու նէրան այլ ևս դիւր չես գալիս:

— Ինչո՞ւ է յոյս տալիս:

— Դու ինչո՞ւ ես յոյս դնում: Յանկալ և հասնել մի բանի—եւ այդ հասկանում եմ բայց ո՞վ է յոյս դնում:

— Դու դրաւր տարար, բայց ոչ բոլորովին, ասաց նա նենդ ժպտով:

Մաղուրիան սկսուեց. Գրուշնիցկին ընտրեց միայն իշխանադատեր, միւս ասպետները յաճախ ընտրում էին նէրան. սա գտաւորութիւն էր իմ դէմ—աւելի լաւ. նէ ուղում

է ինձ Հեա խօսել, ներան խանգարում են—նէ աւելի կցանկանայ:

Ես երկու անգամ ներա ձեռք սեղմեցի, երկրորդ անգամ նա ձեռք դուրս քաշեց մի խօսք չասելով:

— Ես այս զիշեր անհանգիստ եմ քնելու, տասց նէ, երբ մազուրկան վերջացաւ:

— Յանցանքը Պրուշնիցիուէն է:

— Օ, ոչ—Եւ ներա երեսը արտայայտեց այնպիսի յուզմունք և ախրութիւն, որ ես խօսք տուի, որ այս երեկոյ անպատճառ համբուրել ներա ձեռք:

Ախեցին ցրուել: Իշխանագատեր կառք նստեցնելիս ես արագութեամբ ներա փոքրիկ ձեռք սեղմեցի իմ շրթունքներէս: Մութն էր, և ոչ ոք այս չնկատեց:

Ես վերադարձայ զահլիճ շատ դոհ սրտով:

Մեծ սեղանի մօտ նստած ընթրում էր երիտասարդութիւնը, որոց մէջ էր և Պրուշնիցիին: Երբ ես ներս մտայ բոլորը լռեցին, պարզ էր, որ իմ մասին էին խօսում: Նախորդ պարահանդիսից շատերն իմ վերայ բարկացած էին, մանաւանդ Հիծելազօրի կապիտանը, իսկ այժմ կարծեմ, հաւատարապէս իմ դէմ կռվում է մի թշնամի խմբակ Պրուշնիցիու գեկավարութեամբ, որովհետեւ նա շատ զոռոզ և քաջ տեսք ունի:

Շատ ուրախ եմ ես սիրում եմ թշնամիներէս, թէև ոչ քրիստոնէական ձևով: Նորանք ինձ զուարճացնում են, յուզում են արիւնս: Իննել միշտ հսկող, որսալ ամէն մի հայացք, ամեն մի խօսքի նշանակութիւնը, գուշակել տրամադրութիւնը զաւադրութիւնները ի դերեւ հանել, ցոյց տալ թէ խաբուած եմ, և յանկարծ մի հարուածով տապալել նորանց խորամանկութեան և դիտաւորութեան—ամբողջ վեթխարի և բազմաշխատ շինութիւնը, ահա թէ ես ինչն եմ անուանում կիանք:

Ընթրիքի ժամանակ Պրուշնիցիին փսփսում և աչքով էր անում հեծելազօրի կապիտանին:

14 յունիսի:

Այսօր առաւօտ Վերան իւր էրկան Հետ գնաց Ախլովօզսի: Ես պատահեցի նորանց կառքին, երբ գնում էի Լեզօվսկայեա

իշխանուհու մօտ: 'Նէ ինձ գլխով արեց, նէրա 'Հայեացքը տրտայայտում էր յանդիմանութիւն:

— Ումն է յանցանքը: Ինչու նէ չէ ուղում ինձ Հեա տեսնուել առանձին: Սէրը նման է կրակի—առանց ճարակի կմարի: Գուցէ նախանձը անէ այն, ինչ որ չկարողացան անել իմ աղաչանքները:

Նս իշխանուհու մօտ նստեցի մի ամբողջ ժամ: Մերին դուրս չեկաւ—Հիւանդ է: 'Նէ երեկոյան ճեմելիքում չկար: 'Սոր կազմուած խմբակը զինուորուած զրպանի ակնոյցներով յիրաւի սպառնալի գիրք է բռնել: Նս ուրախ եմ, որ իշխանագուստը տկար է: 'Սորանք դուցէ որւէ լըբութիւն անէին նէրա դէմ: Գրուշնիցիկին մազերը սանդղում է խառնիխուռն և ունի զարհուրելի տեսք: 'Նա, կարծեմ, հաստատ վշտացած է, մանաւանդ անպատուած է նորա ինքնասիրութիւնը, բայց չէ՞ որ կան մարդիկ, որոց վշտանալն էլ զուարճալի է...

Վերադառնալով տուն ևս նկատեցի, որ ինչոր բան պակաս է թփում: Նս նէրան չտեսայ: 'Նէ Հիւանդ է: Սիրահարուել չեմ ևս արդեօք... Ինչ եմ դուրս տալիս:

15 յունիսի:

Առաւօտեան տասնութիւն ժամն է—ժամ երբ Լեզովսկայեա իշխանուհին Նրմօլովեան լողարանում քրտնում է: Նս անցկացայ նէրա տան մօտով: Իշխանագուստը մօտամոնքի մէջ ընկղմած նստել էր լուսամուտի մօտ: Ինձ տեսնելով վեր թռաւ:

Նս մօտայ նախասենեակը, ծառաներից ոչ ոք չկար, և ևս առանց յայտնելու, այդտեղի սովորութեան ազատութիւնից օգտուելով, մօտայ Հիւրանոցը: 'Նսեմ դժգունութիւնը ծածկել էր իշխանագուստեր կրեսը: 'Նէ նստել էր դաշնամուրի մօտ, մի ձեռով յենուելով բազկաթոռի յենարանին, այդ ձեռը աննկատելի կերպով դողում էր: Նս հանդարտ մօտեցայ նէրան և ասացի.

— Գու՛բ իմ վերայ բարկացած էք:

'Նէ նուազ և խոր հայեացքով շարժեց գլուխը, նէրա շրթունքները կամենում էին ինչ որ բան ասել, բայց չկարողացան. աչքերը արտասուքով լեցուեցին, նէ ընկաւ բազկաթոռի վերայ, և երեսը ծածկեց ձեռներով:

*

— Ի՞նչ է եղել ձեզ, ներա ձեռք բռնելով ասացի ես:

— Պուք ինձ չէ՞ք յարգում... Օ՛, թողէ՛ք ինձ...

Ես մի քանի քայլ յետ գնացի, «Նէ բազկաթուռի վերայ ուղղուեց, ներա աչքերը փայլեցին»...

Ես դռան բռնից բռնելով կանդ առայ և ասացի.

— «Ներեցէք ինձ, օրինորդ իշխանուհի, ես անմիտվարուեցի»...

Այլ ևս երկրորդ անգամ չի պատահի, ես միջոցներ ձեռ կառնեմ... Ինչո՞ւ դուք զիտենաք այն, ինչ որ մինչև այժմ կատարուել է իմ հոգուս մէջ: Պուք այս ոչ մի ժամանակ զիտենալու չէք և ձեզ համար աւելի լաւ: Մնաք բարով:

Հեռանալիս, ինձ այնպէս էր թվում, թէ նէ լաց էր լինում:

Ես մինչև երեկոյ թափառեցի Մաշուկի շուրջը. սաստիկ յոգնեցի և սուռն դալով բոլորովին ուժասպառ ընկայ անկողնիս վերայ:

Ինձ մօտ եկաւ Վերները:

— Ղշմարի՞տ է, հարցրեց նա, որ դուք պատկվում էք Լեզովսկայեա իշխանադստեր հետ:

— Ե՛ ի՞նչ:

— Ամբողջ քաղաքը խօսում է: Բոլոր իմ հիւանդները զբաղուած են այդ կարեւոր նորութիւնով. այդ հիւանդները այնպէս մարդիկ են, որ ամեն բան զիտեն:

«Այդ Պրուշնիցկու բաներն են», մտածեցի ես:

— Որպէս զի բժիշկ ձեզ ցոյց տամ այդ խօսքերի սուտ լինելը, գողտնի կերպով յայտնում եմ ձեզ, որ էզուց ես գնալու եմ Սիսլովոգսկ...

— Իշխանադուստրը նշնպէս...

— Ոչ, նէ դեռ ևս մի շաբաթ էլ կմնայ այստեղ...

— Ուրեմն դուք չէք պատկվում:

Բժիշկի, բժիշկի, նայեցէք իմ վերայ, միթէ՞ ես նման եմ փեսացուի, կամ որևէ բանի:

— Ես այդ չեմ ասում: Բայց զիտէք լինում են դէպքեր... աւելացրեց նա, մեղմ ժպտով, որից յետոյ պատուաւոր մարդը պարտական է պսակուել, և կան մայրեր, որ դռնէ չեն նախազգուշացնում այս դէպքերից... Նւ այսպէս, ես ձեզ ինչպէս բարեկամ խորհուրդ եմ տալիս զգոյշ լինել: Այստեղ ջրե-

լում օդը շատ վտանգաւոր է. ինչքան ես տեսել եմ գեղեցիկ գեռահաս մարդիկ, արժանաւոր աւելի լաւ վեճակի, որ այդտեղից գնացել են պատկուած... Մինչև անդամ հաւատացէք, ինձ էին կամենում ամուսնացնել: Վաւառացի մի որդեւէր մայր, որ ունէր մի տղայն աղջիկ, ես անբաղդութիւն ունեցայ ներան տակու, թէ պատկուելուց յետոյ երեսի գոյնը տեղը կդայ. այն ժամանակ նա շնորհակալութեան արտասուքներով առաջարկում էր ինձ իւր աղջկայ ձեռը և իւր բոլոր կարողութիւնը:—Ասործեմ յիսուն ճորդ, բայց ես պատասխանեցի, որ ես գորան անընդունակ եմ:

Վերջերը գնաց կատարեալ հաւատացած լինելով, թէ ինձ զգուշացրեց: Նորա խօսքից ես նկատեցի, որ իմ և իշխանագետեր մասին քաղաքում տարածուած են զանազան վատ լուրեր: Սա Պարոն իցիլուն աժան չէ՛ նստի:

18 յունիսի.

Եհա երեք օր է, ինչ ես Սիսլավոդսկում եմ: Ամեն օր Վերային տեսնում եմ ջրակի մօտ և զբօսանքի ժամանակ: Եռաւօտ երբ զարթնում եմ, նայում եմ լուսամտի մօտ և ուղղում եմ գրպանի ակնոցս դէպի ներա պատշգամբը. նէ վաղուց արդէն հագնուած է և սպասում է պայմանեալ նշանին. մենք իրար թէ հանդիպում ենք պատահմամբ պարտիզում, որը մեր տանից ձգվում է դէպի ջրակը: Լեռնային կենդանացուցիչ օդը ներա երեսի գոյնը տեղը բերեց և կազդուրեց: Ե զուր չէ, որ Նարզանը կոչվում է հսկայի աղբիւր: Եյստեղի բնակիչները հաստատում են, որ Սիսլավոդսկի օդը մարդկանց արամադրում է դէպի սէր, որ այս բոլոր վէպերի վերջաւորութիւններն այստեղ են տեղի ունենում, որոնք երբ և իցէ սկսուել են Մաշուկի ստորոտներում և իրաւ, ամեն ինչ այստեղ առանձնութեան տիպ է կրում, ամեն բան խորհրդաւոր կերպարանք ունի — և կաղամախների ծառուղիների բարձր ստուերները, որոնք թեքվում են դէպի հեղեղը, որը աղմուկալի և փրփրած թափվում է սարից սար, իրեն ճանապարհ է բացանում կանաչած լեռների միջով և կիրճերը, որոնք լեցուած են մառախուղով և լռութեամբ, և որոնք ճիւղաւոր-

ուած տարածվում են ամեն կողմ—և թարմութիւնը անուշահոտ օդի, պարարուած հարաւի բարձրացողուն խոտերի և սպիտակ ակաղիայի բուրմունքներով—և անընդհատ քաղցր—
 թմրեցուցիչ մրմունջը սառն աղբիւրների, որոնք միանալով հովտի վերջերում, վազում են և վերջապէս թափվում Պօղիումօի գետակը: Այս կողմից կիրճը աւելի լայն է և դառնում է կանաչ հովիտ. նորա միջով անցնում է մանուածե փոշոտ պողոտան: Ամեն անգամ, երբ ես նորա վերայ եմ նայում, ինձ թվում է, թէ կառք է անցնում և կառքի լուսամտաւից դուրս է նայում մի վարդադոյն երեսիկ: Արդէն շատ կառքեր են անցել այս ճանապարհով բայց նէ չկայ: Ամրոցի ետեւի եղած բաղը, մարդաբնակ է դարձել: Պանդոկում, որը շինուած է մի բլուրի վերայ, մի քանի քայլ հեռու իմ բնակարանից, երեկոները սկսում են երկու կարգ սօսիւնների միջեց պարլալ կրակներ. գաւաթների աղմուկը և ճնիոցը լսվում են մինչև ուշ գիշեր:

Ոչ մի տեղ այնքան չեն խմում կախէթի գինի և հանքային ջուր՝ ինչպէս այստեղ:

Հատ ցանկացողներ կան այս երկու արհեստը (կամ պարսպմունքը) միմեանց խառնելու, իսկ ես նոցանից չեմ:

Գրուշնիցիին իւր խմբակի հետ ղամենայն օր գինետնում գոռում է, և համարեա թէ ինձ չէ բարեւում:

Նա դեռ երէկ է եկել բայց արդէն երեք ծիրի հետ կրռուել է, որոնք ուղում էին նորանից առաջ մանել լողարան. յիրաւի անյաջողութիւնները ներշնչում են նորա մէջ զինուորական հոգի:

22 յունիսի.

Վերջապէս ներանք եկան: Նս նստած էի լուսամտաւի մօտ, երբ լսեցի ներանց կառքի ձայնը, իմ սիրաս բաբախեց. այս ինչ է: Մի՞թէ ես սիրահարուած եմ: Նս այնպէս յիմարեմ ստեղծուած, որ այդ կարելի է ինձանից սպասել:

Նս ներանց մօտ ճաշեցի: Իշխանուհին իմ վերայ նայում է մեծ զգուանքով և չէ հեռանում աղջկանից... վա՛ս է: Բայց զոնէ Վերան նախանձում է ինձ և իշխանապետեր. — հասնոյ վերջապէս այդ յաջողութեան: Ի՞նչ չի անէ կինը, որ վշտացնէ իւր հակառակորդին: Նս յիշում եմ, մէկը սիրեց ինձ նորա

Համար, որ ես սիրում էի ուրիշին: Այլ մի բան այնպէս տար-
օրինակ չէ, ինչպէս կնոջ խելքը. կնոջ որեւէ բանի մէջ դժ-
ուար է համոզել. պէտք է ներանց հասցնել մինչև այնտեղ,
որ իրենք համոզուին: Ապացոյցների դասաւորութիւնը, որով
ներանք փարատում են իրենց նախապաշարմունքները՝ շատ
աւարօրինակ է: Որպէս զի մարդ ներանց մտածելու եղանակին
վարժուի՝ պէտք է իւր մէջ յեղաշրջէ բոլոր ուսումնարանական
տրամաբանական օրէնքները: Օրինակ մտածելու սովորական
ձևն է.

Այս մարդը սիրում է ինձ. բայց ես մարդու եմ գնա-
ցած. հետևապէս ես նորան չպէտք է սիրեմ:

Անոջ մտածելու ձևն է.

Ես չպէտք է նորան սիրեմ, որովհետև ես մարդու եմ
գնացած. բայց նա ինձ սիրում է—հետևապէս...

Այստեղ մի քանի կէտեր, որովհետև առողջ դատողու-
թիւնը լուծւում է, այլ մեծ մասամբ խօսուում է լեզուն, աչքերը
և նորանց յեանկոյ սիրտը, եթէ նա կայ:

— Ինչ կլինի, եթէ մէկ օր այս նամակները ընկնին կնոջ
ձեռք. «Չարարութիւն է», կըղաւէ զայրացած:

Այն ժամանակից, ինչ բանաստեղծները զրում են և կա-
նայք կարդում (որի համար ներանց խորին շնորհակալութիւն),
քանի անգամ ներանց կոչել են հրեշտակ, որ արդարեւ են, և
ներանք հոգու պարզութեամբ հաւատացել են այդ հաճոյա-
կան խօսքին, մոռանալով, որ հէնց նոյն բանաստեղծները փողի
համար Ներոնին մինչև Աստուած կոչեցին:

Տեղը չէր որ ես ներանց մասին այսպէս չարութեամբ
խօսէի, ես, որ այս աշխարհում նորանցից զատ ուրիշ ոչ ոքի
չեմ սիրում, ես, որ միշտ, պատրաստ եմ եղել ներանց զոհել
իմ հանգստութիւնս, պատուասիրութիւնս և կեանքս... Բայց
ես կրքի և վերաւորուած պատուասիրութեան կատաղու-
թիւնից չէ, որ աշխատում եմ վերջնել նորանց վերայից մո-
գական ծածկոյը, որի միջից միայն սովորական նայուածքն
է թափանցում: Այլ միայն բոլորը, ինչ որ ես նորանց մասին
ասում եմ հետևանք է

Մտքի սառը դատողութեան,

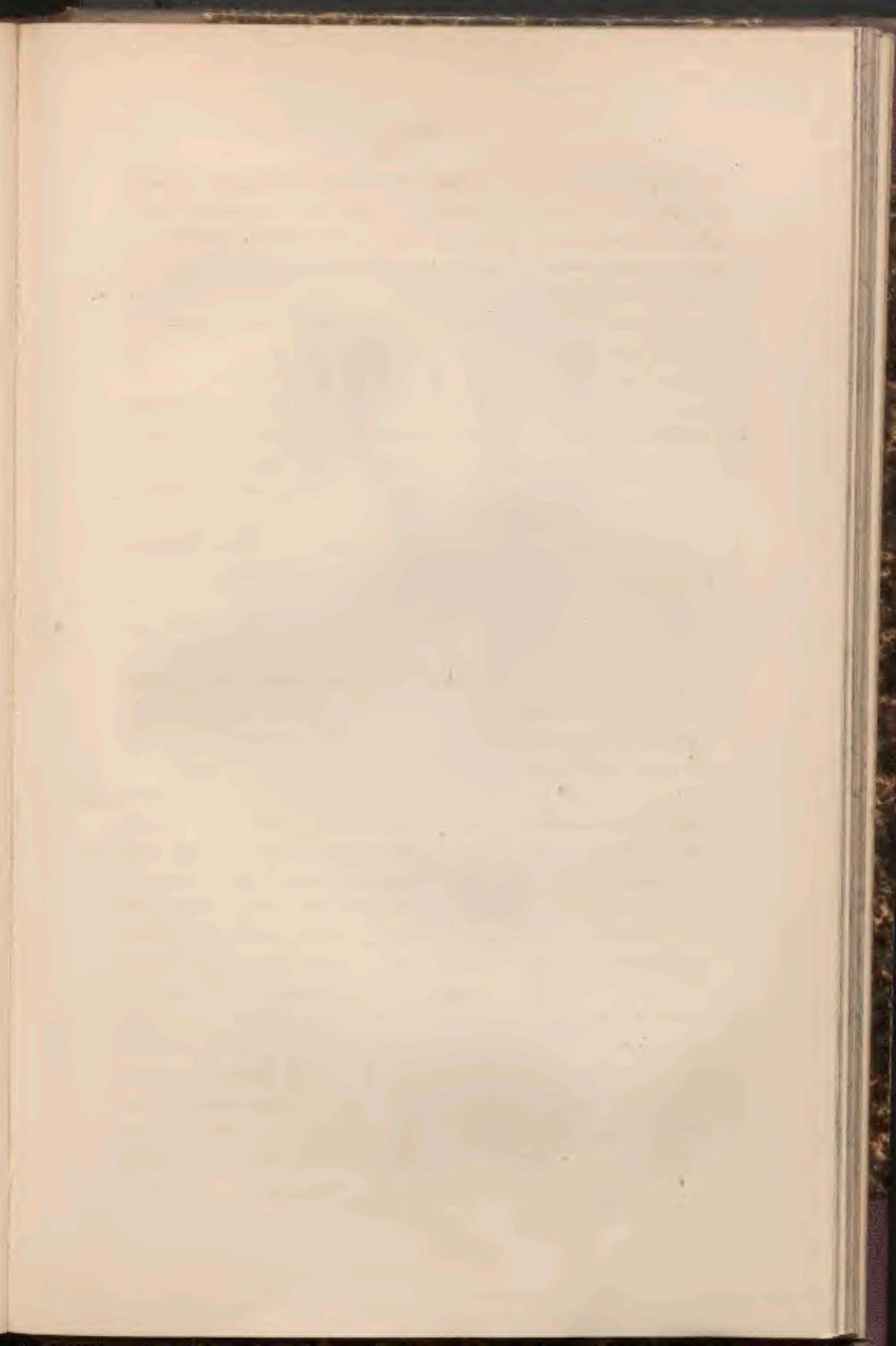
Սրտի դառն գիտողութեան:

Անայք պէտք է ցանկանան, որ բոլոր տղամարդիկ ներանց այնպէս լաւ ճանաչեն, ինչպէս ես, որովհետեւ ես ներանց հարկւր անգամ աւելի եմ սիրում այն ժամանակից, երբ ներանցից չեմ վախենում և հասկացայ ներանց մանր թուլութիւնները:

Ի դէպ, Աւերները անցեալ օրը կանանց համեմատեց հրմայած անտառի հետ, որի մասին Տասսօն պատմում է իւր, «Եղատուած Երուսաղէմի» մէջ. «Միայն մօտեցիր», ասում է նա, քո վերայ չորս կողմից կթափուեն այնպիսի արհաւիրքներ, որ Եստուած աղատէ, պարտք, հպարտութիւն, վայելչութիւն, հասարակական կարծիք, ծաղր, արհամարանք... Միայն պէտք է չնայել, այլ ուղիղ գնալ. քիչ-քիչ հրէշները կանցայտանան և քո առջև կբացուի հանդարտ և փայլուն դաշտ, որի մէջ ծաղկում է կանաչ մրտենին: Բայց դժբաղդութիւն է, երբ առաջին անգամ սիրտդ վախենայ յետ դառնաս»:

24 յունիսի.

Եյս երեկոն լի էր արկածներով: Միւսլովօղսկից երեք վերստ հեռու, այն կրճում, որտեղ հոսում է Պօդկումօկը, կայ մի ժայռ, որ անուանվում է Օզակ. սա մի դուռն է բնութենից շինուած. նա գտնվում է բարձր բլուրի վերայ, և ծագող արևը նորա միջից ցրվում է աշխարհի վերայ իւր վերջին, հրացայտ հայեացքը: Անանց և տղամարդկանց մի ձիաւոր խումբ գնաց այնտեղ քարէ լուսամտաի միջից նայելու արևի մայր մանելուն: Ոչ ոք նորանցից, ճշմարտան ասած, չէր մտածում արևի մասին: Նս գնում էի իշխանագետեր մօտով: Տուն վերադառնալիս պէտք էր ոտով անցնել Պօդկումօկը: Լեռնային ամենացանձաղ գետակները փտանդաւոր են նրանով, որ նորանց յատակը կատարեալ գեղադիտակ է (калейдескопъ). ամենայն օր ալիքների ընդհարումից փոփոխվում է. երէկ որտեղ քար էր, այսօր վեհ է: Նս բռնեցի իշխանագետեր ձիու սանձից և տարայ ջուրը, որ մինչև ծնկներս հաղիւ լինէր: Մենք սկսեցինք հանդարտ հոսանքին հակառակ փոքր ինչ շեղ առաջ շարժուիլ: Յայտնի է որ արագահոս գետակներ անցնելիս ջրին չպէտք է նայել, որովհետեւ իսկոյն խելքդ սկսում է պտտել:

Պոգիւումի գետից անցնելը. նկար՝ Օ. Է. Է.

М. Зичи. — Переходъ черезъ рѣку Подкумокъ.

Изъ романа «Герой нашего времени» Лермонтова.

Հրատ. «Արարի» Հանդիսի:

Ես մոռացայ սրա մասին նախազգուշացնել իշխանագուստը Մերին:

Մենք արդէն դետակի մէջ տեղն էինք, արագահոս տեղում՝ երբ նէ թամբի վերայ յանկարծ դատանուեց: «Ես վատ եմ զգում ինձ», ասաց նէ թոյլ ձայնով: Ես արագութեամբ ծռուեցի նէրան, ձեռքս փաթաթեցի նէրա ճապուկ մէջքին:

— Վեր նայեցէք, ասացի նէրան. ոչինչ չկայ, միայն դուք մի՛ վախենաք. ես ձեզ հետ եմ:

Նէ լաւ եղաւ. նէ ուղում էր իմ ձեռից տղատուիլ բայց ես ձեռքս աւելի ամուր փաթաթեցի նէրա փափուկ քնքոյշ մէջքին. իմ այտս համարեա քսվում էր նէրա նուրբ այտին, որից շնչում էր տաքութիւն:

— Եյդ ի՞նչ էք անում... Եստուած իմ...:

Ես ուշադրութիւն չդարձրի նէրա յուզման և սարսափին, և իմ շրթունքներս հպում էին նէրա քնքոյշ այտերին. նէ ցնցուեց, բայց ոչինչ չասաց. մենք գնում էինք յետեւից. մեզ ոչ ոք չնկատեց:

Երբ մենք դուրս եկանք՝ բոլորս ձիերս քշեցինք: Եշխանագուստը յետ պահեց իւր ձին. ես մնացի նէրա մօտ. նկատելի էր, որ նէրան անհանգստացնում էր իմ լուծիւնս. բայց ես երգուել էի մի խօսք չխօսել—հետաքրքրութեան համար: Ես ուղում էի տեսնել, թէ ինչպէս նէ դուրս կգայ այդ դժուար դրութիւնից:

— Սաք դուք ինձ արհամարում էք, կամ շատ էք սիրումս վերջապէս ասաց նէ, այնպիսի ձայնով, որի մէջ կային արտասունքներ: Գուցէ դուք ուղում էք վերստ ծաղրել, պրդտորել իմ հողիս, յետոյ թողնել... Գա այնքան կեղտոտ, նոյնքան ցած բան կլինէր, որ ենթադրելն անգամ... Օ, ո՛չ ճշմարիտ չէ՛, աւելայրեց նէ մտերմական քնքոյշ ձայնով, ճշմարիտ չէ. իմ մէջ չկայ այնպիսի մի բան, որի պատճառով կարելի չլինի ինձ յարգել: Ձեր յանդուգն վարմունքը... ես պէտք է, պէ՛տք է ձեզ ներեմ, որովհետեւ թոյլ տուի... պատասխանեցէք, խօսեցէք. ես ուղում եմ լսել ձեր ձայնը...

Վերջին խօսքերում կար այնպիսի կանացի մի անհամբերութիւն, որ ես ահամայ ժպտացի. տարաբաղդաբար սկսեց միջնել... Ես ոչինչ չպատասխանեցի:

— Դուք լռում էք, շարունակեց նե, դուք, դուցէ, ուզում էք, որ առաջին անգամ ես ասեմ, թէ ձեզ սիրում եմ...

Նս լռում էի:

— Այդ էք ուզում, շարունակեց նե արագութեամբ դէպի ինձ դառնալով... Ներսիս դէմքի և ձայնի վճռականութեան մէջ կար ինչ որ զարհուրեցի բան...

— Ինչ հարկ կայ, ուսերս վեր թօթուելով պատասխանեցի ես:

Նե խփեց ձիուն իւր մարտկով և բոլոր ոյժով քշեց նեղ և վտանգաւոր ճանապարհով. սա այնպէս շուտ կատարուեց, որ ես հազիւ կարողացայ ներան հասնել, և այն, երբ նե հասաւ մնացած խմբին: Մինչև տուն հասնելը նե խօսում և յաջախ ծիծաղում էր: Ներսիս շարժումների մէջ նկատվում էր ինչ որ տենդային զրգիւ, իմ վերայ ոչ մի անգամ չնայեց: Բոլորը նկատեցին այս անսովոր ուրախութիւնը: Իշխանուհին ևս իւր սրտի մէջ ուրախանում էր, նայելով իւր գտեր վերայ. իսկ աղջիկը ջղային հիւանդութեան մէջ էր. նե գիշերը կանցկացնէ անքուն և լաց կլինի: Այդ միտքը ինձ պատճառում է անսահման հրճուանք. կան բուպէներ, երբ ես հասկանում եմ վամպիրին *)... Մինչդեռ ես համարվում եմ բարեւոր մէկը և աշխատում եմ որ այսպէս էլ ճանաչուիմ:

Ձերեցի իջնելով տիկիները մօտն իշխանուհու մօտ. ես յուզուած էի և դնացի լեռները իմ մաքերս ցրուելու, որոնք կիտուած էին իմ մէջ: Յօղակեց երեկոն դաւալէ էր և զով: Լուսինը բարձրանում էր սարերի մութ կատարների ետեւից: Չպայտած ձիուս իւրաքանչիւր քայլը խուլ կերպով տարածվում էր կիրճերի լուսութեան մէջ. ջրվեժի մօտ ձիուս ջրեցի, յաջողութեամբ երկու անգամ դարնանային գիշերի թարմ օդը ծծելով յետ դարձայ: Նս գնում էի նոր թաղով: Ղրադները լուսամուտներում սկսում էին հանդէլ. գիշերապահները պատնէշի վերայ և կօզակների խմբերը շքակալքում ձայն էին տալիս միմեանց երկարաձիգ ձայնով...

Նոր թաղի մի տան մէջ, որը շինուած էր ձորի ափին, նկատեցի սաստիկ լուսաւորութիւն. երբեմն լավում էր աններ-

*) Առասպելական էակ, որ գիշերները գերեզմանից դուրս գալիս և մարդկանց և կենդանիների արիւնը ծծում է:

դաշնակ խօսակցութիւն և աղմուկներ, որոնք նշան էին, թէ այնտեղ զինուորականների խնձոյք կայ: Եւ ձիուց իջայ, թագկացայ պատուհանի մօտ, պատուհանի կիսատ ծածկուած մի եղիւր ինձ միջոց տուեց տեսնել խնձոյք անողներին և լսել նորանց խօսքերը:

— Նորանք իմ մասին էին խօսում:

Հեծելազօրի կապիտանը, որի գլուխը զինու շոգիով լեցուած էր, բռունցքով լսիեց՝ սեղանին պահանջելով ուշագրութիւն:

Պարոններ, ասաց նա, սա ոչ մի բանի նման չէ: Պեջօրինին պէտք է սովորեցնել: Եյս Պետերբուրգի պարոնները միշտ իրենց չափը կորցնում են, մինչև որ նորանց քթին չտաս. նա մտածում է թէ միայն աշխարհում ինքն է ապրիլ, որովհետև միշտ կրում է մաքուր ձեռնոցներ և հադնում մաքրած կօշիկներ: Եւ ինչ անբարդաւան ժպիտ է, իսկ ես համոզուած եմ, որ նա վախկոտ է, այո՛ վախկոտ:

— Եւ էլ այդպէս եմ կարծում, ասաց Վրուչնիցկին. նա սիրում է կատակի տալ ամեն բան: Եւ մի անգամ նորան այնպէս բաներ ասացի, որ մի ուրիշը ինձ հէնց այնտեղ կըարդէր, իսկ Պեջօրինը էլի կատակի դարձրեց: Եւ ի հարկէ նորան մենամարտութեան չկանչեցի, որովհետև դա նորա գործն էր, բացի այդ չէի ուզում զործ բռնալ:

— Վրուչնիցկին նորա վերայ բարկացել է, որովհետև նա խլեց նորա ձեռից իշխանադուստրը, ասաց մէկը:

— Բա՛ն ասացիր, էլի: Եւ, ճշմարիտ է, մի քիչ իշխանադատեր կռիւց ընկայ, բայց իսկոյն թողի, որովհետև չեմ ուզում ամուսնանալ: Իսկ արատաւորել մի աղջկայ անունը — իմ սովորութիւնս չէ:

— Եյս, հաւատացնում եմ ձեզ, որ նա կատարեալ վախկոտ է, այսինքն Պեջօրինը, ոչ թէ Վրուչնիսկին, իսկ Վրուչնիցկին կարիճ է. բացի սրանից նա իմ ճշմարիտ բարեկամն է, ասաց նորից հեծելազօրի կապիտանը:

— Պարոններ, ոչ դք այստեղ նորան (Պեջօրինին) չէ՞ պաշտպանում, ոչ ճիշտ աւելի լաւ. ուղղում էք փորձել նորա քաջութիւնը. այս ձեզ կըղարձացնէ:

— Ուղղում ենք, բայց ի՞նչպէս:

— Այ լսեցէք, զլեւաւորապէս Պրուշնիցկին է նորա վերան բարկացած — ուրեմն նախ նա զուրս կգայ: Սա մի չնչին պատճառանքով Պեչորինին կկանչէ մենամարտութիւն... Սպասեցէ՞ք, ա՛յ, սորանում է կատակը... կկանչէ մենամարտութիւն, լաւ: Այդ մենամարտութեան հրաւերը, պատրաստութիւնները, պայմանները բոլորը կլինին, որքան կարելի է փառաւոր և սարսափելի ձևականութեամբ. այդ էս յանձն եմ առնում: Ես կլինեմ քո վկադ (судантъ), իմ խնդօ բարեկամ: Լաւ: Իսկ ահա ինչու՞ն է սատանութիւնը, ատրճանակի մէջ մենք գնդակ չենք դնի. ես զլուսս գրաւ եմ դնում, որ Պեչորինը կվախենայ — ձեզ վեց վերստ հեռաւորութիւն կկանգնեցնեմ. ինչ լաւ բան կլինի: Համաձայն էք պարոններ:

— Շատ լաւ է մտածած: — Համաձայն ենք... Ի՞նչու չէ, լսուեց ամեն կողմից... Իսկ դո՞ւ Պրուշնիցկի:

Նս Պրուշնիցկու պատասխանին, հետաքրքրութեամբ էի սպասում. ցուրտ կատաղութիւնը տիրեց ինձ, երբ մտածում էի, որ եթէ այս դէպքը չպատահէր, ես այդ յիմարներին ծաղրի առարկայ պիտի դառնայի: Եթէ Պրուշնիցկին չհամաձայնէր, ես կըռնէի նորա կոկորդից: Բայց փոքր լռութիւնից յետոյ, նա վեր կացաւ իւր նստած տեղից, մեկնեց ձեռք կապիտանին և լուրջ կերպով ասաց. «Լաւ, ես համաձայն եմ»:

Պժուար է նկարագրել այս հիանալի ընկերութեան հիացումը:

Նս վերադարձայ տուն, յուզուած երկու տարբեր զգացմունքով: Առաջինն էր տխրութիւն: «Ինչո՞ւ համար նորանք բոլորը ինձ ատում են», մտածում էի ես: — Ի՞նչու համար: Անպատուե՞լ եմ ես արդեօք որևէ մէկին: Ոչ:

Մի՞թէ ես այն մարդկանցից եմ, որոց միայն տեսքը ծնկնում է ատելութիւն: Նւ ես զգում էի, որ թունալից չարութեամբ քիչքիչ լեցվում էր իմ հոգին... «Օգոյշ կացէք, պարոն Պրուշնիցկի», ասում էի ես, սենեակում մանդալով. «Ինձ հետ այդ ձեռով կատակ չեն անում: Ձեր յիմար ընկերների խրախոյսը ձեզ վերայ թանգ կնստի: Նս ձեր խաղալիքը չեմ»,..

Նս ամբողջ գիշեր չքնեցի: Առաւօտեան դէմ իմ գոյնս գեղնեւ դարձել էր նարնջի գոյն:

Առաւօտեան ջրակի մօտ ես պատահեցի իշխանադստեր:

— Գուք Հիւանդ էք, ասաց նէ աչքերը յառելով իմ վերայ:

— Ամբողջ զիշերը ես չեմ քնել:

— Նս նոյնպէս... Նս ձեզ մեղադրում էի... Գուցէ զճուր տեղը: Բայց ես ձեզ ամեն բան կարող եմ ներել...

— Ամէ՞ն բան...

— Ամեն բան... միայն ասացէք ճշմարիտը... Բայց շուտ: Տեսնում էք, ես շատ էի մոռճում, աշխատելով բացատրել արդարացնել ձեր վարմունքը.— գուցէ գուք արդելքներից վախենում էք իմ ծնողների կողմից... այդ ոչինչ.— երբ նորանք իմանան... (նէրա ձայնը դողաց) ես նորանց կթախանձեմ: Ամա՞ ձեր զրութիւնը... Բայց զիտացէ՛ք, որ ես ամեն բան զոհում եմ նորա համար, որին սիրում եմ... Օ, պատասխանեցէք, շուտ արեք— խղճացէք... գուք ինձ չէք արհամարհում, այնպէս չէ՞:

Նէ բռնեց իմ ձեռը:

Իշխանուհին մեր առջևից գնում էր Աւերայի մարդի հետ և ոչինչ չէր տեսնում: Բայց մեզ կարող էին տեսնել զբօսնող Հիւանդները, ամենահեռաքրքիր բամբասանները աշխարհի երեսին, և ես շտապով ազատեցի ձեռս նէրա տափալի սեղմումից:— Նս ձեզ կասեմ բոլոր ճշմարտութիւնը, պատասխանեցի իշխանագետեր. չպէտք է արդարանամ, և ոչ բացատրեմ իմ վարմունքս. ես ձեզ չեմ սիրում:

Նէրա շըրթունքները դունատեցան:

— Թողէք ինձ, ասաց նէ հաղիւ լսելի ձայնով:

Նս ուսերս վեր թօթուեցի, յետ դարձայ և հեռացայ:

25 յունիսի.

Նս երբեմն ինձ արհամարհում եմ: Սորանից չէ՞ արդեօք, որ ես արհամարհում եմ և ուրիշներին... Նս անընդունակ դարձայ ազնիւ միտումների. ես վախենում եմ ինքս ինձ ծիծաղելի թուելուց: Մի ուրիշը իմ տեղս կառաջարկէր իշխանագետեր son coeur et sa fortune (իւր սիրտն ու բաղդը). բայց ամուսնանալ բառը ինձ համար ունի մի տեսակ մոզակոն աղբեղութիւն. ինչքան էլ սաստիկ ես չսիրեմ մի կին, բայց հէնց որ նէ ինձ զգացնել տայ, որ ես պէտք է նէրա հետ ամուսնանամ—մնաս բարով սէր. իմ սիրտս քար է դառնում, և ոչ

մի բան նորից չի տաքացնէ: Աս ամեն բան զոհելու պատ-
րաստ եմ, բայց դուրանից, քսան անգամ իմ կիսնքս, մինչև
անգամ պատիւս վտանգի կենթարկեմ, բայց իմ ազատութիւնս
չեմ ծախի: Այնու համար ես նորան այդպէս թանկ եմ գնա-
հատում, ի՞նչ պէտք է անեմ այդ ազատութիւնը, ես ինձ ին-
չու համար եմ պատրաստում, ի՞նչ եմ սպասում ապագայից...
Իսկապէս ոչինչ: Այս մի տեսակ բնածին երկիւղ է, անբացա-
տրելի նախազգացումն... 2^է որ կան մարդիկ, որոնք վախե-
նում են սարգից, օթիվից, մկից... Խոստովանուե՞մ: Արբ ես
երկեայ էի, մի պառակ իմ մասին գուշակել էր մօրս և ասել,
որ ես չար կնոջից մահ եմ ընդունելու. այդ իմ վերայ սաս-
տիկ ազդեց. իմ հոգուս մէջ ծնուեց անյաղթելի զզուանք
դէպի ամուսնութիւնը... Սակայն մի բան ինձ ասում է, որ
նէրա նախազուշակութիւնը կատարուելու է. զոնէ կաշխա-
տեմ, որ այդ, որքան կտրելի է, ուշ կատարուի:

26 յունիսի.

Արէկ եկաւ այստեղ ձեռնածու Ապֆէլբաումը: Պանդոկի
զբան վերայ երեաց մի երկար յայտարարութիւն, որը յայտ-
նում էր յարգելի հասարակութեան, թէ վերոյիշեալ զարմա-
նալի ձեռնածուն, մարմնամարդը, քիմիկոսը և ակնահման այսօր
երեկոյեան ութը ժամին ակումբի դահլիճում, այսինքն պան-
դոկում պատիւ կունենայ հիանալի ներկայացում տալու: Տոմ-
սակն արժէ երկու ր. յիսուն կոպ: Բոլորը պատրաստվում
են զարմանալի ձեռնածուին տեսնելու. մինչև անգամ Ա-
ղօվսկայետ իշխանուհին, չնայելով որ նէրա աղջիկը հիւանդ է,
իւր համար տոմսակ առաւ:

Այսօր ճաշից յետոյ ես անցնում էի Վերայի պատուհանի
մօտովնէ պատշգամբի վերայնստածէր մենակ իմ ոտների մօտ ըն-
կաւ մի նամակ. «Այսօր, երեկոյեան տասը ժամին, մեծ սանդուխով
արի իմ մօտ. մարդս գնաց Պետաիդօրսկ և կվերադառնայ
էգուց առաւօտ: Իմ ծառաներս և նաժիշտներս չեն լինի տա-
նը. ես նորանց բոլորին տոմսակ եմ տուել նոյնպէս և իշ-
խանուհու ծառաներին:— Սպասում եմ քեզ, եկ անպատճառ»:

— Իհէ, մտածեցի ես, իմ ցանկութիւնս կատարուեց»:

Ութը ժամին գնացի ես ձեռնածուին նայելու: Հասարա-

կութիւնը հաւաքուեց իններորդ ժամի վերջին. ներկայացումն սկսուեց: Յետեի աթոռների վերայ եւ նկատեցի Վէրայի եւ իշխանուհու սպասաւորներին եւ նաժիշաներին: Նորանք բոլորն էլ այնտեղ էին: Պրուշնիցկին զրպանի ակնոցը ձեռին նստած էր առաջին կարգում: Ամեն անգամ ձեռնածուն դիմում էր նորան, երբոր պէտք էր լինում թաշկինակ, ժամացոյց, մատանի եւ այլն.

Պրուշնիցկին բաւական ժամանակ է արդէն, որ ինձ չէ բարեւում. իսկ այսօր մի երկու անգամ բաւականին յանդուգն նայեց իմ վերայ: Այս բոլորը նա կ'իշէ, երբ մենք մեր հաշիւը կ'սկսենք մաքրել:

Ժամը տասին եւ դուրս եկայ:

Պուրսը սաստիկ մուլթն էր, այնպէս որ աչք-աչքի չէր տեսնում: Ծանր և ցրտաբեր ամպերը տարածուել էին շրջակայ լեռների գագաթների վերայ. միայն երբեմն հանդարտող քամուց աղմկում էին սօսիների կատարները, որոնք շրջապատել էին պանդոկը, որի լուսամուտների մօտ հաւաքուել էր ժողովուրդը: Նստորից վար իջայ եւ ծռուելով դէպի դուռ՝ քայլերս արագացրի: Յանկարծ, ինձ այնպէս թուեց, թէ մէկը գալիս է իմ ետեւից: Նստանգ առայ եւ չորս կողմն նայեցի: Թաթուկան մէջ ոչինչ չէր կարելի որոշել. սակայն, ես զգուշութեան համար պտտուեցայ տան չորս կողմը, իբրեւ թէ զբօսնելով: Իշխանագետեր լուսամուտների մօտից անցնելով՝ եւ նորից իմ ետեւից լսեցի ոտի ձայն. զննուորական վերաւկուով փաթաթուած մի մարդ իմ մօտից վազելով անցաւ: Այդ ինձ շփոթեցրեց, սակայն ես մօտեցայ դրան, եւ շտապով բարձրացայ մուլթ սանդուխը: Վերի դուռը բացուեց եւ փոքրիկ ձեռք խեց իմ ձեռս...

— Ոչ ոք քեզ չտեսաւ, ասաց շշուկով Վերան, ինձ փաթաթուելով:

— Ոչ ոք:

— Այժմ դու հաւատո՞ւմ ես, որ ես քեզ սիրում եմ: Օ՞, եւ երկար տատանվում էի, երկար չարչարվում... Բայց դու ինձ հետ վարվում ես այնպէս, ինչպէս ուզում ես:

Ներս սիրտը սաստիկ զարնում էր, ձեռները սառն էին ինչպէս սառոյց: Սկսեցին նախանձի յանդիմանութիւններ եւ

գանդատներ, նէ ինձանից պահանջում'էր, որ ես նէրան ամեն բան խոստովանէի, ասելով, որ նէ հեղութեամբ կտանի իմ գաւաճանութիւնս դէպի ինքը, որովհետեւ ցանկանում'է միմիայն իմ բաղդաւորութիւնս: Աս դորան այնքան էլ չհաւատացի. բայց նէրան հանդարտեցրի երգումներով, խոստումներով և այլն:

— Ուրեմն դու չես ամուսնանայ Մերիի հետ, չե՞ս սիրում նէրան... Իսկ նէ կայծում'է... դիտես, նէ խեղագարի պէս սիրահարուել է քո հետ, խեղճ աղջիկ.

Գիշերուայ մօտ երկու ժամին ես բաց արի լուսամուտը, և երկու շալ երկար կապելով վերևի պատշգամբից իջայ վարի պատշգամբը՝ սիւնը բռնելով: Եղևանդատեր կրակը դեռ վառ էր: Մին ինչ որ բան ինձ դրտեց դէպի լուսամուտը նայելու: Վարագոյրը լիովին քաշած չէր և ես կարողացայ հետաքրքրութեամբ նայել սենեակի ներսը: Մերին, ձեռները ծնկների վերայ ծալած, նստած էր իւր անկողնի վերայ. նէ խիտ մաղերը կապել էր գիշերուայ ծամկալով, որ չորս կողմից զարդարուած էր ժապաւէններով: Մեծ, կարմրադոյն թաշկինակը ծածկել էր նէրա սպիտակ ուսերը, և փոքրիկ ոտիկը ծածկուած էր պարսկական դոյնզդոյն մուշտակի մէջ: Նէ անշարժ նստած էր գլուխը քաշ արած: Նէրա առջև, փոքր սեղանի վերայ տրուած էր մի բացուած գիրք, բայց նէրա աչքերը, որոնք անշարժ էին և լի անբացատրելի տխրութեամբ, երևում էր, որ հարիւր անգամ նայել էին միևնոյն տողին, մինչդեռ միտքը բոլորովին ուրիշ տեղ էր...

Այդ ժամանակ մէկը շարժուեց թփի հաւը: Աս պատըշգամբից թռայ կանաչի վերայ: Մի անյայտ ձեռ բռնեց իմ ուսից:

ԲՀը, ասաց մի կոշտ ձայն—բռնուեցաւ... գիշերով կզան իշխանուհի օրիորդի մօտ—:

— Ամուր բռնիր, բղաւեց միւսը, անկիւնից դուրս թռուցելով:

Գորանք Գրուշնիցկին և հեծեալգօրի կապիտանն էին:

Աս վերջինի գլխին զարկեցի բռունցքով, գետին ձգեցի և նե-

տեցի թփերի մէջ: Պարաէզի բոլոր նրբացքները, որոնք ծածկել էին մեր տան զիմացի զառիվայրը, ինձ յայտնի էին:

— Պող կայ... պահապան... բղաւում էին նորանք, լսուեց հրացանի ձայն. ծխուող թուղթը ընկաւ համարեա իմ օսներէս մօտ: Մի լոպէից յետոյ ես արդէն իմ սենեակումն էի, հանուեցի և պառկեցայ: Ապասաւորս հէնց նոր էր դուռը փակել, որ սկսան բղաւիլ կապիտանը և Գլուշնիցկին:

— Պեշօրին, քնած էք, այստեղ էք... Բղաւեց կապիտանը.

— Քնած եմ, բարկացած պատասխանեցի ես:

— Վեր կացէք զոդ... չէքքէզ... կայ...

— Աս հարբուխ ունեմ, պատասխանեցի ես, մրսելուց վախենում եմ:

Նորանք գնացին: Ի դուր ես նորանց պատասխանեցի սենեակիցս. ապա թէ ոչ՝ նորանք մի ժամ էլ ինձ կփնտռէին պարտիզում: Այս ժամանակ արդէն ահադին գլորողիւն էր բարձրացել: Ամրոցից եկաւ կողակ: Բոլորը տեղից շարժուեցան, սկսեցին ամեն թփի տակ չէրքէզ որոնել—և ի հարկէ՛, ոչ ոքի չգտան: Բայց շատերը, հաւանական է, հաստատ համոզուեցան, որ եթէ բերդապահ զօրքը ցոյց տար աւելի մեծ քաջութիւն և փութաջանութիւն՝ երկու տասնեակ զոդեր կրնէին նոյն տեղում:

27 յունիսի.

Այսօր առաւօտեան ջրակի մօտ միայն այն էին խօսում, թէ զիշերը չէրքէզները վրայ են տուել: Որոշուած քանակութեամբ՝ Նարզանի ջուր խմելուց յետոյ, տասն անգամ անցնելիս սօսիների երկար ճեմելիքով, ես պատահեցի Վէրայի մարդուն, որը նոր եկել էր Պիատիգորսկից: Նա ինձ թեւ շատեց և մենք գնացինք պանդոկը նախաձաշելու. նա սաստիկ անհանդիստ էր ինձ համար. «Ինչպէս նէ վախեցած կլինի այս զիշեր», ասում էր նա և կարծես այդ պէտք է պատահէր իմ բացակայութեանն ժամանակ: Մենք նստանք նախաձաշելու դրան մօտ, որը տանում է գէպի անկիւնի սենեակը, որտեղ կային մօտ տասը երիտասարդ, որոց թվում էր և Գլուշնիցկին:

Բաղդաս երկրորդ անգամ բերեց լսելու մի խօսակցութիւն, որը պէտք է վճռէր նորա բաղդը: Նա ինձ չէր տեսնում, և

Հետեապէս ես չէի կարող կասկածել, թէ՛ նա գիտամար է խօսում, բայց այս միայն նրա յանձանքը մեծացրեց իմ աչքում:

— Եւ մի՞թէ զրանք, խկապէս, չէրքէզներ էին, ասաց մէկը: Նորանց տեսնող եղև՞ է:

— Ես ձեզ կպատմեմ բոլոր ճշմարտութիւնը, պատասխանեց Պրուշնիցկին, միայն խնդրում եմ, չասէք թէ ումից էք իմացել: Ահա թէ ինչպէս եղաւ: Երէկ մի մարդ, որի անունը չեմ տայ, գալիս է իմ մօտ և պատմում, թէ ինքը տեսաւ, որ երեկոյեան տասը ժամին մէկը գաղտուկ մտաւ Աւգոսկայեանների տունը: Պէտք է յիշել, որ իշխանուհին այստեղ էր, իսկ օրիորդ իշխանուհին տանը: Մենք երկուքս դնացինք լուսամուտների տակ, զարան դնելով բաղաւորին:

Խոստովանվում եմ, ես վախեցայ, թէ և իմ ընկերս խիստ վճռողաժ էր իւր նախաճաշով, նա կարող էր իւր համար անգիւր բաներ լսել, եթէ յանկարծ Պրուշնիցկին հասկանար ճշմարիտ եղելութիւնը, բայց նախանձից կուրացած նա չէր էլ մտածում իսկական եղելութեան մասին:

— Ահա, տեսնում էք, շարունակեց Պրուշնիցկին, մենք գնացինք, առնելով հրացան առանց գնդակի, միայն որ վախեցնենք: Մինչ ժամի երկուսը սպասեցինք պարտիզում: Պերժապէս Աստուած դիտէ, թէ որտեղից նա յայտնուեց, միայն ոչ լուսամուտից, որովհետեւ նա չէր բացվում, այլ գուցէ նա գուրս եկաւ ապակէ դռնից, որը սխնի ետնէ է— վերջապէս ասում եմ, մենք տեսնում ենք, մէկը իջնում է պատշգամբից... Այլ քեզ իշխանադուստր: Իհ, այդ Մոսկուայի օրիորդները: Սորանից յետոյ էլ ի՞նչ բանի կարելի է հաւատալ: Մենք ուղում էինք նորան բռնել, միայն նա ազատուեց և նապաստակի նման ընկաւ թուփերը, այդ ժամանակ ես նորա վերայ հրացան արձակեցի:

Շուրջըլսուեց Պրուշնիցկու կասկածանքի շշուկ:

— Դուք չէք հաւատում, շարունակեց նա, ձեզ ազնիւ և պատուաւոր խօսք եմ տալիս, որ այս բոլորը կատարուած ճշմարտութիւն է, և ձեզ ապացուցացելու համար այն պարոնին անունը կտամ:

— Ասա, ասա, ով է նա, լսուեց ամեն կողմից:

— Պեօրինը, պատասխանեց նա:

Այդ ժամանակ նա աչքերը վեր բարձրացրեց, ևս դրան մէջ կանդնած էի նորա դիմաց, նա սաստիկ կարմրեց: Աս մօտեցայ նորան արագ և ցած ձայնով ասացի.

— Եւտ ցաւում եմ, որ ևս ներս մտայ այն ժամանակ, երբ դուք աղնիւ խօսք էիք տուել ամենազրուելի զրպարտութիւնը Հաստատելու: Իմ ներկայութիւնս ձեզ փրկեց մի նոր կեղտոտութիւն անկուց:

Գրուշնիցկին վեր կացաւ իւր տեղից և ուղղւում էր տաքանալ:

— Խնդրում եմ, շարունակեցի ևս միւսնոյն ձեռով, խոնդրում եմ հէնց այժմ յետ առնել ձեր խօսքերը, որը շատ լաւ գիտէք, թէ Հնարովի է: Աս չեմ կարծում, որ կնոջ անտարբերութիւնը դէպի ձեր փայլուն արժանաւորութիւնները՝ կարող էր ձեզանից այդպիսի սարսափելի վրէժխնդրութիւն զրտնել: Մի լաւ մտածեցէք, եթէ ձեր կարծիքը պաշտպանելու լինէք, դուք կ'որոյնէք պատուաւոր մարդու անուն կրելու իրաւունքը և վտանդի կենթարկէք ձեր կեանքը:

Գրուշնիցկին կանգնած էր իմ առջև աչքերը խոնարհեցրած և սաստիկ յուզուած էր: Բայց խղճի և ինքնասիրութեան կռիւը երկար չտևեց: Հեծեղազօրի կապիտանը, որը նստած էր նորա մօտ մշտեց նորան արմուկով, նա ցնցուեց և աչքերը չբարձրացնելով շտապով ինձ պատասխանեց.

— Մեծապատիւ պարոն, երբ ևս մի բան ասում եմ, այդ ևս մտածում եմ և պատրաստ եմ կրկնելու... Աս չեմ վախենում ձեր սպառնալքներից և ամեն բանի պատրաստ եմ:

— Վերջինը արդէն դուք ապացուցիք, պատասխանեցի ևս սառն, և Հեծեղազօրի կապիտանի թէն առած դուրս ելայ:

— Ի՞նչ էք կամենում, Հարցրեց կապիտանը:

— Դուք, Գրուշնիցկու բարեկամն էք, և հաւանակօրէն, կլինէք նորա կողմի վկան:

Սպալտանը լուրջ կերպով գլուխ տուեց:

— Դուք զուշակեցիք պատասխանեց նա, ևս մինչև անգամ պարտական եմ նորա կողմի վկան լինելու, որովհետև այն վերաւորանքը որ Հասցրիք նորան՝ վերաբերում է և ինձ. երէկ զիշեր նորա յետինը ևս էի, աւելացրեց նա ուղղելով իւր կոր թիկունքը:

— Հա՛, ուրեմն ձե՞զ էր, որ ես ամուր գլխին խփեցի:

— Նա դեղնեց, կապուտակեցաւ, սրտի ներքին չարութիւնը դրոշմուեց նորա երեսին:

— Նս պատիւ կունենամ այսօր իմ կողմի վկային ձեզ մօտ ուղարկելու, աւելացրի ես, շատ քաղաքավարի կերպով դուրս տալով և ցոյց տալով իբր թէ նորա բարկութեան վերայ ուշադրութիւն չեմ դարձնում:

Պանդոկի կառուրի վերայ ես պատահեցի Վերայի մարդին. կարծեմ, նա ինձ սպասում էր:

Նա բռնեց իմ ձեռքը զգացմունքով, որ նման էր հիացման:

— Պատուաւոր երիտասարդ, ասաց նա արտասուալից աչքերով: Նս բոլորը լսեցի: Ինչպիսի ապերախտ կեղտոտ արարած է... ընդունիր այսուհետև նորանց պատուաւոր ընտանիքի մէջ: Փառք Աստուծու, որ ես աղջիկ չունեմ: Բայց ձեզ կվարձատրէ նէ, որին համար դնում էք ձեր կեանքը: Վստահ եղէք իմ ամօթխածութեան վերայ, առ ժամանակ: Նս ինքս դեռահաս էի և գտնվում էի զինուորական ծառայութեան մէջ, զիտեմ որ այդպիսի գործերի մէջ խառնուիլ պէտք չէ: Մնաք բարով:

— Թշուա՞ռ, ուրախանում է, որ ինքը աղջիկ չունի...

Նս ուղիղ գնացի Վերների մօտ, գտայ նորա՛ն տանը և պատմեցի ամեն ինչ— իմ յարաբերութիւնս դէպի Վերան և իշխանադուստրը, և խօսակցութիւնը, որ ես գաղտնի լսել էի, և որից ես հասկացայ այդ պարոնների արամադրութիւնը— որ ուղղում են ինձ ծաղրել ստիպելով առանց գնդակի հրացան արձակել: Բայց այժմ արդէն բանը բանից անցաւ, նորանք շատ կարելի է, որ չէին սպասում դործի այդպիսի վերջաւորութեան:

Բժիշկը համաձայնեց լինել իմ կողմի վկան, ես նորան մենամարտութեան մասին մի քանի հրահանգներ տուի. նա պէտք է պնտէր որ գործը վերջանար որքան կարելի է ծածուկ, որովհետև, թէև ես երբ էլ լինէր պատրաստ էի մեռնել, բայց ամենևին մտադիր չեմ իմ ապագան այս աշխարհում յաւիտեան ոչնչացնելու:

Սորանից յետոյ ես գնացի տուն: Մի ժամից յետոյ բժիշկը վերադարձաւ նորանց մօտից:

— Ձեր դէմ, կարծես, դաւադրութիւն կայ, ասաց նա:— Եւ Պրուշնիցիոյ մօտ տեսայ հեծելազօրի կապիտանին և մի պարոնի, որի ազդանունը չեմ յիշում: Եւ մի բոպէ մնացի նախասենեակում, որ հանեմ կրկնակօշիկներս: Նորանք սաստիկ աղմկով վիճում էին... «Անհնար է չեմ համաձայնի», ասում էր Պրուշնիցիկին. «նա ինձ անպատուեց հրապարակաւ. այն ժամանակ զործը ուրիշ տեսակ էր...»— Քո ի՞նչ զործն է», պատասխանեց կապիտանը, ամեն բան ես իմ վերայ կառնեմ: Եւ վկայ եմ եղել հինգ մենամարտութեան, և գիտեմ, թէ ինչպէս պէտք է այս բանը գլուխ բերել: Եւ ամեն բան կարգատրել եմ, խնդրում եմ ինձ մի՛ խանդարիր: Վախեցնելը վատ չէ: Եւ ինչու քեզ ենթարկես վտանգի, երբ կարող ես ազատուիլ... Այդ ժամանակ ես ներս մտայ. Նորանք խիղջն լռեցին: Մեր պայմանադրութիւնը բաւական երկար տևեց, վերջապէս մենք զործը վերջացրինք այսպէս. հինգ վերստ հեռու այստեղից կայ մի ամայի կիրճ. նորանք այնտեղ կզան էզուց առաւօտեան չորս ժամին, և մենք կզանք կէս ժամ նորանցից յետոյ—ատրճանակ պէտք է արձակել վեց քայլ հեռաւորութիւնից—այս պահանջում էր Պրուշնիցիկին: Մեռածը չէք բէզների վերայ կձգենք: Այժմ ահա ես ինչ եմ կասկածում. նորանք, այսինքն վիսները, հաւանական է, փոխել են իրենց նախկին ծրագիրը, և ուզում են գնդակ գնել միայն Պրուշնիցիոյ ատրճանակի մէջ: Սա մի քիչ նման է սպանութեան, բայց պատերազմի ժամանակ, մանաւանդ տախտան պտտերազմի՝ խորամանկութիւններ թոյլատրում են. բայց Պրուշնիցիկին աւելի աղնիւ է երևում քան իւր ընկերը: Պուք ի՞նչ էք կարծում. մենք նորանց պէտք է ցոյց տանք, թէ մենք գործի էութիւնը հասկացել ենք:

— Ամենևին. բժիշկի, հանգիստ կացէք, եւ նորանց խաղալիք չեմ դառնայ:

— Պուք ի՞նչ էք ուզում անել:

— Այդ իմ դադոնիքս է:

— Նայեցէք, որ չխաբուիք... վեց քայլ հեռաւորութիւն է:

— Բժիշկի, ես ձեզ սպասում եմ էզուց չորս ժամին. ձերը պատրաստ կլինին... Մնաք բարով:

Եւ մինչև երևոյց սենեակում փակուած նստած էի տանը:

Նկաւ սպասաւորս և ասաց, որ իշխանուհին ինձ կանչում է—ես հրամայեցի յայտնել որ հիւանդ եմ.....

Գլխիւրուայ ժամի երկուքն է... քունս չէ տանում... Բայց պէտք է քնել, որ էգուց ձեռք չդուլայ: Սակայն, վեց քայլ հեռաւորութիւնից սխալուելը դժուար է: Եւ, պարոն Գրուշնիցկիյ, ձեր սատանութիւնը գլուխ չի գայ... մենք դերերս կ'իմենք. այժմ ես պէտք է ձեր տժգոյն երեսի վերայ որոնեմ ներքին երկիւղն նշաններ. ինչո՞ւ ինքներդ նշանակեցիք այդ օրհասական վեց քայլը: Գուք կարծում էք, թէ ես առանց դիմադրութեան դէ՞մ կ'ընեմ իմ ճակատս... մենք վիճակ կ'ընենք... և այն ժամանակ... այն ժամանակ... իսկ եթէ նորա բաղդի նժարը վերակշռէ, եթէ իմ աստղը ինձ դաւաճանէ... Նւ զարմանք չի լինի. այդ աստղը երկար ժամանակ հաւատարմօրէն ծառայեց ինձ:

Եւ, եթէ պէտք է մեռնել, կ'մեռնեմ. աշխարհի համար մի մեծ կորուստ չէ. ես էլ արդէն ձանձրացնել եմ ապրելուց: Ես նման եմ խնջոյքում յօրանջող մարդու, որը չէ դնում քնելու միայն այն պատճառով, որ իւր կառքը չկայ: Բայց հէնց որ կառքը պատրաստ է՝ էլ մնաք բարով...

Մտաբերում եմ իմ բոլոր անցեալս և սկիսեց ինձ հարցնում եմ. ի՞նչ նպատակի համար ծնուեցայ... դուցէ այդ նպատակը գոյութիւն ունէր, և դուցէ ինձ համար եղել է բարձր նշանակութիւն, որովհետեւ ես իմ մէջ զգում եմ անսահման զօրութիւն... բայց ես չհասկացայ այդ նշանակութիւնը, ես զրաւուեցայ դատարի և անբարոյական առփանքների հրապուրանքներով. նորանց բովից ես դուրս եկայ ինչպէս երկաթ ամուր և սառն. բայց յաւիտեան կորցրի ազնիւ ձգտումներին ոգևորութիւնը—կիսնքի ամենալուս ծաղիկը: Նւ այն ժամանակից ի վեր քանի անգամ ես բաղդի ձեռքում ծառայել եմ իբրեւ կացին: Երբեւ սպանութեան դործիք, քանի անգամ իջել եմ օրհասական նոսրատակների գլխին, յաճախ առանց դայրոյթի, միշտ առանց ցաւակցութեան... իմ սէրս, ոչ ոքին չբաղդաւորեցրեց, որովհետեւ ես նորանց համար, որոց սիրել եմ, ոչինչ չեմ զոհել. ես սիրել եմ միայն ինձ համար, իմ բաւականութեանս համար. ես միայն բաւականութիւն էի տալիս սրտիս օտարտաի ցանկութեան, ազահութեամբ կ'անելով նո-

րանց զդացմունքը, նորանց գործընթացը, ուրախութիւնը, տանջանքը, և երբէք չէի յագնում: Այդպէս երբ մարդ քաղցից ծընշուած և թուլացած նիրհում է և տեսնում է իւր առջև պատուական կերակուրներ և ըմպելիքներ, նա հիացմամբ ուտում է իւր երեակայութեան օդային պարզէնները, և նա մոռանում է վիշտը. բայց հէնց որ զարթնում է — երեակայութիւնը ցնդում է... մնում է կրկնապատկուած քաղցը և յուսահատութիւնը:

Աւ գուցէ ես վաղը մեռնեմ... և աշխարհիս երեսին չի մնաց ոչ մի արարած, որ ինձ կատարելապէս հասկացած լինէր: Մէկը ինձ համար աւելի լաւ կասէ, միւսը աւելի վատ, քան որ իսկապէս եմ... Մէկը կասէ, նա լաւ երիտասարդ էր, միւսը — կեղտոտ: Մէկն էլ միւսն էլ սուտ խօսած կլինին: Սորանից յետոյ արժէ՞ ապրել. բայց և այնպէս մարդ ապրում է հետաքրքրութիւնից. սպասելով, ինչոր նոր բանի... ծիծաղելի է և տխրալի:

Ահա, արդէն ամիս ու կէս է, որ ես Ռ. ամրոցում եմ: Մակսիմ Մակսիմիչը գնաց որսի... ես մենակ եմ. նստած եմ լուսամուտի մօտ. մոխրագոյն ամպերը ծածկել են լեռները մինչև նորանց ստորոտները. արևը մառախուղի միջից երևում է դեղին բծի նման: Յուրս է, քամին փչում է և տատանում լուսամուտի փեղկերը... Տխուր է... Օրագիրս կշարունակեմ, որը դատարեցրել իմ այնքան տարօրինակ արկածների պատճառով: Վարդում եմ վերջին երեսը, ծիծաղելի է: — Աս կարծում էի թէ կմեռնեմ, բայց կարելի չեղաւ. ես գեռ չեմ քսմել բաժակի վերջին մրուրը. և այժմ զգում եմ, որ ես գեռ ես երկար պէտք է ապրեմ:

Անցեալն ինչպէս լավ է մնացել իմ յիշողութեան մէջ: Ժամանակը մի գիծ, մի նշանալեց չէ ջնջել:

Աս յիշում եմ որ մենամարտութեան նախընթաց գիշերը մի վայրկեան չեմ քնել: Արկար գրել չկարողացայ: Ներքին անհանգստութիւնը ինձ տիրել էր. մօտ մի ժամ ես ման կիսց սենեակում, յետոյ նստեցի և բաց արի Վալտեր Սկոտի «Շուլանդիայի պուրիտաններ» վիպասանութիւնը, որը տրուած էր իմ սեղանի վերայ. ես առաջ կարդում էի զօրով, բայց յետոյ

ինքս ինձ մոռացայ զրաւուելով զրբի հիանալի բովանդակութեամբ: Վերջապէս ծէզեց: Եւ ջղերս հանգստացան: Եւ նայեցի հայելու մէջ, նուազ տոգոյնութիւնը ծածկել էր երեսս, որի վերայ նկատվում էին անքնութեան հետքեր. բայց աչքերս, թէև ծածկուած էին շագնակաղոյն զոյնով՝ փայլում էին հպարտ և անողոքելի: Եւ ինձանով դո՛հ մնացի:

Հրամայելով որ ձիերը թամբեն, հագնուեցայ և վազեցի լողարանը: Նարդանի եռացող սառը ջրի մէջ խորասուզուելով, ես զգում էի, թէ ինչպէս իմ ֆիզիկական և հոգեկան ցոփերս վերականգնում էին: Եւ լողարանից դուրս եկայ թարմ և կայտառ, կարծես թէ պատրաստվում էի պարահանդէս գնալու: Սորանից յետոյ ասացէ՛ք, թէ հոգին մարմնից կախում չունի...

Վերագտնալով սենեակում դուայ բժշկին: Նա հագել էր մոխրագոյն ձիաւորի վարտիք, արխալուզ և ծածկել էր չէրքէզի ղլխարկ: Եւ տեսնելով այդ փոքր պատկերը ահագին բրդոտ զլխարկ դրած, ծիծաղեցի. նորա երեսը ամենեւին ղինուորական չէ, իսկ այս անգամ սովորականից աւելի երկար էր երևում:

— Ինչու այդպէս տխուր էք, բժիշկ, ասացի նորան.— Մի՞թէ դուք հարիւր անգամ անտարբեր սրտով մարդ ուղարկած չէք այն աշխարհը: Նրեակայեցէք, որ ես մաղձատենդ ունեմ, կարող եմ բժշկուել, կարող եմ և մեռնել, երկուսն էլ աշխարհի բան է. աշխատեցէք նայել իմ վերայ ինչպէս հիւանդի վերայ, որը բռնուած է թերեւս ձեզ անյայտ հիւանդութեամբ—և այն ժամանակ վերջին աստիճանի կշարժուի ձեր հետաքրքրութիւնը. դուք այժմ կարող էք իմ վերայ անել մի քանի կարևոր բնախօսական զիտողութիւններ: Բռնի մահուան սպասելը արդեօք հիւանդութիւն չէ՞:

Եյս միտքը զրաւեց բժշկին և նա ուրախացաւ:

Մենք նստանք ձիերս: Վերները երկու ձեռով ամուր բռնեց սանձի երասանակներից և մենք ձիերս քշեցինք—մի րոպէի մէջ անցանք ամրոցի մօտով բարձր թաղը և մտանք կիրճը, որի միջով մանուածի անցնում էր Ճանապարհը, որ ծածկուած էր տեղ-տեղ խոտերով. այս Ճանապարհը յաճախ կտրաւորւում էր մի աղմկալի առուակի, որը պէտք էր անցնել ձիով

ի սարսափ բժշկի, որովհետեւ ջրի մէջ նորա ձին իւրաքանչիւր
րոպէ կանգ էր առնում:

Եւ այդպիսի թարմ և զուարթ առաւօտ չեմ յիշում:
արեւը հազիւ ծագել էր լեռների կանաչապատ կատարների ե-
տեւից, և նորա ճառագայթների առաջին ջերմութեան խառ-
նուելը դիշերուայ անհետացող զովին հեռ բերում էր մարդու
վերայ մի տեսակ քաղցր զգուանք: Մորածին օրուայ ուրախ
ճաճանչը դեռ չէր թափանցել կիրճը. երկու կողմից մեր գլխին
կախուած նա ոսկեղօծում էր ժայռերի կատարները, սաղար-
թախիտ թուփերը, որոնք բուսած էին նորանց խորխորատների
մէջ, քամու փոքր դատանումից մեզ վերայ շագ էին տալիս
անձրևի կաթիլներ: Եւ յիշում եմ, որ այս անգամ աւելի քան մի
ուրիշ անգամ սիրեցի բնութիւնը: Ինչպիսի հետաքրքրութեամբ
նայում էի եւ ամեն մի ցօղիկի վերայ, որը խաղում էր խա-
ղողի լայն տերեւի վերայ և անդրադարձնում էր ծիածանի
միլիոնաւոր շողեր: Ինչպիսի ազահութեամբ եւ ուզում էի
թափանցել մառախլապատ դաշտավայրը: Այնտեղ ճանապարհը
քանի զնում նեղանում էր, ժայռերը աւելի կապոյտ և սար-
սափելի էին երևում, և վերջապէս նորանք, կարծես, միանում
էին և անթափանցելի սարիսպ կաղմում: Մենք զնում էինք
լուծութեամբ:

— Դուք զրեցի՞ք ձեր կտակը, յանկարծ հարցրեց Պօլնները:

— Ոչ:

— Իսկ եթէ սպանուէք...

— Ժառանգներն իրենք լոյս կընկնեն:

— Մի՞թէ դուք բարեկամներ չունիք, որոց կամենաք
ուղարկել ձեր վերջին հրաժեշտը:

— Եւ դուք շարժեցի բացասաբար:

— Մի՞թէ աշխարհիս երեսին չկայ մի կին, որին կամե-
նայիք թողնել որևէ յիշատակ...

— Ուզում էք բժշկի, ասացի նորան, որ ձեր առջև բա-
նամ իմ սիրտս... Տեսնում էք, եւ անցրել եմ այն տարիները,
երբ մարդիկ վեռնելիս, արտասանում են իրանց սիրուհու ա-
նունը, և կտակում են բարեկամներին օծուած կամ չօծուած
մազերի մի փունջ: Մտածելով մօտալուտ և հնարաւոր մա-
հուան մասին, եւ մոտծում եմ միայն իմ մօսին, ուրիշները

այդ ևս չեն անում: — Այնպիսի բարեկամները, որոնք հէնց էգուց ինձ պիտի մոռանան, կամ աւելի վատ՝ պիտի հնարին իմ մասին, ո՞վ զիտէ, ինչպիսի բամբասանքներ, այնպիսի կանայք որոնք ուրիշին զգուկով ինձ պէտք է ծաղրեն, որպէս զի չշարժեն նորա նախանձը դէպի մի հանգուցեալ—գորանք թէկուզ չլինեն: Աեանքի փոթորիկից ես դուրս բերի միայն մի քանի գաղափարներ—բայց ոչ մի ղգացմունք: Աս վաղուց է որ ապրում եմ զլիսովս, բայց ոչ սրտովս:

Աս կշռադատում և քննում եմ իմ սեփական ցանկութիւններս և գործերս սաստիկ հերաբրբրութեամբ, բայց անտարբեր կերպով: Իմ մէջ երկու մարդ կայ, մէկը ապրում է բառիս բուն նշանակութեամբ, միւսը խորհրդածում է և դատում է նորան. առաջինը մի ժամ յետոյ դուցէ իւր վերջին հրաժեշտը տայ ձեզ և բոլոր աշխարհին, իսկ երկրորդը... երկրորդը... նայեցէք, բժիշկ տեսնում էք դէպի աջ ժայռի վերայ երևում է երեք անձ. գորանք, կարծեմ մեր հակառակորդներն են...

Մենք շտապեցինք:

Ժայռի ստորոտում, թփերի մէջ՝ կապուած էին երեք ձի. մենք մեր ձիերն էլ այդտեղ կապեցինք. իսկ ինքներս նեղ նրբանցքով բարձրացանք տափարակը, որտեղ սպասում էր մեզ Պրուշնիցկին կապիտանի և միւս վկայի հետ, որի անունը Իվան Իգնատովիչ էր, իսկ ազգանունը երբէք լսած չեմ:

Մենք վաղուց է ինչ սպասում էինք ձեզ, ասաց հեծելազօրի կապիտանը ծաղրական ժպիտով:

Աս հանեցի ժամացոյցս և ցոյց տուի նորան:

Նա ներողութիւն խնդրեց, ասելով որ իւր ժամացոյցն առաջ է:

Մի քանի րոպէ տեւեց դժուարին լուութիւնը. վերջապէս բժիշկը ընդհատեց լուութիւնը Պրուշնիցկուն դառնալով:

Աս կարծում եմ, ասաց նա, որ երկու կողմը ցոյց տալով մենամարտելու պատրաստութիւն, և բաւականութիւն տալու պատուի վիրաւորանքին համար՝ դուք կարող էք պարոններ, իրար բացատրութիւն տալ և ապա գործը սիրով վերջացնել:

— Աս պատրաստ եմ, ասացի ես:

Ասպիտանը աչքով արեց Պրուշնիցկուն. և սա կարծե-

ըով, թէ վախնում եմ՝ ընդունեց հպարտ դիրք՝ թէև մինչև այդ ժամանակ նուազ տաղունութիւնը ծածկել էր նորա երեսը: Մեր եկած ժամանակից մինչև հիմա նա առաջին անգամ աչքերը բարձրացրեց իմ վերայ, բայց նորա հայեացքի մէջ նկատվում էր ինչ որ անհանգստութիւն, որը պատկերացնում էր ներքին կռիւր:

— Բացատրեցէք ձեր պայմանները, ասաց նա. և ինչ որ կարող եմ անել ձեզ համար՝ պատրաստ եմ, հաւատացած եղէք...

— Ահա իմ պայմաններս. դուք հէնց այսօր հրապարակաւ յետ կառնէք ձեր զրպարաութիւնը և ինձանից ներողութիւնը կ'իսկրէք...

— Մեծապատիւ պարոն, ես զարմանում եմ, թէ դուք ի՞նչպէս էք համարձակվում ինձ առաջարկել այդպիսի պայմաններ...

— Պորանից զատ ի՞նչ կարող էի առաջարկել...

Ուրեմն մենամարտինք:

Նս ուսերս թօթուեցի:

— Համեցէք, միայն մտածեցէք, որ մեզանից մէկն ու մէկը անպատճառ պիտի սպանուի:

— Նս ուղրում եմ, որ այդ դուք լինէք...

— Իսկ ես համոզուած եմ, որ հակառակը պիտի լինի:

Նա շփոթուեց, կարմրեց, յետոյ բռնի քրքջաց:

Սապիտանը բռնեց նորա թւի տակից և տարաւ մէկ կողմ, նորանք երկար փսփսացին: Նս երբ եկայ, հոգիս բաւական խաղաղ էր, բայց այս բոլորը ինձ սկսեց կատաղեցնել:

Բժիշկը մօտեցաւ ինձ:

— Ասիր, ասաց նա յայտնի անհանգստութեամբ, դուք դուցէ մոռացել էք նորանց դաւադրութիւնը:.. Նս չեմ կարող ատրճանակը լցնել, բայց այս գէպքում... Պուք տարօրինակ մարդ էք: Ասացէք նորանց, որ դուք զիտէք նորանց մտադրութիւնը.— և նորանք չեն համարձակուի... Ի՞նչ խելք է, ձեզ սպանեն ինչպէս մի թռչուն:

— Խնդրում եմ, անհանդիստ մի լինիք, բժիշկի և սպասեցէք... Նս ամեն բան այնպէս կ'անեմ, որ նորանք ոչինչ չեն շահի: Թող փսփսան...

— Պարոններ, սա ձանձրալի է դառնում, բարձր տասցի նորանց, թէ մենամարտելու ենք՝ մենամարտինք, դուք երէկ ժամանակ ունէիք խօսակցելու:

— Մենք պատրաստ ենք, ասաց կապիտանը: Սանդնեցէք տեղերդ պարոններ: Բժիշկի, համեցէք չափեցէք վեց ոտ...

— Սանդնեցէք, սուր ձայնով կրկնեց Եվան Եզնատովիչը:

— Վացէք, ասացի ես, էլի մի պայման, որովհետեւ մենք մենամարտելու ենք մինչեւ ի մահ՝ ուստի մենք պէտք է այնպէս կարգադրենք, որ այս բանը դադանի մնայ, որպէս զի մեր վիաները պատասխանատուութեան չենթարկուին: Համաձայն էք:

— Բոլորովին համաձայն ենք:

— Ուրեմն ահա թէ ես ինչ եմ կարծում: Տեսնում էք լեռան զադաթին վերայ կախուած ժայռի աջ կողմում նեղ տափարակը, այդտեղից մինչեւ վար կլինի երեսուն սաժէն, եւ թէ ոչ աւել, վարը սուր քարեր են: Մեղանից տմեն մէկը կիանգնի տափարակի ծայրին, այդպիսով փոքր վերքն անգամ մահացու կլինի: Սա ձեր ցանկութեան համապատասխան պէտք է լինի, որովհետեւ վեց քայլ դուք էք նշանակել: Վիրաւորուածը անպատճառ կգլորուի վար և ջարդ ու փշուր կլինի, բժիշկը գնդակը կհանէ և այն ժամանակ հեշտ կլինի այդ վաղահաս մահը բացատրել անյաջող ոտուկներից առաջ եկած: Մենք վիճակ կծղենք, թէ ով առաջ ատրճանակն արձակէ: Վերջապէս ես յայտնում եմ, որ այլապէս չեմ կարող մենամարտել:

— Հրամեցէք, ասաց կապիտանը, ազդու կերպով նայելով Պրուշնիցիու վերայ, որը շարժեց զլուսը ի նշան համաձայնութեան: Նորա երեսի գոյնը շուա—շուա փոխվում էր: Աս նորան նեղը ձգեցի: Սովորական պայմաններով մենամարտելիս՝ նա կարող էր նշան առնել ոտիս, թեթեւ կերպով ինձ վերաւորել և այսպիսով բուսականութիւն տալ իւր վրէժինդրութեան, չափազանց չ՝ ծանրաբեռնելով իւր խիղճը, բայց այժմ՝ նա պէտք է կամ օդի մէջ արձակէր ատրճանակը, կամ մարդասպան դառնար, կամ վերջապէս իւր կեղտոտ դադանիքը թողնելով ենթարկուէր ինձ հետ հաւասար վտանգի: Այս ժամանակ ես չէի կամենում նորա տեղը լինել: Նա մի կողմ տարաւ կապիտանին, սկսեց նորա հետ տաք-տաք ինչ որ բան խօսել:

է առաջին անգամ կանգնի թշնամու զնգակի զիմաց՝ պիտի կանգնի անկիւնի ծայրին թիկունքը դէպի անդունդը, եթէ նա չսպանուի՝ այն ժամանակ հակառակորդները կփոխեն տեղերը:

Նս վճռեցի բոլոր առաւելութիւնները Պրուշնիցկուն տալ, ես ուզում էի նորան փորձել, նորա հոգում կարող էր զարթել մեծահոգութեան կայծը.— և այն ժամանակ ամեն բան դէպի լաւը կփոխուէր, բայց ինքնասիրութիւնը և բնաւորութեան թուլութիւնը աւելի զօրաւոր դանդաղեցան... Նս ուզում էի ինձ իրաւունք տալ նորան բնաւ չինայելու, եթէ բաղդը ինձ ողորմէր: Ո՞վ իւր խղճի հետ այսպիսի պայման չէ կապել:

— Վիճակ ձգեցէք, բժիշկի, ասաց կապիտանը:

Բժիշկը գրպանից հանեց արծաթէ ստակը, և վերև ձգեց:

— Պի՛ւրը, շտապով բղաւեց Պրուշնիցկին, ինչպէ՞ս մէկը քնից զարթում է ընկերի զրդելուց:

— Արծիւը, ասացի ես:

Ստակը մաղեց և ճնկալով ընկաւ. բոլորը թափեցան նորա վերայ:

— Պուք բաղդաւոր էք, ասացի ես Պրուշնիցկուն. դուք պէտք է առաջինը ատրճանակ արձակէք: Բայց զիտցէք, որ եթէ դուք ինձ չսպանէք՝ ես ատրճանակս սխալ չեմ արձակի— ձեզ աղնիւ խօսք եմ տալիս:

Նա կարմրեց, նա ամաչում էր անդէն մարդուն սպանել, ես նորա վերայ անթարթ նայում էի. մի բոպէ ինձ այնպէս թուեց, թէ նա կընկնի իմ ոտների առաջ և ներողութիւն կ'իսնդրէ... Բայց ինչպէս պիտի խոստովանէր նա իւր այն ցածութիւնը.. նորան մի միջոց էր մնում— ատրճանակը արձակել օդի մէջ: Նւ ես համոզուած էի թէ նա ատրճանակը օդը կ'արձակէ: Մի բան կարող էր սորան խանգարել, այն միտքը, որ ես երկրորդ անգամ կ'հրաւիրեմ մենամարտութեան:

— Ժամանակ է, փափսաց ինձ բժիշկը, թեկեց ձգելով, եթէ դուք այժմ չէք ասի, որ մենք զիտեք նորանց մտադրութիւնը, ասել է ամեն բան կորուս: Նայեցէք, նա արդէն ատրճանակն լեցնում է... եթէ դուք ոչինչ չասէք, այն ժամանակ ես ինքս...

— Անկարելի է այդ, բժիշկի, ասացի ես, բռնելով նորա

ձեռից, դուք ամեն բան կփչացնէք, դուք ինձ խօսք տուիք չխանդարիլ... Ձեր ինչ գործն է, դուք էս ուղղում եմ մեռնել:

Նա իմ վերայ նայեց զարմանքով:

— Օ, այդ ուրիշ բան է... միայն իմ վերայ միւս աշխարհում չդանդաւորի...

Իսկ կապիտանը այս ժամանակ լցրեց տարձանակները, մէկը տուեց Պրուշնիցկուն, ինչ որ բան փսփսալով ժպտալով, իսկ միւսը ինձ:

Նա կանգնեցի տափարակի սնկիւնում, ձախ ոտով ամուր քարին յենուելով և մի քիչ առաջ թեքուելով, որպէս զի թեթեւ վերք ստանալիս յետ չընկնեմ:

Պրուշնիցկին իմ դիմաց կանգնեց և երբ նշանը տրուեցաւ սկսեց տարձանակը բարձրացնել: Նորա ծնկները զողում էին: Նա նշան արեց ուղղակի իմ ճակատիս:

Մի անբացատրելի կատաղութիւն եռաց իմ կրծքում:

Յանկարծ նա ցած թողեց տարձանակը և երեսի դոյնը նետած դարձաւ դէպի իւր վրան:

— Ձեմ կարող, ասաց նա խուլ ձայնով:

— Վախիկոտ, պատասխանեց կապիտանը:

Նա արձակեց: Պնդակը իմ ծունկս քերծեց: Նա ականջս մի քանի քայլ առաջ շարժուեցի, որպէս զի շուտով հեռանամ վճի ափից:

— Իհէ՞, եղբայր Պրուշնիցկիյ, ափսոս, որ լաւ չգիտար, ասաց կապիտանը: Այժմ հերթը քոնն է, կանգնի: Առաջ գրկիր ինձ, մենք այլեւ չենք տեսնուելու: Նորանք փաթաթուեցան. կապիտանը հաղիւ կարողանում էր պահել իւր ծիծաղը:— Մի՛ վախենայ, ասաց նա խորամանկութեամբ նայելով Պրուշնիցկու վերայ, աշխարհիս երեսին ամեն բան դատարկ է... Բնութիւնն է խենթ, բաղդն է հնդկահաւ, կեանքը—մի կոպէկ:

Այս եղբերորդական պերճախօսութիւնը, վայելուչ լըջութեամբ տակուց յետոյ՝ նա դնաց իւր տեղը: Իվան Իվանովիչը նոյնպէս արտասուքը աչքերին գրկեց Պրուշնիցկուն, և ահա նա միայնակ կանգնած է իմ դիմաց: Նա մինչև այժմ աշխատում եմ ինձ բացատրել, թէ ինչպիսի դպացմունք եռ էր դալիս այն ժամանակ իմ սրտում. դա թէ վերաւորած ինքնասիրութեանս վեշան էր, թէ արհամարանք, թէ բարկութիւն,

որը յառաջացաւ այն ժամանակ, երբ մտածում էի, թէ այս մարդը, որը այժմ այսպէս աներկբայութեամբ, այդպէս խաղաղ յանդգնութեամբ նայում է իմ վերայ՝ երկու ընդհանուր պայմաններին չենթարկելով ոչ մի վտանգի ինձ ուղղում էր սպանել, որպէս շան, որովհետեւ, եթէ ոտս մի քիչ աւել վերաւորուէր՝ ես անպատճառ ժայռից ցած կը ընկնէի:

Ես մի քանի ընդհանուր պայմաններու ներքին, աշխատելով նկատել զոնք զղջման մի փոքր հետք: Բայց ինձ այնպէս էր թվում, որ նա զսպում էր իւր ժպիտը:

— Ես ձեզ խորհուրդ կ'առնեմ մեռնելուց առաջ աղօթել Աստուծոյն, այն ժամանակ ասացի ես նորան:

— Իմ հոգու մասին մի հոգաք աւելի քան ձեր հոգու մասին: Մի բան կ'առնեմ ինձից խնդրում շուտով արձակեցէք:

— Եւ դուք յետ չէք առնում ձեր զոհարարութիւնը. ինձանից ներողութիւն չէք խնդրում... Մի լաւ մտածեցէք. ձեր խիղճը ձեզ ոչինչ չէ՞ ասում:

— Պարոն Պէտրին, բղաւնց հեծելադորի կապիտանը, թոյլ տուէք նկատելու, որ ձեզ այստեղ քարոզիչ չեն նշանակել... Շուտով վերջացրէք. դուք մէկը անցնի կ'ընդունի եւ մեզ նկատէ:

— Լաւ, բժիշկ, մօտեցէք ինձ:

Բժիշկը մօտեցաւ: Խեղճ բժիշկ, նորա երեսի գոյնը աւելի էր գնացիլ, քան տասը ընդհանուր պայմաններ:

Հետեւեալ խօսքերը ես գիտեմ արտասանելի հատիկ հատիկ, բարձր եւ քաջ ինչպէս արտասանում են մահուան գատովձիւր:

— Այդ պարոնները, երեւի շտապելով մոռացել են իմ ատրճանակի մէջ գնդակ գնել. խնդրում եմ ձեզ լցնել նորից— եւ լաւ:

— Անդրեիլ է, բղաւնց կապիտանը, անկարելի է այդ երկու ատրճանակն էլ ես կ'ընդունեմ. դուք թէ ձերի միջից գնդակն ընկել է... Այդ իմ յանցանքս չէ: Իսկ դուք իրաւունք չունէք նորից լեցնելու... ոչ մի իրաւունք... Դա կանոնն է բոլորովին հակառակ է. ես թոյլ չեմ տայ:

— Շատ լաւ, ասացի ես կապիտանին, եթէ այդպէս է, այն ժամանակ մենք նոյն պայմաններով կ'մենամարտենք ձեզ հետ...

Նա պապանձեցաւ:

Գրուշնիցկին կանգնած էր զլուսը կրծքին թողած, շփոթուած և մռայլ:

— Թող նորանց, վերջապէս ասաց նա կապիտանին, որը ուղղում էր իմ տարձանտկա խիւլ բժշկի ձեռից:— Գու ինքե էլ զիտես, որ նորանք ճշմարիտ են ասում:

Ապախանը նշաններ էր անում նորան, բայց ի զուր, Գրուշնիցկին չէր ուզում մինչև անգամ նայել նորան:

Բժիշկը լցրեց ատրճանակը և տուեց ինձ:

Այս տեսնելով կապիտանը թքեց և ոտով արորեց:

— Յիմա՛ր ես դու, եղբայր, ասաց նա. և ստոր յիմար... Երբ յոյս դրիր իմ վերայ, ուրեմն ամեն բանի մէջ լսիր ինձ... Վեղ տեղն է: Սասկիր ինչպէս ճանձ... նա յետ դարձաւ և հեռանալով մրմնջաց. «յնու ամենայնիւ սա կանոնի հակառակ է»:

— Գրուշնիցկիյ, ասացի ես, դեռ. ևս ժամանակ կայ, յետ առ քո զրպարտութիւնդ, ես քեզ ամեն բան կներեմ: Վեղ չյաջողուեց ինձ յիմարացնել, և իմ ինքնասիրութիւնը բաւականութիւն ստացել է: Յիշիր մենք մի ժամանակ բարեկամներ էինք:

Նորա երեսը զայրոյթ արապայտեց, աչքերը փայլեցին:

— Արձակեցէք, պատասխանեց նա, ես ինձ արհամարում եմ, ձեզ ատում եմ: Եթէ դուք ինձ չսպանէք ես ձեզ զիշերը թաքուն կմորթեմ: Մենք երկուսս աշխարհի վերայ միասին ապրել կարող չենք:

Ես արձակեցի:

Երբ մոռնալ ցրուեց՝ Գրուշնիցկին տափաբակի վերայ չկար: Միայն փոշու բարակ սիւնը ոլորվում էր ձորի ափին:

Բոլորը միաձայն գոչեցին:

Finita la comedia! *) ասացի ես բժշկին:

Նա չպատասխանեց և սարսափելով երեսը դարձրեց:

Ես ուսերս թօթուեցի և հրաժեշտ տուի Գրուշնիցկու վկաներին:

Նրբանցքից վար իջնելով ժայռերի ճեղքուածքի մէջ ես

*) Պատակերգութիւնը վերջացաւ:

նկատեցի Պրուշնիցկու արիւնաթաթախ դիակը: Աս ականաց աչքերս փակեցի:

Զիտւս կապը արձակելով ես հեծայ և կամաց տուն գնացի: Սիրտս ճնշվում էր կարծես քարի տակ: Արեւը ինձ խաւար էր թվում: Նորա ճառագայթները ինձ չէին տաքացնում:

Վերի բաղը չհասած՝ ես ծռուեցի դէպի աջ կիրճը: Մարդու ներկայութիւնը ինձ անտանելի կլինէր. ես ուղղւում էի մենակ լինել: Զիտւս սանձը թողնելով դուրսս կրճքէր ցած ձգելով, ես երկար ժամանակ գնում էի, վերջապէս ուշքս վերաս եկաւ այնպիսի մի տեղ, որը ինձ բոլորովին անծանօթ էր, ես յետ դարձայ և սկսեցի որոնել ճանապարհը. արդէն արեւը մայրն էր մտնում, երբ ես յոգնած, ձիուս վերայ Սիւլօփօզսկ մնայ:

Ապաստւորս ասաց, թէ Վերները եկել է իմ մօտ և թողել է ինձ երկու նամակ. մէկը իրանից, միւսը... Վերա-
յից:

Աս բացարի առաջինը. նորա բովանդակութիւնը հետեւեալն էր: «Ամեն բան կարելոյն չափ կարգի է դրած. դիակը բերուած է սլլանդակուած. գնդակը կրճքից հանուած է: Բոլորը համոզուած են, թէ նորա մահուան պատճառը ձախորդ դիպուածն է եղել: Միայն բերդապետը, որին, հաւանականօրէն յայտնի էր ձեր վէճը՝ դուրսը շարժեց, բայց ոչինչ չասաց: Ձեր դէմ ոչ մի ապացոյց չկայ, և դուք կարող էք հանդիստ քնել... եթէ կարող էք... Մնաք բարով...»

Աս երկար ժամանակ վարանում էի բաց անել երկրորդ նամակը... Սէ ի՞նչ կարող էր ինձ գրել: Օտանը յուզմունքը ալեկոծում էր իմ հոգիս:

Ահա այն նամակը, որի իւրաքանչիւր բառը անջինջ կերպով դրոշմուէլ էր իմ մտքիս մէջ:

«Աս դրում եմ քեզ լիովին հաւատացած լինելով, որ մենք այլ ևս տեսնուելու չենք: Մի քանի տարի առաջ, քեզանից բաժանուելիս ես նոյնն էի կարծում բայց երկինքը ուղեց երկրորդ անգամ ինձ փորձել. ես չկարողացայ դիմադրել այդ փորձութեան. իմ թոյլ սիրտս նորից հնազանդեց ծանօթ ձայնին... Ռորա համար դու ինձ չես արհամարի... այնպէս չէ: Այս նամակս վերջին հրաժեշտս է դէպի քեզ և խոստովա-

Նանքս. ևս պարտական ևմ քեզ ասել այն բոլորը, ինչ որ լեցուած է սրտումս այն ժամանակից իվեր, երբ քեզ սիրեցի: Նս քեզ մեղադրելու չեմ—դու ինձ հետ վարուեցար այնպէս, ինչպէս կվարուէր ամեն մի էրեկմարդ. դու ինձ սիրում էիր ինչպէս քո սեփականութիւնդ, ինչպէս աղբիւր միմիանց փոխանակող երջանկութեան, յուզմունքի և տխրութեան, առանց որոց կեանքը տխուր է ու միատեսակ: Նս այդ հասկանում էի սկզբիցս. Բայց դու անբաղդէիր, և ես զոհեցի իմ կեանքս, յուսալով որ երբ և իցէ դու կգնահատես իմ զոհաբերութիւնս, որ դու երբ և իցէ կհասկանաս իմ խորին գորովը, որը կախում չէ ունեցել ոչ մի պայմանից: Այն օրից յետոյ երկար ժամանակ անցաւ. ևս թափանցեցի քո հոգու բոլոր դաղանիքը, և համոզուեցայ, որ իմ յոյսն անիրադործելի էր: Այդ ինձ համար ծանր էր: Բայց իմ սէրս կապուեցաւ հոգուս հետ. նա նուաղեց, բայց չհանգաւ:

«Մենք բաժանվում ենք յաւիտեան. բայց դու կարող ես, վստահ լինել, որ երբէք ուրիշին չեմ սիրելու. իմ հողիս քեզ համար սպառեց իւր բոլոր ջանքերը, իւր արտասուքը և յոյսերը: Քեզ մի անգամ սիրողը չէ կարող ուրիշ էրեկմարդկանց վերայ նայել առանց արհամարանքի. ոչ թէ նորա համար, որ դու նորանցից լաւ ես, ոչ, ոչ. բայց քո մէջ կայ մի ինչ որ բան—միայն քեզ յատուկ, մի ինչոր հպարտ և խորհրդաւոր. քո ձայնը, ինչ էլ որ խօսես, մի անյաղթելի իշխանութիւն ունի. ոչ ոք չէ կարող շարունակ ցանկալով սիրելի լինել, ոչ ոքի մէջ չարութիւնը այդքան հրապուրիչ չէ, ոչ ոքի հայեացքը չէ խոստանում այնքան երանութիւն, ոչ ոք չէ կարող աւելի լաւ օգտուել իւր առաւելութիւններով և ոչ ոք չէ կարող լինել այնպէս կատարեալ անբաղդ՝ ինչպէս դու. որովհետեւ ոչ ոք այնքան չէ աշխատում իրան համոզել իրականին հակառակ:

«Այժմ ես քեզ պէտք է բացատրեմ իմ շտապով հեռանալուս պատճառը. նա քեզ կթուի մի չնչին բան, որովհետեւ միայն ինձ է վերաբերում:

«Այս առաւօտ մարդս եկաւ ստուն և պատմեց քո վէճդ Պրուշնիցիու հետ: Նրեւի, որ իմ դէմքս սաստիկ այլալուծել է այս լուրը լսելիս, որովհետեւ նա երկար և անթարթ նայում

էր աչքերիս. ևս քիչ մնաց ուշաթափուէի, մտածելով որ դու այսօր պէտք է մենամարտես և որ դուրս պատճառը ես եմ. ինձ թվում էր, թէ ես խելքս թռցնում եմ: Բայց այժմ երբ ես կարող իմ դատել, ես հաւատացած եմ, որ դու կենդանի ես մնալու, անհնար է, որ դու առանց ինձ մեռնես, անհնար է: Ամուսինս երկար ման կիւտ սկսեակում. ես չեմ յիշում, թէ նա ինձ ինչ էր ասում, և ես նորան ինչ էի պատասխանում... Իրաւ, ես նորան ասացի, թէ քեզ սիրում եմ... Յիշում եմ, որ մեր խօսակցութեան վերջը նա ինձ վերաւորեց մի սարսափելի խօսքով և դուրս գնաց... Ես լսեցի, որ նա հրամայեց կառքը լծել... Ահա արդէն երեք ժամ է, որ ես նստած եմ պատուհանի մօտ և սպասում եմ քո վերադարձիդ... Բայց դու կենդանի ես, դուն չես կարող մեռնել... Պառքը համարեա պատրաստ է... Մնաս բարով... Մնաս բարով... Ես կորայ, բայց ի՞նչ փոյթ: Եթէ ես կարողանայի համոզուել, որ դու ինձ միշտ կյիշես—էլ չեմ ասում սիրես—ոչ, միայն յիշել... Մնաս բարով, դպիս ես... ես պէտք է պահեմ նամակս...—Ճշմարիտ չէ, դու Մերին չես սիրում, դու ներս հետ չպիտի ամուսնանաս—լսիր, այդ զոհը դու պէտք է անես ինձ. ես քեզ համար ամեն ինչ կորցրի աշխարհիս երեսին...

Ես խելագարի պէս բախը իջայ, հիծայ Ձերկէզ ձիւ, որը պահում էի բակում և բոլոր ոյժով քշեցի Պատիգորսկի ճանապարհով: Ես անխնայ քշում էի յոգնած ձիուս, որ բոլորովին քրտնած հեւում էր՝ թռցնում էր ինձ քարոտ ճանապարհով:

Արևն արդէն թաք էր կացել սև ամպի տակ, որը հանգչում էր արևմտեան լեռների շղթայի վերայ. կիրճը մթնեց և խոնաւութիւնը զգալի եղաւ: Պողկոմով գետը հոսելով քարերի միջով, մոնչում էր խուլ և մի տեսակ: Անհամբերութիւնս հատած ես սլանում էի ձիով: Այն միտքը, թէ Պիատիգորսկում ներան չեմ գտնի՝ մուրճի նման ծեծում էր սիրտս: Մի րոպէ, էլի մի րոպէ տեսնեմ ներան ասեմ մնաս բարով, սեղմեմ ներս ձեռք... Ես աղօթում էի, նզովք կարդում, լալիս և ծիծաղում... ոչ, ոչ մի բանով չէ կարելի արտայայտել իմ անհանգստութիւնս, յուսահատութիւնս... Հնարաւոր եղած ժամանակ կորցնել ներան յաւիտեան՝ Վերան ինձ համար աշխարհիս երեսին ամեն բանից թանգ էր, թանգ էր կեանքիցս,

պատուիրցս, երջանկութիւնիրցս: Աստուած դիտէ, թէ ինչպիսի տարօրինակ, ինչպիսի կատաղի մտքեր պտտում էին մտքումս... Սակայն ես շարունակ ձիւ վաղեցնում էի առանց խնայելու:— Եւ ահա ես սկսեցի նկատել, որ ձիւ ծանր է շունչ քաշում, և երկու անգամ սայթակեց հարթ տեղումս... Հինգ վերստ մնացել էր մինչև Ասենտուկ—կողակների գիւղը, որտեղ ես կարող էի ուրիշ ձի հեծնել:

Ամեն ինչ կյաջող էր, եթէ իմ ձիուս ոյժը տասը լոպէ աւելի զօրէր: Բայց յանկարծ, երբ փոքրիկ ձորից վեր էր բարձրանում լեռներից դուրս գալու ժամանակ, շաւղի ծռւռ տեղում, նա արմիաց գետին: Նստադուրեւս վար իջնելով ուղղում էի նորան բարձրացնել, քաշում եմ երասանակից—զուր հազիւ լսելի հառաչը լսուեց նորա սեղմած ատամների միջից. մի քանի լոպէից յետոյ նա սատկեց, և անապատում մնացի մենակ՝ վերջին յոյսս կորցնելով, փորձեցի օտով գնալ—ոտներս ծալվում էին, ցրկուկաց վրդովմունքներից և անքնութիւնից ջարդուած՝ ևս ընկաց թաց տերեւի վերայ և երկնայի պէս լաց եղայ:

Եւ երկար ընկած էի ես անշարժ և դառը լալիս էի, չաշխատելով զսպել արտասուքս և մղկտանքս, ես կարծում էի, թէ իմ կուրծքս կպատռուի. բոլոր իմ անյաջողութիւնս, բոլոր սառնասրտութիւնս անհետացաւ ծխի պէս, հոգիս ոյժից ընկել էր, բանականութիւնս կորել, և եթէ այդ ժամանակ մէկը ինձ տեսնէր՝ նա արհամարանքով երեսը կդարձնէր:

Երբ դիշերուայ ցոլը և լեռնային քամին զովացրին իմ տաքացած զուլիսս և խելքս վերաս եկաւ՝ ես հասկացայ, որ խորտակուած բազդի ետեւից ընկնելը անօգուտ է ու անմիտ: Այլ ևս ինձ ի՞նչ է պէտք,—տեսնե՞լ ներան,—ի՞նչու, մի՞թէ ամեն բան մեր մէջ վերջացած չէ:

Անջատման մի դառն համբոյրը չի հարստացնէ իմ յիշողութիւնս, իսկ այդ համբոյրից յետոյ մեղ աւելի դժուար կլինի բաժանուիլ:

Սակայն, ինձ ախորժելի է, որ ես կարողանում եմ լաց լինել: Ո՞վ գիտէ, զուցէ սորա պատճառը ջղրիս գրգռած լինելն է, անքուն գիշեր անցկացնելն, երկու լոպէ ատրճանակի տուջլ լինելս, և քաղցած սառմոքսս:

Ամեն ինչ դէպի լաւն է ընթանում: Այս նոր կսկիծը, զինուորականի լեզուով խօսելով ինձ համար զառաժուլութիւն (diversia) եղաւ: Այս լինելը առողջարար է, և բացի այս, հաւանափորէն եթէ ձիով զբօսած չլինէի՝ ևս ստիպուած չէի լինել տասն և հինգ վերստ ճանապարհ ոտով քայլել և այդ գիշերը աչքերս քուն չէր գայ:

Ես Սիսլովոյի վերադարձայ առաւօտեան հինգ ժամին, ընկայ տեղաշորիս վերայ և քնեցի այնպէս, որպէս Նապօլէօնը Սաաօլիօից յետոյ:

Երբ զարթնեցի դուրսը արդէն մութն էր. ևս նստայ բացուած լուսամտաւ մօտ, քանդեցի արխալուղիս կոճակները— և լեռնային քամին զովացրեց իմ կուրծքը, որ յոգնածութեան երկարատե քունը դեռ ևս չէր հանգստացրել: Հեռու գետի միւս ափին, խիտ կաղամուխների կատարների միջից, որոնք ընդգրկել էին նորան, փայլում էին կրակներ ամրոցի բարձր թաղի շինութիւնների մէջ: Դուրսը ամեն բան խաղաղ էր. իշխանուհու տունը մութն էր:

Ինձ մօտ եկաւ բժիշկը. նա նօթերը կիտել էր. նա սովորականին հակառակ ինձ ձեռ չտուեց:

— Ո՞րտեղից էք գալիս բժիշկ:

Աղբօվսկայեա իշխանուհու մօտից. ներս գուստրը հիւանդ է— ջղերի թուլացում... բայց բանը սորանում չէ այլ նորանում, որ իշխանութիւնը սկսել է հասկանալ բանի էութիւնը. և թէև հաստատապէս ոչինչ ապացուցանել չէ կարող, սակայն ևս ձեզ խորհուրդ տալիս զգոյշ լինել: Իշխանուհին այսօր ինձ ասաց, որ նէ գիտէ, որ դուք մենամարտել էք իւր դստեր պատճառով: Ներան բոլորը այդ ծերն է պատմել... Ի՞նչպէս է անունը: Նա պանդոկում քո և Պրուշնիցիու վէճին ներկայ է եղել: Ես եկայ ձեզ նախազգուշացնելու:— Մնաք բարով: Գուցէ մենք այլ ևս չտեսնուենք— ձեզ կողարկին ուրեւէ տեղ:

Նա շեմքի վերայ կանգնեց, նա կամենում էր սեղմել իմ ձեռք... և եթէ ևս ցոյց տայի մի փոքր տրամադրութիւն նա կփաթաթուէր վզիս. բայց ևս մնացի անտարբեր ինչպէս քար— նա դուրս գնաց:

Ահա մարդիկ, նորանք բոլորն էլ այդպէս ևս. առաջուց

գիտենալով վարմունքի բոլոր վատ կողմերը օգնում են, խորհուրդ են տալիս մինչև անգամ խրախուսում են տեսնելով որ ուրիշ միջոց չկայ. — իսկ յետոյ լուանում են ձեռները և զզուանքով երես են դարձնում նորանից, որ ունեցել է համարձակութիւն պատասխանատուութեան բոլոր ծանրութիւնը իւր վերայ առնել: Նորանք բոլորը այդպէս են. մինչև անգամ ամենաբարինքը և ամենախելացիները:

Միւս օր առաւօտեան բարձր իշխանութիւնից հրաման ստանալով՝ տեղափոխուել Ս... ամրոցը՝ ես գնացի իշխանուհու մօտ մնաս բարով ասելու:

Նէ վարմացաւ, երբ ներս հարցին — ունե՞մ ես որեւէ մի կարևոր բան ներսն ասելու՝ պատասխանեցի, որ ցանկանում եմ ներսն յաջողութիւն և այլն...

— Իսկ ես մի լուրջ խօսելիք ունիմ քեզ հետ:

Ես նստայ լուծեամբ: Պարզ էր, որ նէ չգիտէր թէ ինչից սկսէ. ներս երեսը կարմրեց. նէ գէր մատներով բաղխում էր սեղանին. վերջապէս նէ ընդհատուող ձայնով սկսեց այսպէս.

— Լսեցէք, պարոն Պեչորին, ես կարծում եմ, որ դուք ազնիւ մարդ էք:

Ես գլուխ տուի:

— Ես մինչև անգամ հաւատացած եմ, շարունակեց նէ, թէ եւ ձեր վարքը մի քիչ կասկածելի է, բայց դուք կարող էք ունենալ պատճառներ, որ ես չգիտեմ, և այդ պատճառները այժմ դուք պէտք է ինձ հաւատաք: Դուք իմ դուստրը պահպանեցիք զրպարտութիւնից, ներս համար մենամարտեցիք — հետևապէս ձեր կեանքը վտանդի մէջ զրիք... Մի՛ պատասխանէք, ես գիտեմ, որ դուք այս չէք խոստովանի, որովհետեւ Պրուշնիցկին մեռած է (նէ երեսը խաչակիքեց): Աստուած նորան թողութիւն կտայ, ձեզ նոյնպէս յուսով եմ... Այդ ինձ չէ վերաբերում... Ես չեմ կարող ձեզ դատել, որովհետեւ իմ դուստրը թէ եւ անմեղ է, բայց սորան պատճառաւ է եղած: Նէ ինձ պատմեց... կարծեմ բոլորը. դուք արտայայտել էք ներսն ձեր սէրը, նէ յայտնել է իւրը (այդ ժամանակ իշխանուհին խոր հառաչեց): Բայց նէ հիւանդ է, և ես համոզուած եմ, որ սա հասարակ հիւանդութիւն չէ: Ներքին տխրութիւնը ներսն սպանում է. նէ չէ խոստովանում, բայց ես

Համոզուած եմ, որ սորա պատճառը դուք էք... Ասեցէ՛ք
դուցէ՛ դուք մտածում էք, որ աստիճանների աչք ունեւմ, կամ
մեծ հարստութեան—սխալվում էք—ես ցանկանում եմ մի-
այն գատերիս երջանկութիւնը: Ձեր ներկայ դրութիւնը նա-
խանձկի չէ, բայց կարող է ուղղուել, դուք ունէք կարողու-
թիւն. ձեզ աղջիկս սիրում է, նէ այնպէս լաւ է կրթուած,
որ էրկայ երջանկութիւնը կլինի: Աս հարուստ եմ, նէ իմ
մի հատիկս է... խօսեցէք, ի՞նչն է ձեզ արգելում... Տես-
նում էք, ես չպէտք է այս բոլորը ձեզ ասէի, բայց ես վստա-
հացայ ձեր սրտի վերայ, ձեր պատուի վերայ—յիշեցէք ես
միայն մի աղջիկ ունեւմ... մի...

Նէ լաց եղաւ:

— Եշխանուհի, ասացի, ես չեմ կարող ձեզ պատասխա-
նել թոյլ տուէք ինձ ձեր գատեր հետ առանձին խօսել...

— Երբէ՛ք, բղաւեց նէ սաստիկ յուզուած, աթոռից վեր
կենալով:

— Ինչպէս ուղում էք, ասացի ես պատրաստուելով դնար:

Նէ մտածմունքի մէջ ընկաւ, ինձ ձեռով նշան արեց, որ
ես սպասեմ և դուրս ելաւ:

Անցաւ մի հինգ րոպէ. իմ սիրտս սաստիկ բաբախում էր
բայց միաքս հանգիստ էր, զլուխս սառն, որովհետեւ ես իմ
կրծքումս որոնում էի սիրոյ մի կայծ դէպի սիրուն Մերին՝
բայց ի դուր էին իմ ջանքերը:

Ահա դուռը բացուեցաւ և ներս մտաւ նէ. Աստուած իմ,
ինչպէս փոխուել էր նէ այն ժամանակից ի վեր, ինչ ես տե-
սել էի ներսն—վաղճւց է:

Մինչև սենեակի մէջ տեղը գալով, նէ տատանուեց, ես
վեր թռայ տեղիցս, ներսն ձեռ տուի և տարայ մինչև բազ-
կաթոռը:

Աս կանգնած էի ներս դիմաց: Մենք երկար ժամանակ
լռում էինք. ներս մեծ աչքերը, որոնք լի էին մի անբացատ-
րելի օխրութեամբ, թվում էր, թէ իմ աչքերի մէջ որոնում
էին յոյսի նման ինչ որ բան՝ ներս տփռոյն շրթունքները զուր
աշխատում էին ժպտալ, ներս քնքոյշ ձեռները, որ ծալուած
գրեւ էր ծնկների վերայ, այնպէս վախա և թափանցիկ էին, որ
նէ իմ կսկիծս տուեց:

— Իշխանուհի օրիորդ, ասացի ես, դուք զիտէք, որ ես ձեզ ծաղրում էի... Ուրեմն դուք պէտք է ինձ ատէք:

Նէրա պոռթկի վերայ երևաց հիւանդոտ կարմրութիւն:

Եւ շարունակեցի, հետևապէս դուք ինձ սիրել չէք կարող...

Նէ երեսը դարձրեց, յետեւ աթոռին, աչքերը ձեռներով ծածկեց, և ինձ թվում էր, թէ նորանց մէջ փայլեց արտասուք:

Եստուած իմ, շնջաց նէ հազիւ լսելի ձայնով:

Եյս անտանելի էր, էլ մի բոլորէ—եւ կրնինէի նէրա ոտները:

— Եւ այսպէս, դուք ինքներդ տեսնում էք, ասացի ես, ինչքան կարող էի բարձր ձայնով և բռնի ծիծաղելով, ինքներդ տեսնում էք, որ ես չեմ կարող ձեզ հետ ամուսնանալ: Եթէ այդ մինչև անգամ դուք այժմ էլ ցանկանայիք՝ շուտով ինքներդ կզղջայիք: Ձեր մօր հետ ունեցած խօսակցութիւնս ստիպեց ինձ այժմ այսպէս անկեղծ և կոպիտ խօսել ձեզ հետ: Եւ յոյս ունիմ, որ նէ սխալուած է, դուք հեշտութեամբ կարող էք նէրան տարհամոզել: Վուք տեսնում էք, ես ձեր առջև խաղում եմ թշուառ և զգուշի դեր. մինչև անգամ այս խօստովանում եմ—ահա բոլորը, ինչ որ ես կարող էի ձեզ համար անել: Վուք իմ մասին ինչպիսի վատ կարծիք էլ չունենաք ես ընդունում եմ... Տեսնում էք, ես ձեր առջև կեղտոտ եմ դուրս դալիս... Ճշմարիտ չէ՞, եթէ մինչև անգամ դուք ինձ սիրում էլ էիք՝ այս բոլորից տոտում էք...

Նէ երեսը դարձրեց դէպի ինձ, նէ տփղոյն էր ինչպէս մարմար, միայն նէրա աչքերը ցլում էին հիանալի կերպով:

— Եւ ձեզ տոտում եմ, ասաց նէ:

Եւ շնորհակալութիւն յայտնեցի, յարգանքով խոնարհութիւն տուի և դուրս ելայ:

Մի ժամից յետոյ սուրհանդակի սայլակով սլանում էի Ախլաթի կողմ: Եսինդուկից մի քանի վերստ հեռու ճանապարհի մօտ ես ճանաչեցի ժիր ձիուս դիակը. թամբը վերցրած էր, (հաւանակօրէն անցորդ կօղակի ձեռքով) և թամբի տեղ նորա մէջքի վերայ նստել էին երկու ագռաւ: Եւ հառաչեցի և երեսս դարձրի...

Եւ այժմ այստեղ, այս տխուր ամրոցում, ես յաճախ յիշում եմ անցեալս և ինձ հարցնում, ինչու ես չէի ուզում զնալ այն ճանապարհով, որը բացել էր բազմը ինձ համար,

որտեղ սպասում էր ինձ խաղաղ բերկրութիւն և հոգու հանգ-
ստութիւն... Ո՛չ, ես չէի կարող յարմարուիլ այդ վիճակին:
Եւ նման եմ այն նաւաստուն, որ ծնուած և մեծացած է
ծովահէնի նաւի վերայ, որի հոգին ապրել է փոթորիկների և
պատերազմների մէջ, և երբ ձգուած է նաւից դուրս, նա
տխրում է և նեղվում, ինչքան էլ չհրապուրէ նորան ստուերա-
խիտ անտառը, ինչքան էլ չլուսաւորէ նորան խաղաղ արեւը.
նա ամբողջ օրը ման է դալիս ափի աւաղի վերայ, լսում է
ծփող ալիքների միատեսակ մրմունջը և սպասում է դէպի
մառախլապատ հեռուն թէ տժգոյն գծին վերայ, որ կապոյտ
յորձանքը բաժանում է մոխրագոյն ամպերը, արդեօք չէ՞ ե-
րեւում ցանկալի առաքատը, որը սկզբից նման է ձկնկուլի
թեւին, բայց քիչ-քիչ բաժանուելով փրփուրից՝ հանդարտ ըն-
թացքով մտնում է անբնակ նաւահանգստին...

ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՀԱՒԱՏԱՅՈՂ

Մի անգամ ինձ դէպք եղաւ երկուշաբաթ ապրել կողակ-
ների դիւղում, ձախակողմեան պահակում. այստեղ էր և հե-
տեակաղօրի գունդը. սպաները հերթով հաւաքվում էին մի-
մեանց մօտ, և երեկոները թուղթ էին խաղում:

Մի անգամ, բոստոն խաղից ձանձրանալով թղթերը դէն
ձգեցինք և երկար ժամանակ նստանք Ս... մայիօրի մօտ. խօսակ-
ցութիւնը սովորականից աւելի հետաքրքիր էր: Խօսում էինք այն
մասին, թէ իսլամական սնտիապաշտութիւնը—իրը թէ մար-
դու բազմը գրուած է երկնքում ունի մեր մէջ ևս շատ հաւա-
տացողներ, ամեն մէկը պատմում էր զանազան անսովոր դէպքեր:

— Եյդ բոլորը, պարոնների, ոչինչ չէ ապացուցանում, ա-
սաց ծեր մայիօրը. չէ՞ որ մեզանից ոչ ոք վկայ չէ կղել այն տա-
րօրինակ դէպքերին, որով դուք պաշտպանում եք ձեր կարծիքը:

— Ի հարկէ, ոչ ոք, ասացին շատերը. բայց մենք լսել
ենք հաստատ հաւատարիմ անձերից...

— Այդ բոլորը դատարի բանե՞ր են, ասաց մէկը. զորտեղ են այդ հաւատարիմ անձերը, որոնք տեսած են այդ ցանկը, որի մէջ նշանակուած է մեր մահուան ժամը... Աւելի է կայ նախասահմանութիւն՝ էլ ինչո՞ւ մեզ տրուած է կամք և բանականութիւն, ինչո՞ւ համար մենք պէտք է պատասխանատու լինենք մեր գործերին:

— Այդ ժամանակ մի սպայ, որը նստած էր անկիւնում, վեր կացաւ ու դանդաղ մօտենալով սեղանին՝ բոլորի վերայ ձգեց հանդարտ և յաղթական հայեացք. նա ազդով սերբիացի էր, ինչպէս յայտնի էր նորա անունից:

Առելիս պորուշիկի արտաքին տեսքը լիովին համապատասխանում էր նորա բնաւորութեանը: Բարձր հասակը, թուխ դէմքը, սև մազերը, սև թափանցիկ աչքերը, մեծ, բայց կանոնաւոր քիթը—որը յատուկ է նորա ազգին—տխուր և սառն ժպիտը, որը միշտ խաղում էր նորա շրթունքների վերայ—այս բոլորը կարծես միացել էին նորա համար, որ նորան տան այնպիսի մի արարածի տեսք, որը ընդունակ չէ փոխանակել իւր մտքերը և զգացմունքները նորանց հետ, որոնք բազմի բերմամբ դարձրել էին նորան ընկեր:

Նա քաջ էր, վիճում էր քիչ, բայց կարուկ. ոչ ոքի չէր հաւատում իւր հողիկան և ընտանեկան գաղտնիքները, զինի համարեա երբէք չէր խմում. երբէք չէր ընկնում դուռահաս կողակ աղջիկների հետեից—որոց չքնադութիւնն դժուար է երևակայել, առանց տեսած լինելու: Այնու ամենայնիւ ասում էին, որ գնդապետի կինը զրաւուած է նորա արտայայտիչ աչքերով. բայց նա լուրջ կերպով նեղանում էր, երբ նորա մօտ այդ մասին ակնարկում էին:

Միայն մի ցանկութիւն ունէր, որը նա չէր թաքցնում—սէր գէպի թղթախաղը: Վանաչ սեղանի շուրջը նա ամեն ինչ մոռանում էր և ընդհանրապէս տարվում. բայց մշտական անյաջողութիւնները միայն զրգռում էին նորա կամակորութիւնը: Պատմում են, թէ մի անգամ պատերազմական արշաւանքի ժամանակ նա գիշերը—բարձի վերայ թուղթ էր քաշում (метать банкъ) և նորան սաստիկ խաղը յաջողվում է: Յանկարծ լսվում են հրացանաձգութեան ձայնիւր, թմբակները զարնում են արտասովոր կոչի, բոլորը տեղերից վեր են թռչում և զի-

մում են զէնքերին, «բոլոր բանկը բռնիր», բղաւում է Վու-
լիչը առանց վեր կենալու ամենատաք խաղացողներից միոյն:
«Նօթնոց», պատասխանեց միւսը դուրս վազելով: Չնայելով
ընդհանուր իրարանցման՝ Վուլիչը քաշեց մինչև ուղած
թուղթը, թուղթը արուեցաւ խաղակցին:

Երբ նա հրացանաձիգների դժին հասաւ՝ այնտեղ արդէն
սկսուած էր սաստիկ հրացանաձիգութիւնը: Վուլիչ չէր մտա-
ծում ոչ գնդակների և ոչ չէչէնների դաշոյների մասին, նա
փնտռում էր բարեբաղդ խաղակցին:

— Նօթնոցը տարաւ, բղաւեց նա, տեսնելով նրան հրա-
ցանաձիգների գծում, որոնք սկսում էին թշնամուն անտառից
դուրս հալածել, և մօտենալով հանեց իւր քսակը և թղթա-
դրամի պայուսակը և տուեց բաղդաւորին, չնայելով որ սա
անտեղի էր համարում վճարելու այդ ժամը: Վատարելով այս
անհաճոյ պարտաւորութիւնը նա յառաջ անցաւ, ետեւից տա-
րաւ զինւորներին, և մինչև գործի վերջը սառն կերպով կրո-
վում էր չէչէնների հետ:

Երբ Վուլիչ պօրուչիկը մօտեցաւ սեղանին, բոլորն էլ
լռեցին, սպասելով որ նա որևէ տարօրինակ բան պիտի անէ:

— Պարոններ, ասաց նա (նորա ձայնը հանդարտ էր, թէև
սովորականից ցածր).— պարոններ, ինչու դուր տեղը վիճում
էք: Պուլք ապացոյց էք ուղղում: Ես ձեզ առաջարկում եմ ան-
ձիրիդ վերայ փորձել թէ արդեօք կարող է մարդ իւր կամ-
քով կեանքը մահի ենթարկել, թէ մեզանից իւրաքանչիւրին
համար նախասահմանուած է օրհասական ժամը... Ո՞վ է ուղղում:

Ես չեմ ուղղում, ես չեմ ուղղում, լսուեց չորս կողմից: Այ
յիմար ի՛նչ է դուրս տալիս...

— Երիջ զրազ գանք, ասացի ես կատակ անելով:

— Ինչի՞ մասին:

— Ես պնդում եմ, որ ճակատագիր տսած բանդ չկայ,
ասացի ես, սեղանի վերայ լեցնելով քսան ոսկի—բոլորը, ինչ
որ կար զրպանումս:

— Համաձայն եմ, պատասխանեց խուլ ձայնով Վուլիչը:
— Մայիօր, դուք դատաւոր եղէք, ահա տասն և հինգ ոսկի,
իսկ քնացած հինգը դուք ինձ պարտ էք, լաւութիւն արեք
և աւելացրէք սորա վերայ:

— Լա՛ւ, ասաց մայեօրը, միայն չեմ հասկանում, թէ բա-
նը ինչու՞ն է. և ինչպէս դուք պէտք է վէճը վերջացնէք...

Վուլիչը լուռ մտաւ մայեօրի ննջարանը, մէնք գնացինք
նորա ետեւից: Նա մօտեցաւ պատին, որի վերայից կախուած
էին զէնքերը և առաջին պատահած ատրճանակը մեխից վար
առաւ:

Մենք դեռ ևս նորան չէինք հասկանում. բայց երբ ատրճ-
անակի ոտը քաշեց և ծակին վառօդ լցրեց՝ շատերը ակա-
մայ գոչելով բռնեցին նորա ձեռները:

— Ի՞նչ ես ուզում անել: Այդ յիմարութիւն է, գոչեցին
նորան:

— Պարոններ, ասաց նա դանդաղաբար ազատելով իւր ձեռը,
ո՞վ է ցանկանում իմ փոխարէն վճարել քսան ոսկին:

Բոլորը լռեցին և յետ քաշուեցան:

Վուլիչը մտաւ միւս սենեակը և նայեց սեղանի մօտ.
բոլորը հեռեւում էին նորան: Նա նշանով հրաւիրեց մեզ շուրջը
նստել: Մենք լռութեամբ հնազանդում էինք նորան, այդ ժա-
մանակ նա տիրում էր մեր վերայ մի դադանի զօրութեամբ:
Նա անթարթ նայում էր նորա աչքերին, բայց նա հանդարտ և
անշարժ հայեացքով նայեց իմ ինքնասէր երեսիս և նորա
աժդոյն շրթուեցները ժպտացին. բայց չնայելով նորա սառնա-
սրտութեան՝ ինձ այնպէս թուեց, թէ ևս նորա դժգոյն երեսի
վերայ նշմարեցի մահուան կնիքը: Նա նկատողութիւն արի,
և շատ հին զինուորականներ հաստատեցին իմ նկատողու-
թիւնը, թէ շատ անդամ մի քանի ժամ յետոյ մեռնող մարդու
երեսի վերայ կայ մի տեսակ օտարոտի արտայայտութիւն ան-
ջինջ ճակատագրի, այնպէս որ սովոր աչքը դժուար է խափ-
վում: Դուք այսօր պիտի մեռնէք ասացի նորան: Նա արագ
երեսը դարձրեց ինձ, բայց պատասխանեց կամաց և հանդարտ.
կարող է պատահել, կարող է և չպատահել: Յետոյ դռնալով
դէպի մայեօրը հարցրեց, ատրճանակը լեցրած է, թէ ոչ... մայ-
եօրը շփոթութիւնից լաւ չէր յիշում:

— Ի՞նչ, Վուլիչ, բաւական է, գոչեց մէկը, հաւանական է
որ լեցրած լինի, քանի որ անկողնի վերեւ կախուած էր. Ի՞նչ
կարիք կայ կատակի...

— Յիմար կատակ է, վրաբերեց, միւսը:

— Յիսուսն ըուբլի գրաւ կգնեմ, հինգ ըուբլու դէմ, որ ատրճանակը լեցրած չէ, բղաւեց երրորդը:

Նորից գրազ եկան:

Այդ երկար պատրաստութիւններն ինձ ձանձրացրին:— Ասեցէք, ասացի ես, կամ ատրճանակը արձակեցէք ձեզ վերայ, կամ կախեցէք իւր տեղը, և դնանք քնելու:

— Ի հարկէ, բացականչեցին շատերը, գնանք քնելու:

— Պարոններ ես ձեզ խնդրում եմ տեղից չշարժուիլ, ասաց Վուլիչը, ատրճանակի փողը ճակատին դնելով:

Պարծես բոլորը քար կտրան:— Պարոն Պեչորին, աւելացրեց նա, առէք թուղթը և վեր ձգեցէք:

Նս թուղթը առայ սեղանի վերայից, ինչպէս այժմ յիշում եմ, «տանձի» (чёрви) ասը—և վեր ձգեցի. բոլորն էլ շնչառութիւնները կտրեցին. բոլորի աչքերը մի տեսակ երկիւղով և անորոշ հետաքրքրութեամբ լեցուած՝ ատրճանակից դառնում էին օրհասական ասին, որը օդի մէջ փռւում էր կամաց դետին էր ընկնում. այդ ըուպէին հէնց որ թուղթը սեղանին դիպաւ, Վուլիչ քաշեց ատրճանակի ոտը... Ատրճանակը կրակ չառաւ:

Փառք Աստուծու, բղաւեցին շատերը—ատրճանակը դատարկ է... եղել:

— Սակայն նայեցէք, ասաց Վուլիչը, նա նորից ատրճանակի ոտը բարձրացրեց նշան առաւ զլիսարիկին, որը կախուած էր լուսամտուի վերեւ, ատրճանակն արձակուեց—սենեակը ծխով լեցուեց. երբ ծուխը ցրուեց, զլիսարիկ վար առան, որը մէջ տեղից ծակուած էր և գնդակը խոր մտել էր պատի մէջ:

Նրեք ըուպէի չափ ոչ ոք չկարողացաւ մի բառ արտասանել: Վուլիչը հանդարտ կերպով իմ ոսկիները ածեց իւր ոսկիների վերայ: Ակսեցին խօսել թէ ինչու ատրճանակը առաջին անգամ չկրակեց. մի քանիսը պնդում էին թէ կայծառի ծակը (попла) խցուած էր. միւսները փսփսում էին, թէ առաջ վառօդը թաց էր և թէ յետոյ Վուլիչը լըրեց չոր վառօդ. բայց ես հաստատում էի, որ վերջին անթաղութիւնը արդար չէ, որովհետեւ ես բոլոր ժամանակը ատրճանակից աչքս չէի հեռացնում:

— Պուք գրազի մէջ բաղդաւոր էք, ասացի ես Վուլիչին:

— Առաջին անգամ կեանքումս, պատասխանեց նա ինքնագործ ժպիտով.— այս աւելի լաւ է, քան «Թուղթ քաշելը» և շտուսը:

— Բայց և աւելի վտանգաւոր:

— Ի՞նչ: Մտաւարտականութեան դուք սկսեցիք հաւատաւով:

— Հաւատում եմ, բայց այժմ չեմ հասկանում, թէ ինչո՞ւ ինձ թվում էր, թէ դուք այսօր պէտք է մեռնէք...

Եւ այդ մարդը, որը հէնց նոր անտարբերութեամբ աւարձանակը բռնեց իւր ճակատին՝ այժմ յանկարծ բորբոքուեց և յուզուեց:

— Սակայն բաւական է, ասաց նա վեր կենալով.— մեր զրազը վերջացած է և այժմ ձեր նկատողութիւնները ինձ անտեղի են թվում:

Նա առաւ զլիսարկը և դնաց: Այդ ինձ տարօրինակ թուեց, և յիշաւի:

Շուտով բոլորը ցրուեցան իրենց տները, զանազան կերպով բացատրելով Սուլիշի հետ պատահած հրաշքը և, հաւանորէն, միաձայն ինձ անուանելով ետական, որովհետեւ ես զրազ եկայ հակառակ այն մարդուն հետ, որ մտադրուած էր իրեն ատրճանակով սպանել. կարծես, նա առանց ինձ յարմար դէպք չէր կարող գտնել...

Ես զիւղի դատարկ փողոցներով վերադառնում էի տուն բոլորակ և կարմիր լուսինը, ինչպէս հրդեհի ճաճանչ սկսեց երեւալ տների ատամնաւոր հորիզոնի տակից: Աստղերը խաղաղ փայլում էին մուգ-երկնագոյն կամարի վերայ. և իմ ծիծաղս եկաւ, երբ յիշեցի, թէ մի ժամանակ կային շատ խնայողական մարդիկ, որոնք մտածում էին թէ երկնային լուսատուները մասնակից են լինում մեր հասարակ վէճերին, որոնք տեղեկ են ունենում մի կտոր հողի, կամ որեւէ հնարովի իրաւունքի պատճառով: Եւ ի՞նչ: Այդ լապտերները, որոնք, նորանց կարծիքով, վառուած են միայն նորա համար, որ լուսաւորեն նորանց պատերազմները և յաղթանակները, վառվում են նախկին փայլով, բայց նորանց կրքերը և յոյսերը վաղուց մարել են նորանց հետ, ինչպէս այն կրակը, որը վառել է անհոգ օտարականը անտառի ծայրին: Բայց որ աստիճանի կամքի ոյժ ազդում էր նորանց այս հաւատքը, թէ ամբողջ երկինքը

իւր անթիւ բնակիչներով նորանց վերայ նայում է կարեկցութեամբ, որ թէպէտ համր է, բայց անփութիս է... Նւ մենք, նրանց խղճալի յեանորդներ, որ թափառում ենք աշխարհիս երեսին առանց համոզմունքի և հպարտութեան, առանց վայելչութեան և երկիւղի, բայց այն ակամայ երկիւղից, որ ճշշում է մեր սիրտը անխուսափելի մահուան մասին մտածելիս՝ մենք անընդունակ ենք այլ ևս մեծ զոհաբերութիւնների ոչ մարդկութեան բարօրութեան և ոչ իսկ մեր սեփական երջանկութեան համար, որովհետեւ դիտենք թէ երջանկութիւն չկայ, մի կասկածից անցնում ենք միւսին, ինչպէս մեր նախորդները մի թիւր կարծիքից անցնում էին միւսին, չունենալով, ինչպէս և նրանք, ոչ յոյս և ոչ մինչև անգամ այն անորոշ, թէ և զօրեղ վայելչութիւնը, որ ունենում է ամեն մի պատերազմում մարդկանց կամ բազմի հետ...

Նւ ուրիշ շատ տեսակ մտածմունքներ անցնում էին իմ մտքից. ես ինքս չէի արծարծում այդ մտածմունքները, որովհետեւ չեմ սիրում մի վերացական մտածմունքի վերայ երկար կանգնել. և ինչ հարկաւոր է այդ: Նմ պատանեկութեան առաջին տարիներում ես երեակայող էի. ես սիրում էի փոփոխակի արծարծել երբեմն մնայլ և երբեմն բերկրալի պատկերներ, որոնք՝ պատկերացնում էր ինձ անդադար և ազահ երեակայութիւն: Բայց դորանից ինձ ի՞նչ մնաց—միայն յոգնածութիւն, ինչպէս զիշերուայ պատերազմից յետոյ տեսիլքի հետ, և ազօտ յիշողութիւնը լի ցաւակցութեամբ: Այդ անօգուտ կռուի մէջ ես սպառեցի և հոգուս եռանդը և բնաւորութեանս հաստատականութիւնը, որոնք անհրաժեշտ են իրական կեանքի մէջ, ես մտայ այս կեանքը, որը ես արդէն ճաշակել էի երեակայութեամբ և ես սկսեցի տխրել և զգուել նման այն մարդուն, որը կարգում է վաղուց իրեն յայտնի գրքի անյաջող նմանագործութիւնը:

Այդ երեկոյեան անցքը իմ վերայ թողեց բաւական խոր տպաւորութիւն և գրգռեց իմ ջղերս: Նս հաստատ չգիտեմ, թէ հաւատո՞ւմ եմ այժմ նախասահմանութեան, թէ ոչ, բայց այդ երեկոյ ես նրան հաստատ հաւատացի, ապացոյցը անպայման էր, համոզիչ էր. և, ես չնայելով նրան, որ ծաղրում էի մեր նախորդներին և նորանց կամակատար աստեղագիտու-

Թեան՝ ակամայ նրանց կողմնակից դարձայ։ Բայց ես ժամանակին կանգ առայ այդ վտանգաւոր ճանապարհի վերայ և սովորութիւն դարձնելով ոչ մի բան անպայման չմերժել և ոչ մի բանի կուրօրէն չհաւատալ՝ դէնը ձգեցի բնազանցութիւնը և սկսեցի նայել գետին։ Այդ նախազգուշութիւնը շատ տեղին էր. ես քիչ մնաց վար ընկնէի, գայթակով ինչոր հաստ և փափուկ բանից, որ ըստ երևոյթին կենդանի չէր։ Վար եմ նայում—լուսինը արդէն լուսաւորել էր ճանապարհը—և ի՞նչ եմ տեսնում. իմ առջև ընկած էր մի խող, որ սրով երկու կտոր էր արած... Հազիւ ես կարողացայ նորան դիտել՝ լսեցի քայլերի ձայն. երկու կողակ վազում էին նեղ փողոցից։ Մէկը մօտեցաւ ինձ և հարցրեց—Թէ չեմ տեսել արդեօք մի հարբած կողակի, որը վազում էր խողի ետեւից։ Աս յայտնեցի նրանց, որ չեմ պատահել կողակին, և ցոյց տուի նորա կատարի քաջութեան թշուառ զոհը։

— Եւ աւազակ, ասաց երկրորդ կողակը. հէնց որ «չիխիր» է խմում սկսում է ջարդել բոլորը, ինչոր պատահում է։ Գրեմանք նրան գանելու. Արեմիչ, պէտք է նորան կապել, ապա թէ ոչ...

Նորանք հեռացան, իսկ ես աւելի զգուշութեամբ շարունակեցի ճանապարհս և վերջապէս անվտանգ հասայ առևն։

Աս բնակվում էի մի ծեր ոստիկանապետի մօտ, որին սիրում էի լաւ բնաւորութեան, մանաւանդ գեղեցիկ աղջկայ՝ Նաստիայի համար։

Սէ սովորականին համաձայն՝ մուշտակում փաթաթուած սպասում էր ինձ պարտեզի դրան մօտ. լուսինը լուսաւորել էր նէրա քնքոյշ շրթունքները, որոնք կապուակել էին դիշերուայ ցրտից։ Սէ, ինձ ճանաչելով, ժպտաց. բայց ես տրամադրուած չէի սիրելութիւն անելու։ Մնաս բարով, Նաստիա, ասացի ես, նէրա մօտից անցնելով։ Սէ ցանկանում էր ինչ որ բան պատասխանել բայց միայն հռաչեց։

Աս ներս մանելով սենեակիս դուռը փակեցի, վառեցի մօմը և ընկայ անկողնիս վերայ. միայն այս անգամ քունս աւելի ուշ տարաւ։ Արեւելքը արդէն սկսել էր շառադունել, երբ քուն եղայ.բայց երեւի ճակատիս վերայ գրուած էր, որ ես այդ դիշեր քունս առնելու չեմ։ Առաւօտեան չորս ժամին եր-

կու բռնեցք բաղնիցին իմ լուսամուտս: Ես վեր թռայ.
«Ի՞նչ...—վեր կաց, հաղու՛ր», գոչում էին ինձ մի քանի ձայ-
ներ: Ես հապճեպ հաղնուեցի և գուրս թռայ: «Վիտես ի՞նչ
է պատահել», միաձայն ասացին ինձ հրեք սպայ, որոնք եկել
էին իմ ետևից: Նրանց հրեսի գոյնը մեռելի գոյն էր դարձել:

— Ի՞նչ:

— Վուլիչը սպանուած է:

Ես ընդարմացայ:

— Այո, սպանուած է, շարունակեցին նորանք:—Վանքը
շուտով:

— Բայց ո՛ւր գնանք:

— Ճանապարհին կիմանաս:

Վանացիներ: Նորանք պատմեցին ինձ բոլորը, ինչ որ պատա-
հել էր, խառնելով զանազան նկատողութիւններ այն տարօրի-
նակ ճակատագրի մասին, որը նորան անխուսափելի մահից
փրկեց մեռնելուց կէս ժամ առաջ:

Վուլիչը մենակ գնալիս է եղել մուժ փողոցով, նորա վե-
րայ յարձակվում է հարբած այն կողակր, որը կտրատել էր
խոզը, և գտցէ առանց նկատելու անցած լինէր նորա մո-
տից, եթէ Վուլիչը յանկարծ կանգ առնելով հարցրած չլի-
նէր—ո՞ւմ ես փնդում եղբայր:—Քե՞զ պատասխանել է կո-
ղակր, թրով նորան խփելով և կտրել է նորա ուսից մինչև
սիրտը... Այն հրկու կողակները, որոնք պատահեցին ինձ և
մարդասպանին էին փնդում—վերայ են հասել, վերցրել են
վիրաւորուածին, բայց նա արդէն վերջի շնջի հետ է եղել և
ասացել է միայն այս հրկու խօսքը՝ «Վրաւունք ո՛ւնի»:

— Միայն ես հասկացայ այդ մուժ խօսքերի նշանակու-
թիւնը, դորանք ինձ էին վերաբերում. խեղճ մարդին ես ականաց
նախաասացի նորա ճակատագիրը. իմ բնազդումս չխաբեց ինձ,
ևս նորա այլակերպուած հրեսի վերայ կարծես կարգացի մո-
տաւում մահուան կնիքը:

Մարդասպանը պահ մտաւ դատարկ խրճիթի մէջ, որը
գիւղի ծայրին էր. մենք գնացինք այնտեղ: Հատ կանայք լա-
լով վազում էին դէպի նոյն կողմը, ուշացած կողակր երբեմն
գուրս էր վազում փողոց, շտապով դաշոյնը կապելով, և վա-
զելով անցնում էր մեղանից առաջ: Մարտափելի իրարանցում էր:

Վերջապէս մենք էլ հասանք. նայում ենք խրճիթի չորս կողմը, որի դռներն ու լուսամուտները ներսից փակած են. ամբոխը հաւաքուած էր: Սպաները և կողակները միմեանց հետ տաք-տաք խօսում են. կանայք ձգում են, աղօթելով և նզովքներ կարդալով. ներանց մէջ աչքիս ընկաւ մի պառաւ կնոջ նշանաւոր երեսը, որը արտայայտում էր խելակորոյսի յուսահատութիւն: Նէ նստել էր հաստ գերանի վերայ, յենուելով ծընկներին վերայ և զլուխը յենած ձեռներին. նէ սպանուածի մայրն էր: Ներա շրթունքները ժամանակ առ ժամանակ շարժւում էին... աղօթք էին նրանք մրմնջում, թէ անէծք:

Սակայն, պէտք էր մի միջոցի դիմել և յանցաւորին բռնել: Սակայն ոչ ոք չէր համարձակում առաջինը յարձակուելու:

Եւ մօտեցայ լուսամուտին և նայեցի փեղկի ճեղքից ներս. տոգոյն նա ընկած էր յատակի վերայ աջ ձեռով տարձանակը բռնած. արիւնոտ թուրը ընկած էր նորա մօտ: Նորա արտայայտիչ աչքերը սարսափելի կերպով նայում էին չորս կողմը. երբեմն նա ցնցվում էր և բռնում էր իւր զլուխը, կարծես անորոշ կերպով յիշում էր երեկուսայ անցքը: Եւ մեծ վճռականութիւն չնկատեցի այդ անհանդարտ հայհաղքում և մայկօրին ասացի, որ նա զուր տեղը չէ հրամայում կողակներին դուռը ջարդել և ներս մտնել, որովհետեւ աւելի լաւ է այժմ անել այդ, քան այն ժամանակ, երբ նորա ուշքը վերան կգայ:

Եւ դժամանակ կողակների ծեր յիսնապետը մօտեցաւ նորան և տուեց նորա անուէնը. նա ձայն տուեց:

— Մեղք դործեցիր, կղբայր Եֆիմիչ, ասաց յիսնապետը.— էլ ճար չկայ յանձնուի՛ր:

— Զեմ յանձնվում, պատասխանեց կողակը:

— Ետծո՞ւց վախեցիր. չէ՞ որ դու անիծուած չաչան չես, այլ բարի քրիստոնեայ: Եւ երբ ստատանան քեզ մոլորեցրեց՝ էլ ոչինչ չէ կարելի անել. ճակատագրից չես աղատուիլ:

— Զեմ յանձնվում, բղաւեց կողակը սպառնալի ձայնով, և լսուեց ինչպէս նա բարձրացրեց ասորձանակի ոտը, որ չխկաց բարձրանալիս:

— Ե՛յ, մօրաքոյր, ասաց յիսնապետը մի պառաւի—խօսիր որդուդ հետ, թերեւ քեզ լսէ... Զէ՞ որ սորանով միայն

Աստծուն է բարկացնում: Նայիր պարոնները արդէն երկու ժամ է, որ սպասում են:

Պառաւր աչքերը յառեց յիսնապետի վերայ և զլուսը թօթուեց:

— Վասիլէյ Պետրովիչ, ասաց յիսնապետը, մտնելով մայեօրին. նա չի յանձնուի ես նորան ճանաչում եմ, իսկ եթէ դուռը կ'օտրենք՝ նա մեղանից շատերին կ'սպանէ. չէ՞ք հրամայում նորա վերայ հրացան արձակել—փեղկի մէջ մեծ ձեղքուածք կայ:

Այդ ժամանակ իմ մէջ ծագեց մի սարսափելի միտք—Վուլիչի նման ես մտածեցի ճակատագիրս փորձել:

— Սպասեցէք, ասացի ես մայեօրին,—ես նորան կենդանի կ'բռնեմ:

Յիսնապետին հրամայելով, որ նորան խօսքի բռնէ և դրան մօտ երեք կ'օղակ կանգնեցնելով, որոնք պատրաստ էին դուռը կ'օտրելու և ինձ՝ նշան սուած ըտպէին, օգնութեան հասնելու, ես խրճիթի չորս կողմը ման եկայ և մօտեցայ օրհասական լուսամուտին—իմ սիրտս սաստիկ բաբախում էր:

— Ախ, դու անիծուած, բղաւեց յիսնապետը, ի՛նչ, դու մեզ վերայ ծաղրում ես, ի՛նչ է, կամ մտածում ես, թէ մենք քեզ ձեռք չենք բերի: Նա սկսեց բոլոր յոժով դուռը բաղժիլ և աչքս դնելով ձեղքին հետևում էի կ'օղակի շարժումներին, որը չէր սպասում թէ այս կողմից կ'արձակուին—և յանկարծ պոկեցի լուսամուտի փեղկը և զլսիվայր թռայ լուսամուտից ցած: Հրացանը արձակուեց իմ ականջիս տակին, դնդակը պոկեց ուսալիրս. բայց ծուխը, որ լեցրել էր սննեակը՝ արդէնք եղաւ իմ հակառակորդին սուրը պտնելու, որը ընկած էր նորա մօտ: Աս բռնեցի նորա՝ ձեռները, կ'օղակները ներս թափուեցին և երեք ըտպէ չանցկացած յանցաւորը արդէն կ'ապուած էր և պահապանների հսկողութեամբ բանտն ուղարկուած: Ժողովուրդը ցրուեց, սպաները ինձ շնորհաւորում էին, և ձիշտ որ շնորհաւորելու բան կար:

Այս բոլորից յետոյ կարելի է ճակատագրին չհաւատալ: Բայց ո՞վ ձիշտ զիտէ, թէ մարդ մի բանի համոզուած է, թէ ոչ... որովհետեւ, շատ անգամ զգայարանքների սխալմունքը կամ դատողութեան թերութիւնը մենք համարում ենք համոզմունք:

Աս սիրում եմ ամեն բանի վերայ կասկածել, այս սսվորութիւնը չէ խանդարում բնաւորութեան վճռողական լինելուն, ընդհակառակը, ինչ վերաբերում է ինձ՝ ես միշտ աւելի համարձակ եմ գնում առաջ, երբ չգիտեմ, թէ ինձ ինչ է սպասում: Չէ՞ որ մահուանից աւելի վատ ոչ մի բան պատահելու չէ—իսկ մահից խոյս տալ կարելի չէ:

Ամբողջ վերադառնալով, ես Մակսիմ Մակսիմիչին ասացի բոլորը, ինչ որ պատահեց ինձ և որին ես ականատես էի եղած, և ցանկացայ զիտենալ նորա կարծիքը նախասահմանութեան մասին: Նա առաջ խօսքը չհասկացաւ, բայց ես ինչքան կարող էի բացատրեցի նորան, և այն ժամանակ նա ասաց խորհրդաւոր կերպով զլուսը շարժելով.

Այո... Ղա դժուար խնդիր է... Բայց այս ասիական հրացանի ոտները յաճախ կրակ չեն առնում, երբ վատ են ձիթած, կամ եթէ թոյլ կերպով սեղմած լինիս: Խոստովանում եմ, չեմ սիրում նոյնպէս չէրքէզների պտուտակաւոր հրացանները, որոնք, կարծես, անվայել են մեր աստիճանին, նոցա կոթը փոքր է, այնպէս որ յաճախ մարդու քիթը խանձում է արձակելիս: Բայց նորանց թրերը... էլ մի տես:

Յետոյ նա աւելացրեց մի քիչ մտածելով.

— Այո, ափսոս, խեղճ մարդ... Ասա ի՞նչ զործ ունես գիշերը հարբած կողակի հետ խօսելու: Սակայն, երեւի նորա ծնած օրից այդպէս էր զրուած նորա ճակատին...

Սորանից աւելի ես նորանից ոչինչ չլսեցի, նա ընդհանրապէս չէ սիրում բնազանցական վիճաբանութիւններ:

Յովհաննէս Մալխասեանց:

«ԱՐԱՔՍԻ» ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Պէտէրբըրգ.—Լ. ծ: Ստացած ենք Ձեր երկու բանաստեղծութիւնները, սակայն առայժմ տպագրելու մասին ոչինչ չենք կարող ասել:

Սոսկոս.—Օր. Լ. Ձեր «Թխտե՛նու» մասին կգենք Ձեզ նամակով:

Ղալա.—Կ. Յ. Ստացած ենք Ձեր երկու ընդարձակ գրութիւնները: Մանրամասնօրէն կգրենք Ձեզ նամակով:

— Պ. Ս. Ձեր բանաստեղծութիւնները թէև յաջող են, բայց այնուամենայնիւ առայժմ «Լրաքսում» յարմար չենք գտնում տպելու. այն էլ պէտք է ասած, որ դոքա մեծ մասամբ նմանութիւն են:

Բադո.—Վր. Խ. Ձեր «Նիւթերը» դեռ ամբողջովին կարդացած չենք, թէև դժուար նպատակայարմար լինեն «Լրաքսում»:

Լեւալյա.—Ս. Երկրագործութեան վերաբերեալ Ձեր գրուածքը, թէև շարուած պատրաստ է, սակայն ներկայ գրքի մէջ տեղի սղութեան պատճառով անկարող եղանք զետեղել:

— Ստացած ենք Ձեր բանաստեղծական հիւսուածքները. Բնկեր սիրելի, Ստակ, Տապանագիր, Որբի երգը, Հուրին, 1-ն յունուարի, Երբ ալեկոծվում է արտը դեղնած (Լեւոնտովից), Ղուն, ղուն, Տենչ սիրելիներէի, Լնդաւակ այրի, Սայր, Նէրան, Լըթթը և Ստակ. սոցա մասին առայժմ որոշ ոչինչ չենք կարող ասել:

Լեւալյա.—Վ. Ջ. Լ. Ստացած ենք Ձեր ուղարկած երեք բանաստեղծութիւնները, որոնց մասին նամակով կ'գրենք: Ձեր երկրորդ խնդիրը մանաւանդ անյարմար ենք գտնում կատարելու:

Ղալա.—Վ. ք. Ս. Ձեր բանաստեղծութիւններից հաւանական է տպենք «Սարգսպետը», թէև վատ չեն և միւս երկուսը:

— Բարկաս. կը տպենք Ձեր «Կաղնին»:

Նոր-Նախիջևան.—Օր. Ս. Ստացանք շնորհակալութեամբ Ձեր ուղարկած նիւթերը, որոնք կ'մտեն յառաջիկայ գրքի կենսագրականի մէջ:

— Կոմս Տրովատոր. Ձեր հինգ ոտանաւորները ստացած ենք, սակայն «Լրաքսում» անյարմար ենք գտնում տպելու:

— Ռ. Լ. Ստացած ենք Ձեր թարգմանական բանաստեղծութիւնները, որոնք զետեղելու չենք «Լրաքսում»: Ուղարկեցէք Мцыры, Хаджи Абрекез և Պուշկինից թարգմանուածները: Եթէ յաջող թարգմանած լինէք, անշուշտ, կ'տպենք յառաջիկայ գրքում:

Յոնասայան. — Հայ — Երմէն. թերեւս տպենք Ձեր բանաստեղծութիւնը՝ «Իմ թագաւորութիւնը»:

Եսայիական. — Յ. Ս. Ձեր «Եւանդութիւնը» վերադարձրինք Ձեր բարեկամին: Ձեր բանաստեղծութիւնները վատ չեն, թէև չենք տպում այլ պատճառներով:

Պոլիս. — Լ. Ս. «Չկնաւաճառը» յարմար չգտանք. «Հայ գիւղացին» առայժմ կմնայ:

ԽՐԵԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍՍ ՄԻՋ ՍՏԵՑՈՒՄԵ Է ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՀՐԵՍԸՐԸԿՈՒԹԻՒՆՔԸ:

Записки Вост. Отд. Рус. Арх. Общ. Հանդիսի (Ն—Ղ). Համարներէրից արտատպուած Պ. Մառի հետեւեալ գրութիւնները.

Изъ лѣтней побѣдки въ Арменію. Замѣтки и извлеченія изъ армянскихъ рукописей I—IX. Շարունակելի.

Софронъ сынъ Исаака, или Исаакъ сынъ Софрона?

Этимологія армянскаго սեպուհ и грузинскаго сене,

Քննութիւն А. Томсонъի «Историческая Грамматика армянскаго языка города Тифлиса» վերնագրով գրքի վերայ:

Ն. Ս. Եսեղովսկուց Керопэ Петровичъ Паткановъի կենսագրութիւնը պատկերով:

Պարբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները: Կազմեց Ս. Մալխասեանց, թիֆլիս: Երբեցող և տաք սէր. Երշակ թումանեանի, Բագու: Սև Լեռնցիք, Յ. Ղարաբողեանի, թիֆլիս: Բանաստեղծութիւններ Յ. թումանեանի, Սոսկուա: Բանաստեղծութիւններ Ե. Ծատուրեանի, Սոսկուա: Ղէպի հեւսիսային գլուխ. Թարգմանեց Պ. Մեսրոպ Ս. Ծաղիկեան. Ս. իննա: Հայ ժողովրդական հէքիաթներ. ժողովածու Տիգրանայ Նաւասարդեանց. Չ. գիրք, թիֆլիս: Թօփալ Ս. Փափազեանցի Տփլիս: Հաշիւ Ղարաբաղի հայոց թեմական ղարանոցի հոգաբարձութեան 1889—1890 տարուայ համար, Շուշի: Կանոնագրութիւն Սարգսիւրական Լնկերութեան, Հոլցակ անդամոց, Պարմական հաշիւ Սարգսիւրական ընկ. հայոց Բագուայ: Բագու: Ե. Նամակների գրքոյկները, Ծանր քարը, Նուազուած կեանքը, Հարեաններ, Սինասի Եղը, Եզիգ Եղնիկը: Լիւիզ Ռէկլիւ, Ռուսական Հայաստան կամ «Երաքսի» աւազանը. Թարգ. Սիւրան, Ս. ղարաշապատ, 1891: «Երաքսի» արտասուքը, երաժշտութեան համար, Եղիսասիրութիւն Պ. Երրիկեանցի և Ս. Ս. իշնեակի:

Ն Ո Ւ Է Ր Ն Ե Ր

Բազումաբնակ Մեծ. Պ. Առաքել Վատուրեանցը անցեալ գեկտեմբեր ամսին ուղարկած էր խմբագրութեանս մի հարիւր ռուբլի, որպէս զի այդ գումարին «Արաքսի» գրքերից նուէրներ ուղարկենք նորա կողմից զանազան կարօտ հայ զպրօցներին և հաստատութիւններին: Ուրախութեամբ կատարելով Մեծ. Վատուրեանցի անօրէնութիւնը, նպատակայարմար գրտանք այդ հարիւր ռուբլի փոխարէն ուղարկելու երեսուն երեք օրինակ «Արաքս» 1889 և 1890 թուականների գրքերից ազգային այս հաստատութիւններին.

1. Տաթևու վանքի գրատարանին 1889 և 1890 թ. գրքերը: 2 օր.
2. Գորիսի ծխական դպրոցին. 1890 թ. 1 օր.
3. Բռնակոթ դիւղի ծխական դպրոցին 1889 և 1890 թ. 2 օր.
4. Բազումի օրիորդաց դպրոցին 1890 թ. 1 օր.
5. Բազումի ծխական դպրոցին 1889 և 1890 թ. 2 օր.
6. Մեղրի դիւղի դպրոցին 1890. 1 օր.
7. Գերուսի դպրոցին 1890 թ. 2 օր.
8. Խնացախ գիւղի դպրոցին 1890. 1 օր.
9. Մաչարդիւղի դպրոցին, Ստաւրապօլին և հանգում. 1890. 1 օր.
10. Ղաւմարլուի դպրոցին և հասարակութեանը 1889 և 1890. 5 օր.
11. Թէհրանի «Ռաֆֆի քլուպին», 1889 թ. 1 օր.
12. «Իշխ. Ս. Արղութեանի» Էջմնագին գրատարանին. 1889 և 1890 թ. 2 օր.
13. Վատուրեան և ընկ. գրասենեակին. 1890. 1 օր.
14. Իրեն կարգադրութեանը Բազում. 1890 թ. 7 օր.
15. Յիւլիսկի դպրոցին, Գորի գաւառում. 1890 թ. 1 օր.
16. Չաքաթալի հայոց ուսումնարանին. 1890 թ. 1 օր.
17. Հառիճոյ վանքին. 1890 թ. 1 օր.
18. Վարդաշէնի ուսումնարանին. 1890 թ. 1 օր.

Սոցանից ուղարկած ենք առայժմ միայն մի քանիսին, իսկ մնացեալին կ'ուղարկենք բոլոր գրքերը միասին ապահով եղանակով այս երկրորդ գրքի հրատակուելուն պէս:

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

«ԱՐԱՔՍ» գրականական և գեղարուեստական վեցամսեայ պատկերազարդ հանդես: Հրատարակվում է Պետերբուրգում: Բաժանորդագինն է ճանապարհածախսով հանդերձ 3 ռուբլի: Եւրաքանչիւր գիրքը արժէ 2 ռ. 50 կպ.: «Արաքսի» խմբագրութեան հետ գործունեցողները դիմելու են միայն Սիմէօն Գուլամիրեանցին, այս պահով հասցէով. С.-Петербургъ, Симеону Гуламирянцу.

«ՆՈՐԴԱՐ», քաղաքական-գրականական լրագիր: Հրատարակվում է շաբաթը հինգ անգամ: Տարեկան բաժանորդագինն է 10 ռուբլի, վեց ամսուանը 6 ռ. Հասցէն. Тифлисъ. Въ редакцію газеты «Норъ-Даръ». Կամ Tiflis, Rédaction du journal «Nor Dar».

«ՄՇԱԿ» գրականական և քաղաքական լրագիր: Հրատարակվում է շաբաթը երեք անգամ: Տարեկան բաժանորդագինն է 10 ռուբլի, վեց ամսուանը 6 ռ. Հասցէն. Тифлисъ. Въ редакцію газеты «Мшакъ» Կամ Tiflis. Rédaction du journal «Mschak».

«ԱՐԶԱԳԱՆԳ» պատկերազարդ շաբաթաթերթ: 1891 թ. Սարտից մինչև տարուայ վերջը բաժանորդագինն է 8 ռուբլի կամ 30 ֆրանք: Հասցէն. Тифлисъ. Въ редакцію иллюстр. журн. «Ардаганкъ» Կամ Tiflis. Rédaction du journal Arménien illustré «Arzagang».

«ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՈՐԵԱՏ» բարոյական, ուսումնական, արուեստագիտական ամսագիր, տարեկան բաժանորդագինն է 4 ռ. Իւրաքանչիւր թիւ կարժէ 50 կ. Հասցէն. Vienne (Autriche). Rédaction de la Revue «Hantess». Mechitharistengasse, 4.

«L'Arménie» journal anglo-français politique et littéraire, paraissant les 1-er et 15 de chaque mois. Troisième année. Rédacteur en chef Minasse Tschéraz. Prix de l'abonnement, un an, 20 schellings. Les Abonnements son payables d'avance et partent du 1-er Novembre. M. Prof. Minasss Tschéraz. 28 Bedford Place, Londres W. C.

«L'Arménie» և Armenia քաղաքական և գրականական երկշաբաթեայ թերթ: Հրատարակվում է ֆրանսերէն և անգղիերին լեզուներով 1 շնդօնում իւրաքանչիւր ամսի 1-ին և 15-ին: Բաժանորդագրութիւնը սկսվում է նոյեմբերի 1-ից: Խմբագիր Ս. Չերազ: Տարեկան գինն է 20 շիլլինգ. Հասցէն. M. Prof. Minasse Tschéraz. 28, Bedford Place, Londres, W C.

«ԱՐԱՐԱՏ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԳՐԱԳԵՐԸ.

Ղանապարհորդութիւն ի Սեծն Հայաստան. Սարգիսեպ. ջա-
լալեանցի, Սամս Լ. և Բ. Տփիսիս 1842 և 1858. կաղմած. 5 ռ.

«Արաքս» 1889 թուականից. իւրաքանչիւր տարուանը 3 ռ.

Լեռնաց. Բանաստեղծութիւններ. Սպր. 60 կ.

Ատրպետեան. Շուշան, ողբերգութիւն Սպր. 1 ռ.

Չուբար. Վէպեր և պատկերներ. 1 ռ.

Կաւասարդեանց. Հէքիաթներ. Ե. և Օ. գ. Գիրքը 50 կ.

Յ. Յովհաննիսեան. Բանաստեղծութիւններ. 60 կ.

Սսերեանց, Սանր ուսմունք եկեղեցական պատմութեան 30 կ.

Ղաւքաղ. երկու հատոր. իւրաքանչիւրն. 3 ռ.

«Փարոս Հայաստանի» 1880 թ. տետրերը. 1 ռ.

1881 թ. տետրերը գինն առաքմամբ. 5 ռ.

1880 և 1881 թ. տետրերից առանձին առանձին գնել ցան-
կացողները վճարում են իւրաքանչիւր տետրի համար 50 կ. հան-
դերձ առաքմամբ: (1881 թ. № IV բոլորովին սպառուած է)

Կոր կտակարան, Պետերբուրգ 2 ր. 50 Է.

Հանդէս պատմական և գրականական: Իւրաքանչիւր գիրքը 2 ռ.

Չորս գիրքը միասին 6 ռ.

Սեբէոս Եպիսկոպոսի ի Հերակլն 2 ռ.

Փաւստոս Բիւզանդացու պատմութիւնը 2 ռ.

Նշխարք մատենագրութեան Հայոց. 75 կ.

Բանաստեղծութիւններ Յովհաննէս Թումանեանցի. գ. 35 կ.

Պետերբուրգում հրատարակուած «Մանկավարժանոց» ամսագրի
մարտ գրքոյկի բովանդակութիւնն է. Գպրոցի ոգին, Հնդկաս-
տանի և Բիրմանիոյ հայեր, Լազիստանի հայեր, Տրապիզոնի
կրթական վիճակի առթիւ, ()տարակրօն հաստատութիւններ Կիլի-
կիայում, Թուրքիոյ և առանձինն Պոլսոյ հայ ժողովրդեան արդին
վիճակը, «Ղղարար» անդրանիկ հայ ամսագիրը և նրա խմբագիր
Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեան. Հայաստանի աշխարհագրական
և ժողովրդագրական մատենագրութիւն: Գինն է 40 կոպէկ:

Գ. Խալաթեանց. Ղաղար փարպեցի և գործք նորին. պատ-
մական և գրական քննութիւն, Սոսկուա, 1883. 1 ռ. 50 կ.

— Общій очеркъ народныхъ армянскихъ сказокъ, Москва, 1885. 1 р.

— Օրագիր հայ ազգագրութեան և ազգային իրաւարանական սովորութիւնների, Սոփոլա, 1887, գին. 60 Է.

— Празднованіе 50-ти лѣтняго юбилея ученой педагогической дѣятельности **Н. О. Эмина**, подъ ред. Г. Халатянца. 1887. 1 р.

Новѣйшія извѣстія о Кавказѣ. С. Броневскаго I и II. 1823 г. 352—465 стр. Москва. 5 р.

Обозрѣніе російскихъ владѣній за Кавказомъ, въ статистическомъ, этнографическомъ и финансовомъ отношеніи. I, II, III и IV томы 410, 392, 400, стр. 1836 г. 5 р.

Путешествіе въ Имеретію 1 р. 50 к.

Кавказъ, путешествіе Александра Дюма, переводъ съ французскаго 2 выпуска 1861 г. 3 р.

Арменская исторія М. Хоренскаго съ краткимъ географическимъ описаніемъ древней Арменіи I, II т. Іосифъ Іонисиніанъ 355, 242 стр. 6 р.

Собраніе высочайшихъ указовъ и актовъ относящихся до Лазаревского института 1839 г. 2 р.

Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ. Томъ I. Тифлисъ. 1871 г. 4 р.

Тоже. Томъ II. 1872 г. 4 р.

Томъ III. 1873 г. 5 р.

Гр. Джаншіева:

— Въ Европѣ (Москва, Мюнхенъ, Кельнъ, Альпы, Біаррицъ). Впечатлѣнія и мысли туриста, Москва, 1888 г. 2 р.

— Перлъ Кавказа (Боржомъ Зекаръ, Абасъ-Туманъ, 3 изд. Москва 1887. 75 к.

— Веденіе неправыхъ дѣлъ (Этюдъ по адвокатской этикѣ) 2-е изд. 1887. 60 к.

— Вопросы адвокатской дисциплины, 1887 г. 40 к.

— С. И. Зарудный и Судебная Реформа 1888 г. 1 р.

— Основы судебной реформы къ 25 лѣтію новаго суда. 1 р. 50 к.

— Среди балавней и пасынковъ природы (Стамбуль, Монако, Финляндія) 1 р. 25 к.

Историческій памятникъ состоянія Армянской области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской имперіи. И. Шопена, Петербургъ, 1852 г. 4^о. 1237 *Երես զհին է. 6 ս.*

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. Выпускъ шестой въ переплетѣ 2 р. 40 к.

Новыя замѣтки на древнія исторія Кавказа и его обитателей. Ив. Шопена. Спб. 1865 г. 501 *Երես զհին է. 3 ս.*

Всеобщая исторія Степана Таронскаго-Асохика. пер. Эмина. 3 р.

Матеріалы для новой исторіи Кавказа съ 1722 по 1803 годъ П. Г. Буткова. Три части 8 р. Вторая часть отдѣльно. 2 р.
Histoire de la Siounie, par Stéphanos Orbélian. Traduité de l'Arménien, par M. Brosset. S.-Pétessdourg. 1864. 4 roub.

Collection d'Historiens Arméniens. M. Brosset. St.-Pétersbourg 1876. II. partie 2 r.

Арменія, изд. Ахвердова 1 р. 25 к.

Взглядъ на сословныя права и на взаимныя отношенія сословій въ Дагестанѣ. (Брошюра). 1 р.

Картина Кавказскаго края Платона Зубова 1835 г. 2 р.

Русско-Армянскій словарь Ирицпухова. 6 р.

Шамиль. Политическій и духовный глава Дагестана. (Статья) 1 р.

Критическое разъясненіе нѣкоторыхъ вопросовъ о древностяхъ Аржема-Азии. (Брошюра) 1 р.

Lettres sur le Caucase et la Géorgie en 1821. 4 р.

О началѣ безпокойствъ въ сѣверномъ и среднемъ Дагестанѣ 1847 г. 4 р.

Армянская географія VII в. Хоренскаго, текстъ и переводъ Патканова. 1 р. 50 к.

Исслѣдованіе о составѣ Армянскаго языка К. Патканова 1864 г. 1 р. 50 к.

Исторія Монголовъ Инока Магакіи XIII вѣка Паткановъ 1881 г. 2 р.

Матеріалы для изученія Армянскихъ нарѣчій Патканова.

Выпускъ I. Говоръ Нахичеванскій 1 р. 75.

Вып. II. Говоръ Мүшскій. 1 р. 75 к.

Матеріалы для армянскаго словаря, вып. I и II, 1882, и 84. 1 р.

Исторія Монголовъ по Армянскимъ изслѣдованіямъ, выпускъ II. 1 р.

Любопытныя извлеченія изъ древней исторіи Арменіи Шаганъ Чирбета. 1815 г. 5 р.

Объ ученіи Персидскихъ Маговъ. Г. Эзоваъ. 1 р.

Кодексъ Шамиля. (Брошюра) 1 р.

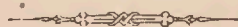
Обозрѣніе Армянской-Періодической печати. (Брошюра). 1 р.

Новые Архивныя матеріалы для исторіи Грузіи XVIII стол. Цагарели, 1 р.

Зиссерманъ, А. Современное состояніе Кавказа, Петербургъ, 1857. 18 стр. Ц. 75 к.

Дубровинъ, Н. Тысяча восемьсотъ второй годъ въ Тифлисѣ, Спб. 1868. Ц. 1 р.

Березинъ, И. Н. Путешествіе по Дагестану и Закавказью съ картами, планами и видами замѣчательныхъ мѣстъ, Казань, 1849. Ц. 8 р.

Վ. Շէկսպիրի. «Լիր Թագաւոր», ողբ. հինգ արարուածով
Թարգմ. Ստ. Սալիստեանց: Պետերբուրգ. 1888: Վիէն է 1-ր==
2, 50 ֆր: Ղիմէլ. Թիֆլիս Կենդրոնական գրադաճառանոց:

ՄԹԵՐԱՆՈՑ ԵՒ ՎՍՃԱՌԱՏՈՒՆ
ՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԼԱՒ ՏԵՍԱԿ ԽԱՂԻՉԱՆԵՐԻ, ՀԱՋՈՒԱԳԻՒՄՍ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԻՐԵՐԻ, ԹԱՆԿԱ-
ԳԻՆ ԲԱՐԵՐԻ ԵՒ ԱՐԾԱԹԵՂԻՆԻ

ՔՐԻՍՏՈՓՈՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆ ԹՈՍԱՍԵԱՆՅԻ

Պետերբուրգ Վաղնիսնակի պողոտայ (պրուսկէյա) տուն № 21.

СКЛАДЪ И МАГАЗИНЪ
персидскихъ всевозможныхъ ковровъ, депо античныхъ и серебрянныхъ вещей
и драгоценныхъ камней

ХРИСТОФОРА САРКИСОВИЧА ТОМАСОВА.

Петербургъ, Вознесенскій пр., № 21.

ՉԿԵՆ ՍՈՍԻՆՁԻ (РЫБНЫЙ КЛЕЙ) մեր ընդարձակ ա-
ռւտուրը, որ «Ղաֆաֆուի Աճեմով և Խօջայան» ընդհանուր
անուամբ ընկերովի շարունակ գոյութիւն ունէր 1860 թուի
ապրիլի 1-ից սկսած մինչև վերջերս, այժմ ներկայ տարուայ
ապրիլի 1-ից շարունակվում է միայն մեր՝ Քերովէ Մանուէ-
լեան Խօջայանցի անուամբ: Մեզ հետ գործ ունեցողներին
խնդրում ենք զիմէլ մեզ այս հասցէով: Ստ. Սալիստեանց: Պետերբուրգ. В. О. Биржевой
пореудокъ. Керопе Мануэловичу Ходжаеву.

СЪ 1-ГО ЮЛЯ ОТКРЫВАЕТСЯ ПОЛУГODOVAYA ПОДПИСКА И
ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА 1891 ГОДЪ
на ежемѣсячный литературно-научный и политическій журналъ

„СѢВЕРНЫЙ ВѢСТНИКЪ“.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ: Годовая цѣна безъ пересылки и доставки 12 р. Съ
доставкою въ Петербургъ 12 р. 50 к., съ пересылкой въ предѣлахъ Имперіи
13 р. 50 к. На полгода: 7 р. 50 к. На четверть года 4 р. За границу: 15 р.

Для подписывающихся чрезъ Главную Контору разсрочка допускается
на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ—4 р. къ 1-му апрѣля—4 р. къ
1-му юля—3 р. и къ 1-му октября 2 р. 50 к

Учащимся, духовенству, сельскимъ учителямъ и учительницамъ журналъ
по прежнему высылается на льготныхъ условіяхъ, т. е. со скидкою по 2 р.
съ годовой цѣны.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ въ С.-Петербургѣ: въ Главной Конторѣ журнала:
Троицкая улица, д. № 9 и въ отдѣленіяхъ конторы—въ книжныхъ магазинахъ
Н. П. Карбасникова: въ С.-Петербургѣ—Литейная, д. 46, Москвѣ—Моховая,
д. Кохъ; Варшавѣ—Новый Свѣтъ, д. № 67,—Книгопродавцамъ уступка 50 к.
съ годовой цѣны экземпляра.

Редакторъ М. Н. Альбовъ.

Издательница Л. Я. Гуревичъ.

L'URBAINE

ОБЩЕСТВО СТРАХОВАНИЯ ЖИЗНИ

Высочайше дозволенное къ дѣятельности въ Россіи.

„ՈՒՐԲԵՆ“

ԿԵՆՏՐԱԼԱՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՐՁՐԱՊՈՑՆ ՀՐԱՄԱՆՈՒ ՍԿՍՍԵԼԷ ԻՒՐ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ-
ՆՈՒՄ 1889 թ. ՅՈՒՆԻՍԻ 2-ԻՑ:

ՄԱՅՐ ԳՈՒՄԱՐ 12,000,000 ՖՐԱՆԿ.

ՊԵՇԵՍԻ ԳՈՒՄԱՐ առ 1-ն յուն. 1889 թ., գոյացել է 60,000,000 ֆր.
ՄԱՍՆԵՐՈՐ օժանդակ-ապահովութիւն ապահովագրեալ անձանց հա-
մար Ուսաստանում

1) ՆԵՆԵՐ 500,000 ռուբլի պահանջած պետական դանձատուներ

2) ՄԱՍՆԵՐՈՐ ՊԵՇԵՍԻ ԳՐԱՄ Լ

3) ՄԱՍՆԵՐՈՐ ՊԵՇԵՍԻ ԱՆՁԵՌՆԱԿԱՆ ԳՈՒՄԱՐ կայսերական բան-
կայում:

Ընկերութեան գործունէութեան վերայ կարգուած է մշտա-
կան պետական հսկողութիւն:

Բացի վերոյիշեալ ապահովութիւններից Ուրբեն ընկ. առա-
ջարկում է բոլոր ապահովագրեալների հետեւեալ առաւելութիւն-
ները կենաց ապահովագրական ուրիշ ընկերութեանց դէմ:

Եթէ հիւանդութիւն կամ որեւիցէ անբաղդ արկած ապահո-
վագրեալ անձին ենթարկէ լիովին կամ ժամանակաւոր անընդու-
նակութեան աշխատելու և սորա մասին երկու ամսուայ ընթացքում
Ընկերութեան յայտարարութեան օրից սկսած, ապահովագրեալ անձը
Ընկերութեան բժշկի պահանջման վերայ սպիպուած լինի մնալ
անկողնում կամ տանից դուրս չգալու, այն ժամանակ պէմանների
(պոլիս) հասոյցում ժամանակաւորապէս ընդհատվում է և Ըն-
կերութիւնը ընդունում է պրեմիաները իր հաշուին, մինչև որ սոյն
վիճակը շարունակուի: Եթէ դէպքում ապահովագրեալը չնայելով
պրեմիաների չվճարելուն, չէ կորցնում իր իրաւունքները: Բացի
սորան, չնայելով որ ապահովագրութիւնը արած է միայն մահուան
դէմ, սակայն ապահովեալ գումարի երէք մասը տրվում է նոյն
ապահովագրեալ անձին, եթէ որ և է մի անբաղդ արկած կամ
հիւանդութիւն առաջ բերէ աշխատելու համար մշտական անըն-
դունակութիւն. զօր. կիսամարմնեայ կաթուած կամ լեզուի, մտա-
ւոր ընդունակութիւնների թուլութիւն, խլացում և մինչև անգամ
ձայնի կորուստ երգիչների, գերասանների, դաստիարակների, փա-
տարանների կամ թէ խելագարութեան կամ այլ հիւանդութիւնների
դէմ, որոնք շարունակվում են երկու կամ երեք տարի: Այլ երոյիշեալ
այս բոլոր դէպքերում ապահովագրեալ անձը ազատվում է յետա-
գայ տուրքերի վճարելուց. սակայն դիտելու է որ ապահովեալ

գումարի վերջին չորրորդ մասը պէտք է հատուցանել ապահովագրութեան ժամանակամիջոցը հասնելուն պէս:

Աւելի մանրամասն տեղեկութիւնները յեղադրուած քուէնը արտօնութիւններէ մասին, որոնք մասնաւորապէս ընկերութեանն են յատուկ Ուսումնասիրութեամբ, կարելի է իմանալ միայն Աւերմանիան Գործակալութեան մէջ. Общество страхования жизни «Урбэнтъ», С.-Петербургъ, Невскій проспектъ, д. № 13.

Գործակալները գտնվում են տէրութեան բոլոր նշանաւոր քաղաքներում:

ՆԿԱՐԻՉ ԱՆԳՐԷԱՍ ՍՈՒՍԱԷԼԵԱՆԻ ԱՐՅԵՍՏԱՆՈՑՈՒՄ

Ընդունվում է զանազան տեսակ պատուէրներ. եկեղեցական կամ պատմական իւղաներկ պատկերներ, իւղաբերներ, գրօշակներ, արքունական զինանշաններ, խանութների վերնագիրներ, տնային ներկելու գործեր, պարկէտներ զանազան տեսակի մարմարիօնի, փայտեղէնի գոյներով, նաեւ երկաթէ արկղեր, մահճակալներ և այլ իրեղէններ: Պատուէրները կատարվում են փայլուն մետաղներով և պարզ զարդարանքներով ժեստի, ցինկի, փայտի, ապակու մարմարիօնի, կտաւի և մետաքսեղէնի վերայ: Յիշեալ ձեռագործները զանազանվում են առանձին մաքրութեամբ և շքեղութեամբ:

Վաճառներից գործ ունեցողները կարող են գիմել. Баку, Живописцу Андреасу Мусайлову.

ԱՐԳՈՒԶԱՐԴԻ ՄԻՋՈՑ ԿԱՆԱՆՅ ՀԱՄԱՐ ԿԷՉԻ ԲԱՎԱՍԱՆ (БЕРЕЗОВЫЙ БАЛЪЗАМЪ) ԹԺԻՇԿ ԼԵՆԳՐԻԻ ՎԻԵՆԱՅՈՒՄ

Գործ է ածվում կաշու, երեսի և ձեռքերի սպիտակութեան համար: Բազմաթիւ կեղծիքներից զգուշացնելու համար, ինչպէս իմ ուշադրութիւն դարձնել այստեղ տպուած մեր պահանջական դրօշի և միակ գործակատարի ստորագրութեան վերայ:

Վաճառելի Առաքել:

Պէտերբուրգ, Վոլոկոնայեա փողոց, № 18-19.

Handwritten signature.

Մի ֆլակոնի գինն է 1 ռ. 65 կ. Բէնզօէփօ օճառ 35 և 50 կպկ. կտորը, օպօ պոմադա (ընտրի կօլոկրէմ) 1 ռ. ճանապարհածախս Ռուսաստանի համար 70 կ. Վոլկաւի 1 ռ.: Գտնվում են Ռուսաստանի իւրաքանչիւր գեղավաճառանոցներում:

ՄԱԶԵՐԻ ՆԵՐԿ ԸՆԿՈՒԶԻՑ ՊԱՏՐԱՍՏԱԾ, Վ. ԳԷՆԻ ՎԻԵՆԱՅՈՒՄ:

Անձնա միջոց մագերը և մօրուքը շուտափոյթ ներկելու սեւ, շէկ, մուք և բաց շագանակի գոյներով:

ՄԻ ՖԼԱԿՈՆԻ ԳԻՆՆ Է ՃԱՆԱՊԱՐՀԱԾԱԾԱՆՈՒՅ 3 ՌՈՒԲԼԻ

Ռուսաստանի համար գլխաւոր պահեստն է Վաւիլիյ Առաքելի մօտ. Պետերբուրգ, Վոլոկոնայեա փողոց, № 18.

Петербургъ, Василию Ауриху, Колокольная ул., д. № 18.

СТРАХОВАНИЕ ЖИЗНИ
ВЪ
СТРАХОВОМЪ ОБЩЕСТВѢ
„РОССІЯ“

ВЫСОЧАЙШЕ утвержденномъ въ 1881 г.

Основной и запасные капиталы 13.500,000 руб.

Общество заключаетъ на выгодныхъ условіяхъ и по умѣреннымъ преміямъ страхованія:

Капиталовъ на случай смерти,
Вдовьихъ пенсій,
Капиталовъ на старость,
Пенсій на старость,
Приданого для дѣвушекъ,
Стипендій для мальчиковъ,
Пожизненныхъ доходовъ.

Страхователи участвуютъ въ прибыляхъ
Общества.

Къ 1 Января 1891 г. въ Обществѣ „Россія“ было за-
страховано 23,959 лицъ на капиталъ въ 65,566,106 руб.

Дивидентъ страхователей въ 1891 г. составляетъ 12%.

Заявленія о страхованіи принимаются и всякаго рода свѣдѣнія сообщаются въ Правленіи въ С.-Петербургѣ (Большая Морская, въ собственномъ домѣ № 37), въ Главныхъ Агенствахъ и во всѣхъ Агенствахъ Общества.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

Չորրորդ դարու սկզբում, երբ քրիստոնէական վարդապետութեան հետ մուտք դործեց Հայաստան և լուսաւորութիւնը և հայկական ուղղափառ եկեղեցու ականաւոր ուսուցիչները հայ ժողովրդի բարոյական վերածնութեան առաջնորդները դարձան, այդ ժամանակից սկսած հանգէս են գալիս և հայ պատմագիրների գործերը, որոնք դեռ մինչև այսօր էլ պահպանուած են, ինչպէս հայ, այնպէս և օտարազգի ընթերցողներին փաստելի արտաքոյ կարգի զեղարուեստական շարադրութեամբ, նոցա մանրամասն լուսաբանութեամբ և լեզուի կատարելութեանը հասցրած զեղեցկութեամբ, որ մինչև անգամ պատմական անցքերի չոր թվումը ստանում է զուտ զեղարուեստական երկերին յատուկ վսեմութիւնը:

Մի ժողովուրդ, որի մէջ հանգէս է եկել Մովսէս Խորենացին, նա վայրենի, պատերազմական ազգ չէր կարող լինել, որպէս նկարագրում է մեծ քերթողահայրն հայ ժողովրդին նորա կռապաշտութեան ժամանակը: Աւ յիրաւի, դեռ մինչև մեր օրերը թէ կանգուն մնացած և թէ կիսովի աւերակ Աստուծոյ բաղմաթիւ սուրբ տաճարները և արքունի ապարանքները, պարզ ապացոյց են, որ ճարտարապետութիւնը, Հայաստանում քրիստոնէութիւնը տարածելուց անմիջապէս յետոյ, միանգամայն զեղարուեստական կատարելութեան բարձր աստիճանին է հասած և արտայայտութիւն գտած վսեմ և միանգամայն ինքնուրոյն ձևերի մէջ, որոնք մինչև մեր օրերը դեռ սքանչեցնում են զիտուն մասնագէտներին թէ իմաստի վսեմութեամբ, քրիստոնէական գաղափարի կատարելութեամբ և թէ դժերի զուտ հնազոյն զեղեցկութեամբ: Ոչ մի ժողովրդի մէջ քրիստոնէական գաղափարը ճարտարապետութեան մէջ է արտայայտուել այնքան կենդանի և վսեմօրէն, որքան հայերի մէջ:

Հայի ճարտարապետական հանճարը միանգամայն համապատասխանում է Հայ ժողովրդի կրթովի ջերմեռանդութեանը և անխախտելի հաւատարմութեանը դէպի ազգային եկեղեցին: Բայց չէ թէ գեղարուեստները միմեանցից անբաժան են: Մի ժողովուրդ, որ երևան է հանել բազմաթիւ պատմագիրներ և հռչակաւոր ճարտարագէտներ, որոնք ստեղծել են գեղարուեստութեան այնպիսի հրաշակերաններ, որպիսիք են Անուշ աւերակները, Ս. Լճմիածնայ, Հռիփսիմեանց վանքերը և հազարաւոր այլ հրաշալի տաճարներ, անշուշտ, չէր կարող անտարբեր լինել դէպի պատկերահանութիւնը (живопись), քանդակագործութիւնը (скульптура) և հրաժշտութիւնը (музыка): Սակայն Հայաստանը նեղուելով մի կողմից Բիւզանդիոնից, միւս կողմից պարսիկներից, այնուհետեւ աշխարհագրական անյաջող դիրքի պատճառով յաճախ կողոպտուելով վայրենի ազգերի արշաւանքներից, որոնք Արեւելքից տեղում էին դէպի Արեւմուտք, երբեք չէ օգտուել խաղաղութեան երկարատեւ բարիքով, որը և զլխաւորապէս օժանդակում է գեղարուեստի ծաղկելուն ու զարգանալուն:

Անշուշտ, մեզ չեն հասել հայկական պատկերահանութեան յայտնի գործերը: Մեր տաճարների սրբոց հին պատկերները բիւզանդական բնաւորութիւն են կրում: Բայց դուրս հանդէպ հայկական հին ձեւադրերի մէջ մենք երբեմն տեսնում ենք այնպիսի հրաշալի գլխանկարներ, գեղարուեստական մանրանկարներ և զանազան գեղեցիկ յորինուածքներ ու նախշեր (виньетки, миниатюры и орнаменты), որոնք ցոյց են տալիս, թէ Հայ ժողովրդի ընդունակութիւնը դէպի պատկերահանութիւնը որքան մեծ արդասիք ունի:

Հայաստանի անկախութիւնը վերանալուց յետոյ, Հայ ժողովուրդը իրեն ճշնշող վայրենի փրապետողների լուծի ներքոյ գտնուելով, ի հարկէ մտածել անգամ չէր կարող գիտութեան և գեղարուեստի վերայ: Ամբողջ դարեր անցան, մինչև Հայ ժողովրդի մէջ ծագեց ինքնաձանաչութեան դադափարի նշոյլը, իսկ սորա հետ միասին զոյուութիւն տուաւ և սէր դէպի մայրենի լեզուն և գրականութիւնը: Վերջին տասնեակ տարիները հազարաւոր Հայ գրքերի և բազմաթիւ լրագիրների հրատարակութիւնը ամենուրեք, ուր կան Հայ հասարակու-

Թիւններ, պարզ ապացոյց է հայ ժողովրդի անսահման եռանդի զէպի լուսաւորութիւնը:

Այնուհետեւ հայերի մէջ սկսում են երևան դալ և հռչակաւոր նկարիչներ, որոնց մէջ Յովհաննէս Այվազովսկին, շնորհիւ իր վճռաւոր տաղանդին, միանգամայն նշանաւոր տեղ բռնեց համաշխարհային նկարիչների շարքում: Ներկայումս էլ նա հաշվում է Աւրոպիոյ մեծագոյն ծովանկարը: Առաջին անգամը չէ որ «Արաքսը» առիթ է ունենում խօսելու Այվազովսկու վերայ և դնում նորա հրաշակերտ նկարների լուսատիպ օրինակները:

Մեր մեծահանձուր պատկերահանը արեւելական անուան և փառքի արժանացել է ղլխաւորապէս, իբրեւ ծովային նկարիչ: Սակայն նորա նկարների մէջ կան և բաղմաթիւ երևելի երկրանկարներ (пейзаж), ինչպէս Ջրհեղեղը, որ Սոյսերական Թանգարանի (Эрмитаж) ղլխաւոր զարդը կարող է համարուել, զանազան պատմական նկարներ, և ոչ սակաւ Փոքր-Ռուսիոյ դաշտային տեսարաններ, որոնք տարածուած են Ռուսաստանի և արտասահմանի մասնաւոր մարզկանց ղեղարուեստական Թանգարաններում: Այս գրքում զետեղած նկարը, որը ներկայացնում է Նոյ Նահապետին Ջրհեղեղից յետոյ, օրինակուած է մասնաւորապէս մեր Հանդիսի համար տաղանդաւոր ծովանկարի համաձայնութեամբ նորա նոր պատկերից, որը կարելի է համարել իբրեւ շարունակութիւն, սորանից քսան և ութ տարի առաջ Սոյսերական Ղեղարուեստից Թանգարանի համար նկարած «Ջրհեղեղի»:

Այս պատկերը նկարուած է բաւականին ընդարձակ կտաւի վերայ և զարմանալի կերպով կենդանացնում է այն խորհրդաւոր օրը, երբոր Ջրհեղեղի ջրերը քաշուելուց յետոյ, Նոյը տապանի մէջ դնուող մարդկանց և անասնոց հետ միասին իջնում է Մասիս լեռից և դիմում է Հայաստանի նուիրական Արարատեան դաշտը: Ջուրը դեռ վաղում է արագութեամբ, բայց կարող չէ արգելք լինել Նոյեան խմբին, որը քառասուն օր փակուած լինելով տապանի մէջ, կարօտ է մնացած երկրին: Օգը դեռ լիքն է գոլորշիով, որ թէպէտ ծածկում է արեգակը, բայց այնուամենայիւ լոյսը տարածուած է բնութեան մէջ: Նրկայն խումբով Մասիսի-Արարատի կողմից երևում է մարդ-

կանց և անասունների բազմութեան զնայքը, որի վերջը չե
երևում օդի հետ խառնուելուն պատճառով. խմբի բազմու-
թեան առաջ զնում է Նոյը իր որդիանցով և թռռներով:

Այս բովանդակութեամբ Այվազովսկին նկարած ունէր և
մի ուրիշ նկար, որը ուղարկուած էր Ռեյլինի Համաշխարհային
գեղարուեստական ցուցահանդէսը, որ և այնտեղ առաջին օրը
զնած էր Մեքլենբուրգի մեծ դուքսը:

Այս գրքում առաջին անգամ զնում ենք երկու արտատիպ
օրինակներ տաղանդաւոր նկարիչ Պ. Պէորդ Ռաշինջաղեանի
նկարներին: Այս հայ նկարիչն ևս, չնայելով դեռ իր երիտա-
սարդութեանը, իր պատկերներովը, հանձարեղ Այվազովսկու
նման, ցոյց է տալիս, որ գեղարուեստը խորթ չէ հայ ժողովու-
րի տաղանդին: Պ. Պէորդ Ռաշինջաղեանի սիրած բնու-
թիւնն է Սովկասը նորա հրաշալի և զիւթիչ լեռներով, խո-
րագոյն ձորերով և արագահոս գետերով: Նա կարողացել է
թափանցել հարաւի երկնքի, ամպի գեղեցկութիւնը ցոլաց-
նող դաղանիքը և նկարում է այս բոլորը հմուտ արուեստա-
գիտի ինքնուրոյնութեամբ: Պէռ ևս հարկաւոր է մի քանի
անընդհատ աշխատաւոր տարիներ բնութիւնը նորա բոլոր
մանրամասնութիւններով ուսումնասիրելու համար, ինչ և
Ռաշինջաղեանը նշանաւոր տեղ կբռնէ ժամանակակից նկա-
րիչների կարգում: Սակայն և այժմ, «Մոսկովսկի Վեդօմօստի»
քննադատը խօսելով անցեալ ձմեռը Պետերբուրգում կայացած
ցուցահանդիսի նկարների մասին, տտում է: «Ի հարկէ, մենք
կանգ չենք առնիլ այն 97 երկրանկարների մասին, որոնցով այս
Նոր Բնկերութիւնը (Общество Художниковъ Взаимнаго вспомо-
ванія) հիւրասիրում է մեզ, մոռանալով «Демьянова уха» առակը,
բայց այնուամենայնիւ պէտք է մի քանի խօսք ասել Պ. Ռա-
շինջաղեանի երկու երկրանկարի մասին՝ Լաւնէակի գիւղը (Թի-
խոմ-ժ (որը զնեց մեծ իշխաններից մինը) և Պէթերս գետը գի-
ւղը (որը զնեց յայտնի գեղարուեստատէր Պ. Խրուշչովը):
«Մեզ վաղուց է, որ չէր յաջողուել տեսնելու, հարաւի սև, բայց
տաք, զիջերուայ ու բարձր ամպի վերայ ոսկեշող լուսնի փայլի
այսպիսի բանաստեղծական և ճիշտ արտայայտութիւնը, որ-
պէս այս նոր սկսող երկրանկարչի վրձինն է պատկերացնում:

Այս թաւշեայ խաւարի շլացնող գեղեցկութիւնը, գոհարեղէն աստղներից և լուսնի ոսկէգոյն թռչոյքներից շողշողեւելով գետի օձապտոյտներում, այնպէս է արտայայտուած, որ մենք չենք տեսել մինչև անգամ հմուտ նկարիչների գործերում: Եւ յիշուի, այս պատկերում Բաշինջաղեանը ցոյց տուեց իրեն որպէս տաղանդաւոր և փորձառու բանաստեղծ—նկարիչ: Սահահնի և Հաղբաթի մէջ տարածուած այս ձորը, որի միջով անցնում է ոլոր-մոլոր լեռնային Վերեղա (Ձորագետ) գետը, ներկայացնում է մեզ հայոցս համար մեծ հետաքրքրութիւն:

Ի դէպս աւելորդ չենք համարում մէջ բերել այստեղ Պ. Թումանեանի Վերեղա գետի գեղեցիկ նկարագրութիւնից մի քանի տող, որը հանում ենք նորա Բանաստեղծութիւններից:

Ահւելի ձոր է. այնտեղ Վերեղը
Փրփրած վազում է, սրնթաց գետը
Պռուում է, ինչպէս վերաւոր գաղան,
Եւ աղաղակին այն երկրասասան
Խոր, լայնաբերան քարանձաւները
Կցում են իրանց քաջքի ձայները *),
Ասզմում վայրենի ներդաշնակութիւն.
Սարաօի է ազդում անսովոր մարդուն:
Պիշերը լուսնի երկշտ շողերը
Երբ որ ընկնում են այն ահեղ ձորը,
Եւ ալքերի **) հետ խաղում դողալով,
Իսկ ալքերները գետի շողալով
Յուզվում են, իրար ետեից փախչում,
Վերեղը խաւար անդունդի խորքում,
Մի արծաթափայլ նեղ շերտի նման
Պտոյտներ առած ձգվում է երկայն:

Այստեղ, հռչակաւոր և անուանի մեծաստանի անունով, յայտնի է Սանահնի զիւղը, որը ընկած է Ս. Մտառածածնայ և Սեաւորդեայ ձորերի մէջ: Այս տեղը չափազանց գեղատեսիլ է: Տեղւոյն օդը յոյժ առողջարար և ջուրը ականակիտ. այս-

*) Քաջքի ձայն — արձագանգ:

**) Ալքեր — ջրերում բնակուող ոգիներն են:

տեղ է հռչակաւոր և հիասքանչ սուրբ Աստուածածնայ վանքը, որը շինած են յունաց Ռոմանոս կայսրի ձեռքից փախած Զորրորդ Քաղկեդոնեան ժողովը չընդունելուն համար հայ կրօնաւորները:

Բաշինջաղեանի միւս պատկերն է Լեւոն Գաֆաւէնէրը, որի արտատիպ օրինակը գնում ենք այստեղ: Այս նկարը ներկայացնում է Աղղէկի մեծափառ դադաթից Աովկասեան լեռնաշղթայն, որը լուսաւորուած է մայր մտնող արեգակի ճառագայթներով: Այս նկարում Բաշինջաղեանը տալիս է մի կոյտ լեռների ահաբեկիչ բաղմութիւն այնպիսի կատարելութեամբ, որ հաղիւ է յաջողում Աովկասեան բնութեանը զիտակ նկարիչներին: Այս պատկերը, որը «Լեւոնի Ժագոնը Աովկասոն», մեծազիր պատկերի հետ դրուած էր Գիտութեանց Ճեմարանի ցուցահանդիսի սրահը, գնեց կոմս Բոբրինսկին:

Պ. Գէորգ Բաշինջաղեան ծնունկ է Սղնախ գիւղաքաղաքում 1858 թ. սկզբներում: Սկզբնական կրթութիւնը առնելուց յետոյ, նա 1876 թուին մանում է Թիֆլիսի նկարչական ուսումնարանը, որտեղ թէև յաջողութեամբ ուսանում է նկարչութիւնը, սակայն ուսումնարանի սահմանափակ, տարրական ծրագիրը չէ գործացնում մանուկ Բաշինջաղեանի գեղարուեստը ուսումնասիրելու տենչը, ուստի և նա 1879 թ. զալիս է Պետերբուրգ և քննութիւն բռնելուց յետոյ մտնում Գեղարուեստական Ճեմարանը: 1883 թ. «Թիֆլիսի անպատու աշնան ժամանակ» ինքնուրոյն մի պատկերի համար ստանում է արծաթեայ մեդալ. բայց այնուհետև շնորհունակ երիտասարդի թոյլ առողջութիւնը այլ ևս չէ ներում նորան երկար մնալ Հիւսիսի սառնամանիքում, ուստի և նա վերադառնում է Աովկաս, ուր բնութիւնը դառնում է նորա միակ դաստիարակը: Այստեղ նա մեծ հռչանգով և ոգեւորութեամբ ուսումնասիրում է հարաւի դիւթիչ բնութեան գեղեցկութիւնը և նկարում բաղմութիւ պատկերներ, որոնք և զանում են իրենց արժանաւոր գնահատիչները: Թիֆլիսից Պ. Բաշինջաղեան գնում է Վենետիկ և Ֆլորէնցիա, ուր ուսումնասիրում է գեղարուեստը և նկարում տեղոյն բնութիւնից: Վերադառնալով հայրենիք, նա բաց է անում իր պատկերներից զանազան ժամանակ ցուցահանդէսներ՝ Թիֆլիսում, Ռոստով Նովոչէրկասք և Բազու:

Վեղարուեստական Ճեմարանի անցեալ տարուայ ցուցահանդիսում ներկայացուի էր «Հեռաւորութիւնը Հիւսիսային Աովկասում» պատկերը:

Այս գրքում մենք դնում ենք և մի այլ տաղանդաւոր Հայ երիտասարդ նկարչի՝ Պ. Լյմմանուէլ Մղտսեանցի՝ պատկերի արտատիպ օրինակը, որը դարձեալ պատրաստուած է յատկապէս մեր հանդիսի համար: Այս պատկերն է «Փրէ-Ռի-ն սպասողներ» ծովային նկարը: Պ. Լյմ. Մղտսեանցի մասնագիտութիւնն է ծովային պատկերահանութիւնը, որի մէջ նա մեծ ընդունակութիւններ է ցոյց տուել: Որպէս ծովանկար, մեզ հայերիս մէջ, Այվալըփօկուց յետոյ, Պ. Մղտսեանցը գեռառաջինն է ներկայանում, և ուշադրութեան արժանին այն է, որ նորա վրձինը մասամբ յիշեցնում է մեզ հռչակաւոր Հայազգի ծովանկարի նկարելու եղանակը:

Պ. Լյմմանուէլ Մղտսեանցը ծնած է 1857 թուին Ղարիմ (Օրբաղար քաղաքում, Հայ լուսաւորչական գերդաստանում: Նա սովորել է Պետերբուրգի Վեղարուեստական Ճեմարանում: Նորա պատկերները, որոնք 1886 թուից սկսած զբաղւում են ի տես հասարակութեան Վեղարուեստական Ճեմարանի իւրաքանչիւր տարի տեղի ունեցող ցուցահանդիսում, գեղարուեստասէրների վերայ մեծ ուշադրութիւն են դարձնում և միշտ յաջողութեամբ վաճառվում են: 1886 թ. Պ. Մղտսեանցը ներկայացրել է մի նկար, որը պատկերացնում է Ալէկսանդր «Էլէքս», 1887 թ. ցուցահանդիսում: Խաղաղ-Ռի-ն Զովի վերայ» և «Էլէկս-Ռի-ն», 1888 թ. «Փրէ-Ռի-ն սպասողներ», որի համար Պ. Մղտսեանցը ստացաւ արծաթեայ մեդալ: Այս նկարը երիտասարդ ծովանկարի յաջող պատկերներից մինն է. խորատկուած շոգեւոր ժայռի վերայ ապաստանածները յուսահատիչ համբերութեան մէջ նշան են անում հեռաւոր հորիզոնում երևող շողինաւին օգնութիւն հասնելու, բայց շարունակուող ալեկոծման շառաչիւնը, ծովային տարածութեան անհունութիւնը, թրջուած և տանջուած մարդկանց դրութիւնը դարձնում է անտանելի: Այստեղ զգում եւ մարդու զգուար մաքառումը սարսափելի ծովային տարրի դէմ:

Ասացում չենք խօսում մեր միւս երիտասարդ պատկերահանների մասին, որոնք դեռ նոր են սկսում իրենց գեղարուեստական ասպարէզը, սակայն յիշելու ենք այս տեղ և մեծ—տաղանդաւոր երիտասարդ քանդակագործ Պ. Ոսկանի մասին, որը ստանալով գեղարուեստական կրթութիւն Հռովմայ գեղարուեստից Ճեմարանում, արժանացել է իր երևելի քանդակագործական աշխատանքների համար ոսկէ մեդալի:

Բնակութիւն հաստատելով իր ծննդավայրում, Պոլսում, Պ. Ոսկանը սկսեց ծեփել փոքր գիրքով հայերի, ղէյթէկների, քուրդերի, չէրքէզների և զարափաղցիների տիպական դէմքերը: Աշխատանքի նրբութեամբ և շքեղութեամբ, տիպերի և շարժումների արտայայտութեամբ, Պ. Ոսկանը իր վերայ դարձրեց Պոլսի եւրոպական հասարակութեան մասնաւոր ուշադրութիւնը: Յայտնի է, որ մահմետականները առհասարակ ստույնասիրտ են դէպի գեղարուեստը, և թէ ըստ զուրանի մերժում են արձանները, սորանով է գլխաւորապէս բացատրւում, թէ ի՞նչու Պ. Ոսկանը իր տաղանդը չէ արտայայտում աւելի մեծ գործերի մէջ: Այժմս, նա Պոլսի Վեղարուեստական ուսումնարանի տեսուչ և ուսուցչապետն է: Այսպիսի տաղանդաւոր նկարչի առաջնորդութեան ներքոյ ուսումնարանը կարճ ժամանակում մեծ յառաջադիմութիւն է արել և աշակերտների մէջ սակաւ չեն լաւ յոյս տաժողներ: «Արաքսի» յառաջիկայ գրքի համար պատրաստուած են արդէն այս քանքարաւոր հայ քանդակագործի երկու ծեփեալ քանդակագործութիւնների դեղեցիկ արտատիպ օրինակները:

Միանգամայն ճշմարտութեան դէմ կլինէր, եթէ չյիշատակէինք այստեղ և Բաբեան տաղանդաւոր ցեղի ներկայացուցիչներին, որոնք ժառանգաբար վարում են թէ սուլթանի ապարանքների շինութեանց ճարտարապետի պաշտօնը և թէ որոնց գեղարուեստական տաղանդը դարձած է ժառանգական: Այս գերդաստանի վերջին ներկայացուցիչները Վարապետ Խալճատ, Նիկողոս բէյ, արդէն վախճանած և դեռ կենդանի նոցա կրթասեր կղբացր Սարգիս բէյը մինը միւսի յետևից զարդարել են Պոսփորի եղերքը շքեղ սպարանքներով, որոնց ճարտարապետութեան մէջ մեծ տաղանդով միացրած է արևելեան ճաշակի ճոխութիւնը եւրոպական ընտիր ձևերի շքեղութեան հետ:

Բէյլէր-բէյի, Գօլմա-Բախչէի, Զրախանի, Գիոք-Սիւի ապարանքները և Հին Ստամբուլում մի քանի կիռաքները բարձր ճարտարապետութեան արուեստի օրինակները կարելի է համարել: Մասնաւորապէս շքեղ է Զրախան անուանեալ ապարանքը, որը շինուած է ճիշտ արաբական ճաշակով Սարգիս բէյի ծրագրով: Սարգիս բէյը, որը բաւականին մեծ կրթութեան տէր անձ է, սովորել ճարտարապետութիւնը Փարիզում քառասնական թուականներում:

Ահա այն խիստ կարճաւօտ տեղեկութիւնները մեր հայազգի զեղարուեստագէտների մասին, որոնք մենք աւելորդ չհամարեցինք հաղորդել մեր ընթերցողներին: Յանկանք, որ սոցա թիւը օրէօր ստուարանայ և հայերը, աշխատասէր երկրագործ դասի, պատուաբեր արհեստաւորների, պարտաճանաչ վաճառականների, օրինակելի ղեկուորների և գիտնականների հետ միասին իրաւունք ունենան հպարտութեամբ հաշուելու և տասնեակ հոչակուած յայտնի արուեստագէտների անունները:

1. Մապիլեանց:

ԱՅՍ ԳՐԲԻ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԵԿԱՆ ՄԻՒՍ ՆԿԵՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԵՆՐԻՍ ՍԵՄԻՐԱԳՍԿԻ, ծագմամբ լեհացի, ուռւ հանճարաւոր զեղարուեստագէտը, այժմն պատմական պատկերահանութեան առաջնակարգ ներկայացուցիչն է Ռուսաստանում և մեծ հաջակ ունի արտասահման: Նա նկարած է բազմաթիւ նկարներ, որոնք ունեցած են միշտ զեղարուեստական մեծ նշանակութիւն: Նորա մեծագիր նկարները «Քրիստոնէութեան կարապետները», «Յիսուս և անառակ կիներ» են ևն, ուռւաց զեղարուեստական թանգարանների ամենազեղեցիկ զարդերն են կազմում: Վերջին ժամանակներս նա նկարում է բացառապէս Հին աշխարհի կեանքից զանազան դէպքեր, պատմական և դիւցաբանական անցքեր, տեսարաններ ևն, որոնք նա պատկերացնում և արտայայտում է կոտարելութեան հասցրած շքեղութեամբ և ճշուութեամբ: Սոցանից մինն՝ Ալէքս-բէ հօփ զնում եւք «Արաքսի» այս գրքում:

Ռուս նկարիչների մեջ առաջիններից մինն է հաշվում Սոնստանտին Մակովսկին, որը հաւասար զեղարուեստութեամբ

նկարում է պատկերներ, պատմական և իրական կեանքից առած տեսարաններ ու նկարներ: Նորա յատկութիւնն է փայլուն գոյն, տիպերի և դիրքերի զեղեցիկութիւն, և պատմական հազուատների արտաքին փայլի արտայայտութիւն. երեսուն տարուայ ընթացքում նորա նկարած պատկերների և նկարների թիւը շատ մեծ է: Նա ծնունդ է Մոսկուսցում 1839 թ. այնպիսի մի ընտանիքում, որտեղ կեանքի բոլոր պայմանները նպաստած են նորա տաղանդի շուտափոյթ զարգացմանը: Նորա հայրը ծանօթ էր, որպէս զեղարուեստասէր և յայտնի ժողովածու գեղարուեստական նկարների և զանազան տեսակ գրավիւրների: Նոցա տանը միշտ հաւաքվում էին այն ժամանակուայ յայտնի նկարիչները: Առնտանդին Մակովսկին սկզբումը սովորել է Մոսկուայի պատկերահանութեան դպրոցում, իսկ յետոյ այնտեղից անցել Պետերբուրգի Պեղարուեստական Ճեմարանը, որը և 1869 թ. արժանացրել է նորան ուսուցչապետի տիտղոսին: Ա. Մակովսկու երկու կրտսեր եղբայրները՝ Վլադիմիր և Նիկոլայ՝ դարձեալ մեծ հռչակ ունին, որպէս տաղանդաւոր նկարիչներ: Այս գրքում գնում ենք Ա. Մակովսկու նկարներից չորսի արտատիպ օրինակները:

«Բոլշայայի Նահապալ կանայք» պատկերը նկարել է այն ժամանակ, երբ բաշխեւորւողների արած զաղանութիւնները Բոլշայայում հասած էին ամենասարսափելի ծայրահեղութեանը: Բաշխ բուլղուկների մի խումբ բռնութեամբ ներս է խուժում եկեղեցին այնտեղ պաշտպանութիւն գտնելու նպատակով մտած կանանց ետեւից: Նոցանից մինին արդէն սպանել են, իսկ միւսին երեսէն ձեռքին զաղաններով շրջապատուած սպասում է նոյն օրհասականը և խայտառակութիւնը: Այս պատկերը կենդանի կերպիւ ցոյց է տալիս, որ ժամանակ առ ժամանակ այսպիսի սարսափելի տեսարաններ տեղի են ունենում և Տաճկահայաստանում: Միւս երեք նկարների արտատիպ օրինակները ներկայանում են կեանքի ճշմարտութեան և նկարների հրաշալիքի պարզ հայելին:

«Իւ — ժեղ լեք» նկարում ներկայացրած է մի հիւանալի փոքր աղջիկ, որ կոմիկական վստահութեամբ տանում է կաթով լի ամսնը, որը նա հազիւ կարողանում է գրկել իր թաթիկներով:

Ահիւրէի հարապահ: Սովորական կիսամերկ չարաճճիկ տղայ,
որին կարելի է տեսնել Երեւելքում ամենուրեք:

Թո՛ւս. Որդիասէր հաւի ընտանեկան զեղեցիկ տեսա-
րանն է ներկայացնում:

Աին նկարիչներն մէջ առաջին տեղն է բռնում Տիկին Պէլագէա
Աուրիար, Այսերական Պեղարուեստական Ճեմարանի անդամ
և «Անանց գեղարուեստական ժողովը» նախագահը: Տիկին
Աուրիարի մասնագիտութիւնն է երկրանկարները, որոնց մէջ նա
ներմուծում է կանացի նալելիութիւն և նկարելու ձևի նրբու-
թիւն: Եյս զրքի մէջ դրած «Եղեգնեյի Դէջ» պատկերի ար-
տատիպ օրինակը լի է անգորր մեղամաղձութիւնով, որը աւելի
ևս լրացնում է մի ոտի վերայ նիրհող կռռնիկը:

1. Մ.

ԲՆԱԳՐԻ ՄԻՋԻ ՊԵՏԱԿԵՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եօթնասնական թուականներում յայտնի ռուս հրատա-
րակիչ Իւան Պլազունովը ցանկանալով փառայեղ հրատարա-
կութեամբ լոյս ընծայել Լեւոնտովի հեղինակութիւնները,
զարդարուած գեղարուեստական շքեղ նկարներով, պատուի-
րում է Աովկասի բնութեան քաջածանօթ յայտնի նկարիչ
Միքայէլ Օլչինի նկարել Լեւոնտով մեծ բանաստեղծի ստեղ-
ծագործութեան զլիսաւոր հերոսների և յայտնի միջադէպերի
նկարները: Տաղանդաւոր նկարիչը ընդունելով այս պատուէրը,
ոչ միայն լրջօրէն ուսումնասիրում է Լեւոնտովի հեղինա-
կութիւնը մանրամասնօրէն և այն ժամանակուայ ռուս հա-
սարակութեան կեանքը և մտաւոր-հոգեկան աշխարհահայեցո-
ղութիւնը, երբ հանգէս էին գալիս ռուս հանճարների բարձր
ստեղծագործութիւնները, բայց և սորանով դո՛հ չմնալով յատ-
կապէս այս նպատակով մեկնում է Աովկաս տեսնելու և նկա-
րելու բնութիւնից այն տեղերը, որտեղ ապրել և կնքել էր իր
կեանքը Լեւոնտովը, որտեղից հնչել էր նորա քնարի ամե-
նազօրեղ ձայնը և որտեղ նա երեւան է հանել իր հերոսների
շատ շատերին: Սակայն իր աշխատութիւնը յաջողութեամբ
վերջացնելուց յետոյ, Օլչին ո և է տարածացնութիւն է ունե-
նում Պլազունովի հետ և այդպէս այդ գեղեցիկ միտքը ռուս

գրականութեան մէջ անգործագրելի է մնում մինչև այսօր, երբ մենք, Հայերէն Թարմանութեան մէջ, զետեղելով առաջին անգամ Օլիչիի գէթ այդ նկարները երկուսը, իրադործում ենք երբեմն ներշնչուած այդ յաջող ձեռնարկը: Այսպիսով Աերմօնտովի «Մեր ժամանակի Հերոսը» պատկերազարդ գուրս է գուրս առաջին անգամ Հայերէն գրականութեան մէջ: Օլիչիի յաջողակ նկարների մի մասը նուիրել է Աերմօնտովի անունով Հաստատուած Թանգարանին, իսկ միւս մասը նկարչի մօտ է գտնուում: Այս գրքում առաջիմ դնում ենք երկու նկար, որոնց առաջինը «Մեր ժամանակի Հերոսը» վէպի գլխաւոր Հերոսներից մէկին է ներկայացնում—նազելի իշխանադատեր Մերիին այն միջոցում, երբ Պեչորինը Վերայի Հետ զիշերային ժամադրութիւնից յետոյ, յաճ է իջնում նէրա սենեակից միասին կապկապած երկու շալերի միջոցով վերին պատշգամբից դէպի ցածինը, ճիշտ իշխանադատեր լուսամտի մօտով: Մի ինչ որ բան դրոտում է նորան նայել այս լուսամտւոր: Վարադոյրը լիովին քաշած չէր և Պեչորինը կարող եղաւ հետաքրքրական հայեացք ձգել սենեակի ներսը. «Մերին, ասում է Պեչորինը, ձեռները ծնկների վերայ ծալած նստած էր իր անկողնի վերայ և այլն. նայել յաւելումս 132 երեսը 16 տողը:

Երկրորդ նկարը ներկայացնում է դարձեալ իշխանադատեր Մերիին, սակայն Պեչորինին Հետ: Ընթերցողը, անշուշտ, տեսնում է, թէ վէպի որ տեսարանն է այստեղ ներկայացրած: Սխալմովսի յաճախողներից ձիաւորների մի մեծ խումբ, մի երեկոյ ճանապարհ է ընկնում դէպի Օդակ անուանեալ Ժայռը, քաղաքից երեք վերստ հեռաւորութեան վերայ, գեղատեսիլ ձորակը նայելու արեւի մայր հայնելուն: Զիաւորների մէջ էին իշխանադատեր Մերին և Պեչորինը, որը գնում էր իշխանուհու մօտով: Տօն վերադարձին, նոքա պէտք է անցնէին Պոտկումով գետով: Աերմօնտովը գրում է. Պեչորինը բռնեց իշխանադատեր ձիու սանձից և տարաւ նրան ջուրը, որը մինչև ծնկները հազիւ լինէր: Նոքա սիսեցին հանդարտ հոսանքին հակառակ փոքր ինչ շեղ առաջ շարժուել: Իմանալով, որ արագահոս գետակները անցնելիս չպէտք է ջրին նայել, գլուխը պտուտ չգալու համար, վէպի հերոսը նախազգուշացրեց այս մասին Մերիին: Երկու ձիաւորները արդէն գետակի մէջ աւելն

էին, ամենատարագահոս տեղում, երբ իշխանագուտորը թամբի վերայ տատանուէր: «Այս վատ եմ զգում ինձ» ասաց նէ թոյլ ձայնով: Պեշորինը արագութեամբ ծռուէր զէպի նէրան և ձեռը փաթաթէր նէրա ճապուկ մէջքին: «Այլ նայեցէք, ասաց նա նէրան. ոչինչ չկայ, միայն դուք մի վախենաք, ես Ձեզ հետ եմ»: Նէ լաւ եղաւ. նէ ուղում էր ազատուել Պեշորինի ձեռքէր, բայց նա աւելի ևս պինդ փաթաթէր ձեռքը նէրա քնքոյշ մէջքին ևն. նայել յաւել, 125 կրեսը:

«Ս. Լըֆաշէն և Ներսիսէան լին» նկարի կլեշէն պատրաստուած է Պ. Պ. Վրոյրի լուսանկար օրինակից: Պ. Վրոյրը թէ այս տեսարանը և թէ մի քանի այլ տատնեակ տեսարաններ, որոնք մենք միջոց ունեցանք տեսնելու, բաւականին յաջող է հանած: Այս գործերից երեւում է, որ Պ. Վրոյրը լուսանկարչական արուեստի մէջ հմուտ է սակայն սորա մասին յետոյ:

«Մասին պետարանը, Ներսիսէան անպառը և Ս. Պապանէ վանքը» ընդօրինակուած է մի վիմատիպ նկարից, որը պատրաստուած է եղել յիսնական թուականներում:

Աբխազիա. Փոքր Մսից հռչակուոր քաղաքներից մինն է: Բուն քաղաքը շինուած է հովտի մէջ: Մի կողմը տարածուած է Ալիս գետը (Գլըլ-իրմաք), որ անցնում է հարաւ-արեւմտեան սահմանից կէս ժամ հեռաւորութեամբ: Գետի վերայ կայ մի հին կամարակապ քարաշէն կամուրջ, որը աւանդութեամբ շինել տուած է հայոց Սենեքերիմ թագաւորի դուստրը: Ալիս գետը բղխում է Հապէշի լեռներից, որ խիտ անտառներով ծածկուած է: Հապէշի լեռներից յետոյ սկսում են Մեքոստից նշանաւոր լեռները. Մսողիկ (Նըրըզ դաղի), Գուլաւլըրիկ, Զամլը պէյ, Սախուր և Սպիտակ (Աղ դաղի): Նրկրի հողերը մեծ մասամբ արգաւանդ ու բարեբեր են: Գաշտի գրեթէ մեծ մասը, լեռների ստորոտները և բլուրները կրային և աղային են, սպիտակ դուռով հողեր: Լեռները սկսեալ Ամասիա քաղաքից մետաղե, պղնձեղի և այլ հանքերի դանձարան են: Գիւղերի մէջ երկրագործութիւնը ծաղկած վիճակ ունի. իսկ բնակիչք սոոյդ, հսկայ և աշխատասէր են:

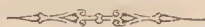
Վաղաքի փողոցները, շուկաները և խաները տձև շինուածք են ամբողջ կաւից, թէպէտ ներքուստ բաւականին շնորհքով: Թէև ջուրը խիստ առատ փաղրւմ է ամեն կողմ թէ առուներով և թէ աղբիւրներով, սակայն և այնպէս փողոցներում ամառ ժամանակ ժահահոտութիւն է բուրում տեղ տեղ լծացած ու նեխած ջրերից: Բնակիչները ամեն օր միայն բազերն են մաքրում և ջուր ցանում, բայց ընդհանրապէս փողոցի դռնից դուրս սովորած են սղմնա ու աղբոտ պահել:

Վաղաքը թէև չունի հայակապ շէնքեր, սակայն նշանաւոր է Հայոց Մայր եկեղեցին, Ս. Աստուածածին անուամբ, հոյակապ և գեղեցկաշէն: Եկեղեցին շինուած է թէև քարուկրով, բայց շատ տեղերը զարդարուած է մարմարիոնով և գեղեցիկ քանդակադործութիւնով: Հայք ունին նմանապէս ուրիշ երեք եկեղեցիք. Ս. Սարգիս, Ս. Փրկիչ և Ս. Յակոբ. սոցանից երկուսը դարձեալ սիրուն, գեղեցիկ շինուածք են գմթէթով զարդարուած:

Հայոց բնակութիւնը Սեբաստիա հաստատուած է շատ հին ժամանակներից: Այժմս քաղաքի բնակիչներն են թուրք, մօտաւորապէս 20,500, հայք 14,000, յոյնք 340 և բողոքական և հռովմէական աղղայինք 80: Հայերը ապրում են թէ առանձին թաղերում և թէ խառն թուրքերի հետ:

Տեղական զխաւոր բերքերն են՝ յորեն, դարի, դաղի խէզ, տորոն, սալէպ, աղուեսէնի սամոյր, դայլենի, այծու և ոչխարի բուրդ, եղ, մեղր, ևայլն: Բնտիր և առատ ողի աղբիւրների լիճեր կան, որ մեծ քանակութեամբ աղ կ'հայթայթեն բոլոր շրջակայ գաւառներին: Լաւ կարպետ և քրտական դորգ կը դործեն: Անն նաև դաճի, բորակի, բնտիր մարմարի, կարմիր և սպիտակ քարակաւի հանքեր: Ունեն նաև երկու տաք ջրմուկ և հանքաջուր:

Վաղաքի ամենէն նուիրական և սրտաճմլիկ վայրն է Սև Հովեր, ուր հեռաւոր անցեալում Լէսկե-Թեմուր այնքան անօրէնութիւններ կատարած է թշուառ հայ ժողովրդի վերայ:

И. К. Айвазовский. — После погоды.

Эрмитаж, «Утро» 1871 г.

Ժրհեղեղեց յետոյ. նկար Յ. Այվազովսկի-

И. К. Айвазовскій. — Послѣ потопа.

Եղերի մօտ, նկար Հ. Սեմիրադսկի-
Г. Семирадский. — У фонтана.

Հրատ. «Արարիկ» Հանդիսի:

Բոլղարացի նահատակ կանայք. նկար Վ. Մալեժև-

К. Е. Маковский. — Болгарскія мученицы.

Հրատ. «Արարտ» Հանդիսի:

Կահիրէի մեղացիան,
նկար Վ. Մակնէլ—

К. Е. Маковский. — Каирскій
нищій.

Թախ. նկար Վ. Մակնէլ—

К. Е. Маковский. — Насѣдка.

Ուժիցք վեր, նկար Վ. Մակնէլ—

К. Е. Маковский. — Не по си-
ламъ ноша.

Հրատ. «Արար» Հանդիսի:

Չիւնապատ զաղաթներ. նկար Պ. Բաղինջադեանի.

Г. З. Башинджагіанъ. — Снѣжныя вершины.

Մերեւոա գետը. նկար Պ. Բաղնճադէանի
 Г. З. Башинджагіанъ. — Рѣка Дебета ночью.

Հրատ. «Արաբ» Հանդիսի:

Եղեգների մէջ. նկար Տիկին Պ. Առնէստ

П. П. Куриаръ. — Въ камышахъ.

Հրատ. «Արար» Հանգիսի:

Փրկութիւն սպասողներ, նկար Է. Մ. Մգլանցի

Э. Я. Мгдсянцъ. — Ожидающіе спасенія.

Дозв. ценз. СПб. 19 іюня 1891 г.

Հրատ. «Արար» Հանդիսի:

Тип. Эд. Гопсе, Вознес пр. № 53.

ԱՐԱՐՍ

ՊԱՏԻՆԱԶԱՐԻ ՀԱՅԵՍ

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մահացուցակ

Տ. Տ. Մակար Ե. Աթոռիկոս Եմենայն Հայոց. . . 9

Մի երկու խօսք՝

«Երաքսի» հրատարակչություն մասին 6-Ը

Հասարակական խնդիրներ

Իրաւաբանի բաց նամակը. Գլ. 1

Հայկական խնդրի մասին, Եֆէլ դը Լաւէլէ . . . 12

Տեղագրական

Calypso. 1-2. 17

Բանաստեղծու թիւներ

Երդ. Պատահա Քանկերա 20

Մարգարիտ » » 21

Ռաֆֆիի դազադե վերայ » » —

Ատողիկ, Սոփ. Մ. 22

Կենսագրական

Միջուկի Լճին 23

Խաչատուր Մխաբեան. 30

Բանասիրական

Լազարեան Ճեմարանի Խոթանասուէն Հինգամեակի ԿոթիԹով. 33

Բանաստեղծու թիւներ

Աջգլխի կողմը, Յոյհաննէս Կոստանէանց, 39

Պետղիկոս Հովհաննիսյան » » —

Մատենադրական

Լեղու հախոդ, Սէ-է-է 41

Լնցած գնացածից. Յուլանիէն Վրէլլէլլէ. 44

Բանաստեղծու թիւներ

Երգեր, Յաճանելու Կոպտանէանց 58

Մատենախոսական

«Սունդ Երանադղի» առիթով, ‘Ն’-Ջ’ 59

Короше Петровичъ Паткановъ. Біографическій очеркъ. „ „ . 62

(Հարունսկու[թիւնը տես Լորդորդ Էրեստում]:

Ազգային յիշատակարան	երես
Նամակ Բոմանիոյ Հայդադլթականութեան առթիւ Մար. Յ.	64
Լրագրաց շուրջը. Քաղուածք «Рус. Вѣд.»-ից.	65
Պատավարութիւն Սիւքիաս քաջանայի վերայ ատրճա- նակ պարպող Յակոբի և իւր ինն ընկերաց . . .	74
Այլ և այլք. Արևիկոյ արդի վիճակի առթիւ ևն.	111
Յաւելուած. «Մեր ժամանակի հերոսը» վէպի վերջը. Լէյֆնիսթի թարգ. Յ. Մալխասեանց. . . .	85—169
Պատասխաններ.	113
Յայտարարութիւններ.	116
Նկարների մասին Լ. Մալխասեանց	124

ՆԿԱՐՆԵՐ

Բնագրում

1. Տ. Տ. Մակար Ե. Աթողեկոս Ըմենայն Հայոց .	9
2. Ս. Լճմիաճին և Ներսիսեան լիճ. լուսանկ. Պ. Վարդի.	1
3. Սեբաստիոյ տեսարանը	17
4. Մկրտիչ Լճին	23
5. Ղաղար, Յովհաննէս, Յովակիմ և Խաչատուր Լա- ղարեանք և Լաղարեան Ճեմարան	33
6. Մասիս, Ներսիսեան տնտառ և Ս. Պայանէի վան- քը. Հին Հիմարիկ նկարից.	65
7. Իշխանուհի Մերի, նկար Ջէլի: Յաւելուածում.	85
8. Պօգիւմօսի գետից անցնելը » »	124

Գեղարուեստական բաժնում

9. Զրհեղեղից յետոյ. նկար Յ. Այվազովսկի	
10. Ազգիւրի մօտ. նկար Հ. Սեյրապի	
11. Բողոքացի նահատակ կանայք. նկար Վ. Մակովսկի	
12. Թուխս » »	
13. Աահիրէի մուրացկան » »	
14. Ուժիցը վեր » »	
15. Դեբետա գետը գիշերը. նկար Պ. Բալենջաղեանցի	
16. Զինապատ դադաթներ » »	
17. Փրկութիւն սպասողներ. նկար Լ. Մալխասեանցի	
18. Նղզմների մէջ. նկար Տիկին. Պ. Արշակ	

«ԱՐԱՔՍ» գրականական և գեղարուես-
տական վեցամսեայ պատկերազարդ հանդիսի
բաժանորդագիրն է 3 ռուբլի:
Իւրաքանչիւր գիրքը արժէ 2 ռ. 50 կ.
Ամեն մի գիրքը բաղկանալու է 12 թեր-
թից ութածալ գիրքով:

ԲԱՅՈՒԱԾ Ի «ԱՐԱՔՍԻ» 1891 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ.

Առաջին և երկրորդ գիրքը առանձին ա-
ռանձին կամ միասին աւելի չքեղ տպա-
գրութեամբ և երեսուն և երկու գեղարուես-
տական նկարներով հանդերձ կհրատարա-
կուի անպատճառ ներկայ 1891 թ. աշնան
վերջին, որպէս զի միւս տարի, 1892 թ.
«Արաքսը» հրատարակուի կանոնաւոր կեր-
պով:

Ի շահ հրատարակութեան և բաժանորդ-
ների, խնդրում ենք ցանկացողներից օր ա-
ռաջ ստորագրուելու «Արաքսին»:

«ԱՐԱՔՍԻ» խմբագրութեան հետ գործ
ունեցողները և բաժանորդ գրողները դի-
մելու են Սիմէօն Գուլամիրեանցին ընդ միշտ
այս պարզ և միանգամայն ապահով հասցեով.

С.-Петербургъ. Симеону Гуламирянцу. կամ St. Péters-
bourg. Simeon Goulamiriantz.

Дозволено цензурою. С.Петербургъ. 1 июля 1891 года.

Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43).

